Објављивање књиге подржали су
Град Приједор
Министарство просвјете и културе Републике Српске
Републички секретаријат за вјере

Борис Радаковић
Усташка упоришта под Козаром
током Другог свјетског рата

Издавачи
Удружење архивских радника Републике Српске
Архив Републике Српске
ЈУ Национални парк „Козара”
Музеј жртава геноцида Београд

За издаваче
Мр Бојан Стојнић
Божидар Николетић
Др Вељко Ђурић Мишина

Главни и одговорни уредник
Душан Поповић

Рецензенти
Др Горан Латиновић
Др Вељко Ђурић Мишина

Лектор
Жарко С. Мачкић

Техничка припрема текста
Зоран С. Мачкић

Графичка обрада и дизајн
Ненад Савковић

Штампа
Графид д. о. о. Бањалука

Тираж
400

Борис Радаковић

УСТАШКА УПОРИШТА ПОД КОЗАРОМ ТОКОМ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Бањалука–Приједор–Београд 2021

ЗАХВАЛА

Ова књига никада не би угледала свјетло дана да није било сплета околности које су се поклопиле и подршке блиских људи. Највећу вјеру у мене и подршку у почетку мога бављења историјом пружили су ми родитељи Дијана и Радивоје Радаковић и брат Дејан. Историја ми је од мога основног школовања била велика страст и само су финансије биле препрека да је упишем одмах након средње школе. Студије историје сам уписао тек са 23 године, највише захваљујући охрабрењу родитеља и њиховом труду да у материјалном смислу омогуће моје школовање. Зато на почетку моје прве књиге, а сигурно ће их у будућности бити још, родитељима и брату желим да изразим моју дубоку захвалност за подршку у остварењу мога сна, вјеру у мене и њихово пожртвовање.

Највећу жртву у току самог истраживања и писања књиге дала је моја супруга Тања Радаковић. Због обавеза у Меморијалном музеју на Мраковици, гдје сам запослен, већи дио истраживања и писања сам радио током „слободног" времена (ако човјек који нешто изучава може имати слободно вријеме), тако да је моја супруга често остајала ускраћена за пажњу с моје стране. Она је то храбро поднијела и била је први читалац и критичар свих поглавља у тексту. Зато једно велико хвала мојој Тањи.

Текст о усташком упоришту у Козарцу прво је објављен у Годишњаку за истраживање геноцида 12/1, 2020. године, који издаје Музеј жртава геноцида (МЖГ) из Београда. Имао сам у плану да напишем што више текстова о усташким упориштима у Босанској Крајини и то преточим у књигу. Након разговора са директором МЖГ господином Вељком Ђурићем Мишином, који је изразио жељу да МЖГ у сарадњи са Националним парком „Козара" објави књигу о усташким упориштима, приступио сам раду на поменуту тему. Увидјевши да би рад који би обухватао читаву Босанску Крајину био преобиман, одлучио сам да обрадим само највећа сеоска усташка упоришта под Козаром. Господину Мишини и осталим колегама из МЖГ, а посебно колеги Стефану Радојковићу, с којим имам најбољу комуникацију, захваљујем за указано ми повјерење. На разумијевање и подршку сам наишао и код руководства Националног парка „Козара", моје матичне куће, тако да захваљујем и њеном директору Божидару Николетићу.

Упоредо са писањем и додатним истраживањем задате теме (коју истражујем непуне три године) јавиле су се још неке институције које су изразиле спремност да помогну објављивање мога рада. То су Секретаријат за вјере Републике Српске, на челу са господином Драганом Давидовићем, и Удружење архивских радника Републике Српске, којима такође

захваљујем. Посебно захваљујем Градској управи Приједор, у првом реду замјенику градоначелника господину Жарку Ковачевићу, с којим сам обавио неколико разговора око објављивања мога рада и који је посредовао при моме контакту са Одјељењем за друштвене дјелатности града Приједора. Захваљујем и начелнику тог одјељења госпођи Моњи Касаловић, која је, и поред рестрикција у градском буџету, подржала штампање овог рада, као и Александру Граховцу, стручном сараднику у истом одјељењу, на издвојеном времену и помоћи око проналажења извора финансијских средстава.

Постоје и људи који су моје писање учинили лакшим. То су моје колеге из Бање Луке, Приједора и Козарске Дубице. Пријатељства настала за вријеме студирања преточила су се у доживотна пријатељства. Они су својим савјетима, критикама и стављањем на располагање историјске грађе која им је била доступна, много помогли мој рад. Мој колега и вјенчани кум Предраг Лозо, један је од савјетника и критичара док је рад настајао. Захвалан сам му за издвојено вријеме за читање и критику текста. Драгослав Илић, колега огромног знања и префињеног смисла за писану ријеч, помогао ми је савјетима и документацијом. Марко Јанковић, уз све своје обавезе и прележану корону, нашао је времена да прочита неколико поглавља текста и да стручном критиком и савјетима помогне да ти дијелови буду што боље написани. Марина Љубичић Богуновић, стручни и радни колега у Меморијалном музеју на Мраковици, помогла је скоро свакодневним разговором и размјеном идеја и података у току настајања текста о усташким упориштима. Колеге Милена Михаљевић (рођена Подгоричанка са вишегодишњим боравком и радом у Бањој Луци) и Никола Борковић дуги низ година, а тако је било и током стварања овог текста, били су морална подршка и извор добрих вибрација. Професор Горан Латиновић, један од рецензената ове књиге, увијек је подржавао мој рад, али и рад већине колега поменутих у овој захвали.

Желим споменути и колеге који су били уз мене током студирања. Иако нас је живот одвео на разне стране, утицали су на моје формирање као историчара. Често је кафа попијена са колегама у студентском бифеу много више од пуког хедонизма или предаха, а знала је бити зашећерена размјеном идеја и информација, али и жустрим расправама. Поменућу само њихова имена или надимке, а они ће се препознати: Мирко, Јанко, Нећо, Јоцо, Дејо, Недић, Перо, Курица, Драгана, Зорица, Бралић, Славиша, Вучко, Паук, Слобо, Никсон, Теофил, Бојан, Срђан, Милана...

ПРЕДГОВОР

Планина Козара налази се на крајњем сјеверозападу Републике Српске. Урамљена је ријекама Уном, Савом, Врбасом и Саном, а под њом су смјештени градови Приједор и Бања Лука, те општине Нови Град, Костајница, Козарска Дубица, Градишка и Србац. У центру ове области налази се територија Националног парка „Козара", а на Мраковици меморијални комплекс посвећен Другом свјетском рату. Њега чине Споменик, Меморијални зид и Меморијални музеј. У бившој Југославији Мраковица је била једно од „светих" мјеста народноослободилачке борбе и револуције. Становници Југославије су организовано и у великом броју посјећивали Мраковицу. Данас је Мраковица једно од најпосјећенијих туристичких мјеста у Републици Српској и Босни и Херцеговини, окупљалиште антифашиста и стјециште заљубљеника у природу и здрав начин живота.

Шуме, потоци и брда Козаре чувају страшну причу о страдању српског становништва током Другог свјетског рата и борби за голи живот. Нешто од те приче се може видјети и чути у Меморијалном музеју или током историјских часова на Мраковици. Ипак, то је само један мањи дио ове приче. Зато је пред вама књига о усташким упориштима под Козаром, у којој сам покушао да изнесем мање познате детаље приче коју чува Козара. Покушао сам да проникнем у покретачку снагу геноцида над Србима у НДХ, а то је усташка идеја која се хранила међуетничким и међувјерским нетрпељивостима из прошлости. Због темеља саливених у даљој прошлости, усташка идеја могла је да у првој половини четрдесетих година прошлога вијека изгради тако велик и немилосрдан систем за истребљење Срба. Снага усташке идеје огледала се у јачини усташких упоришта у локалним сеоским срединама. Та упоришта око Козаре била су бројна и непоколебљива скоро до краја рата.

Разбијање СФРЈ почетком деведесетих година прошлога вијека донијело је велико страдање и сиромаштво становништву скоро свих југословенских република. Од југословенских република створене су независне државе и историографије тих држава. Нестанком Југославије је комунистичка идеологија, оличена у идеји „братства и јединства", изгубила контролу над историографијама насталим након распада заједничке државе Јужних Словена. Показао се неспроводивим и концепт „заједништва народа", као замјена за идеју „братства и јединства", која је форсирана у Социјалистичкој Републици Босни и Херцеговини као етнички највише измијешаној, а за циљ је имала стварање босанскохерцеговачког идентите-

та.[1] Српски народ је подијељен у неколико бивших југословенских република, а данас независних држава. Ова територијална разбијеност српског народа утиче и на растреситост српске историјске науке. Када томе додамо и притисак неких идеолошких и политичких кругова са стране, постајемо свјесни многих препрека које отежавају квалитетно изучавање историјских догађаја битних за српски народ, који су занемаривани или из идеолошког угла обрађивани за вријеме СФРЈ. То даје простора многим квазиисторичарима, интересним групама и другим факторима за злоупотребу осјетљивих историјских питања зарад њихових циљева и интереса. Борба за антифашистичко насљеђе на простору бивше Југославије данас је попримила облик отвореног идеолошког, политичког и медијског рата између држава и народа који су били у саставу комунистичке Југославије. Све ово су мотиви, поред основне жеље за изучавањем прошлости Козаре и читаве Босанске Крајине, који су ме понукали да зароним у океан историјских извора и литературе везаних за Други свјетски рат на простору Козаре и њене околине.

Као историчар запослен у Меморијалном музеју на Мраковици од септембра 2017. године, упознао сам се са многим чињеницама у вези са Козаром у Другом свјетском рату које су непознате јавности, а и добром дијелу колега историчара или се у јавности погрешно интерпретирају. Те чињенице умногоме мијењају слику о „козарској епопеји" пројектовану након 1945. године под будним оком комунистичких идеолога. Једна од табуизираних тема била су и усташка упоришта под Козаром. Без детаљног увида у снагу усташке идеје, која је наишла на плодно тло око Козаре, не могу се ни разумјети страхоте и јунаштва Козарчана у козарској епопеји. Другим ријечима, неколико стотина усташа из емиграције није могло учинити толико зла да усташка идеја није привукла масе хрватског и муслиманског становништва на подручју Козаре и читаве НДХ. Партизански документи нам говоре да су читава села била затрована усташким духом и баш таква села ја називам усташким упориштима и пишем о њима: „Војнички ликвидирати комплексе наоружаних и усташком политиком затрованих села исто тако је тежак задатак као и освајање градова а често и теже, а осим тога сам начин освајања значио би потпуно уништење тих села а то би значило још више продубити онај братоубилачки јаз који је и онако дубок овдје у Босни".[2] Са друге стране, „браћа" из „усташком политиком затрованих села" већином нису мучила муку са моралним пита-

[1] П. Лозо, „Геноцид над Србима у НДХ, култура памћења и идентитети у Републици Српској", у: *Стање и перспективе истраживања у хуманистичким и друштвеним наукама: зборник радова са научног скупа (Бањалука, 13. и 14. новембар 2015. године)*, Бања Лука, 2016, 323–324.

[2] Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/158.

њима, него су сложно прионула на посао истребљења Срба и очувања НДХ.

Размишљајући о физиономији књиге, а имајући у виду историјску грађу којом располажем, одлучио сам да обрадим пет најјачих усташких упоришта под Козаром, изван градских средишта (упоришта у Козарцу, Љубији, Сухачи, Орахови, Ивањској). То никако не значи да су усташка упоришта ван градских средишта под Козаром била малобројна. Скоро свако веће муслиманско и хрватско село под Козаром имало је своје домаће усташке формације. У зависности од величине села, обима прихваћености усташких начела, близине градских средишта, рељефа итд., зависила је и јачина тих усташких упоришта. Зато сам се у текстовима о сваком од поменутих усташких упоришта трудио, у складу са могућностима, да се дотакнем што више мањих усташких упоришта која су била везана за већа усташка упоришта. Истраживања о усташким упориштима под Козаром планирам да наставим, тако да ће бити простора у будућим радовима да се детаљније обраде још нека усташка упоришта под Козаром.

Прва два усташка упоришта обрађена у тексту, Козарац и Љубија, налазе се на подручју некадашњег Среза Приједор. Та територија одговара скоро у потпуности територији данашњег града Приједора. У поглављу о Козарцу дотичем се и усташких упоришта изван самог мјеста, као што су у селима Козаруши, Камичанима, Трнопољу, Јаругама и др. То је територија која обухват простор између Приједора и Омарске. У поглављу о Љубији дотичем се читаве тадашње Општине Љубија, а то је територија између Приједора и Љубије. Тој области, поред Љубије, припадају и села Љескаре, Калајево, Ризвановићи, Хамбарине, Чараково, Волар и др. Другим ријечима, у поменута два поглавља обрадио сам већи дио тадашњег Среза Приједор.

Козарац и Љубија, уз сам град Приједор, били су важан пршљен кичме геноцида над Србима у НДХ на потезу између Загреба и Бање Луке. Налазећи се у средини као крст, између Загреба (запад) и Бање Луке (исток) те Козаре (сјевер) и Грмеча (југ), чинили су језгро кроз које су пролазили важни путеви за НДХ (друмски и жељезнички); били су чвориште усташких злочина на јужном дијелу Козаре и поткозарском току ријеке Сане, усташе из тих упоришта прискакали су у помоћ усташама и око Босанског Новог, Санског Моста, Ивањске итд.; образовали су прилично јаку брану која је раздвајала српске устаничке снаге на Козари и Грмечу, а која се ланчано протезала према Босанском Новом на запад и према Бањој Луци на исток и јужно према Санском Мосту.

Пратећи ланац усташких утврђења и домобранских посада на исток, стижемо до Благаја у долини ријеке Сане, близу Босанског Новог. У Благају је током Другог свјетског рата била домобранска посада и одређене усташке снаге, па је и ово село са простора тадашњег Среза Босански Нови било прилично снажна тврђава НДХ. У овој књизи Благај се често споми-

ње у поглављу о усташком упоришту у Сухачи, која се налази јужно од Благаја, у долини ријеке Јапре. Ово већински муслиманско село било је усташки клин забијен у територију српских села у подгрмечком дијелу Босансконовског среза.

Ако од Благаја продужимо даље на запад, ускоро стижемо до Босанског Новог (данашњи Нови Град; у тексту имена градова се наводе онако како су се звали прије и током Другог свјетског рата). Код Новог скрећемо удесно долином ријеке Уне и пратимо њен ток до ушћа у ријеку Саву, а онда, пратећи ток ријеке Саве, настављамо на исток до великог села Орахове, које се данас налази на граници општина Козарска Дубица (раније Босанска Дубица) и Градишка (раније Босанска Градишка). У великом луку који сам направио од Новог до Орахове оставио сам необрађена већа усташка упоришта у самом Новом, Костајници и Босанској Дубици. Пошто су то градска усташка упоришта, нисам их обрадио у посебном тексту за ову књигу, у којој су, како сам већ нагласио, само усташка упоришта у сеоским срединама.

Прије Другог свјетског рата Орахова је припадала Срезу Босанска Градишка. Након Другог свјетског рата, усљед административног преуређења, Орахова је придодата Срезу Босанска Дубица, да би током шездесетих година прошлога вијека ушла у састав Општине Босанска Градишка и ту остала до данас. Усташке снаге у Орахови нису константно држале село у својим рукама. Штавише, у односу на друга обрађена усташка упоришта, Орахова је најмање била под директном усташком управом. Међутим, усташка идеја је освојила велики број Ораховљана, тако да ни српски устаници нису могли Орахову дуго да држе под својом контролом. Колико је усташка идеја била јака у Орахови свједоче и случајеви када су сељаци Орахове ангажовани да помогну српском народу и партизанима у виду обрађивања земље у десеткованим српским селима. Након орања земље орачи су доводили усташе и показивали им гдје се крије преживјели српски народ и скупа са усташама учествовали у ликвидацији тих људи. Ти догађаји су једно од многих раније контроверзних питања која анализирам у овој књизи. Са њих ломим вишедеценијски печат утиснут у восак тишине печатњаком „братства и јединства". О том ћутању у Југославији након 1945. године писао је уважени српски историчар Бранко Петрановић: „Ова 'стратегија ћутања' у име обнове Југославије и успеха народноослободилачког покрета прелазила је практично преко српских жртава... Свети партијски канон је био да се о томе ћути. Ћутали су сви: политичари, историчари, хуманисти. Свако ко би прекршио ово правило сматран је националистом, још горе шовинистом који разара друштвену и државну основу југословенске револуције".[3] Бранко Петрановић, као и многи други исто-

[3] B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 537.

ричари, погазили су партијски закон ћутања о српским жртвама тек почетком деведесетих година прошлога вијека.

Од Орахове правимо нови лук и преко источних обронака Козаре стижемо у тадашњи Срез Бања Лука. Западно од града Бање Луке, неких петнаестак километара, на путу Бања Лука – Приједор, смјештена је Ивањска (данас Поткозарје). Она је чинила један од пршљенова поменуте усташке кичме (Загреб – Бања Лука) и то један од најчвршћих. Још прије Другог свјетског рата и формирања НДХ у Ивањској је дјеловала усташка организација, која је припремала сељаке за предстојећи рат и геноцидни обрачун са српским становништвом. Близина јаких хрватско-њемачких снага у Бањој Луци представљала је јаку залеђину усташама у Ивањској са источне стране и чинила је тешко освојивим усташким упориштем. Усташе из Ивањске имале су добру сарадњу са усташама у Козарцу и Приједору, те домобранским снагама у Омарској.

Кроз ових пет усташких упоришта описао сам пет прстију црне усташке шаке која је настојала да здроби српски народ на Козари.[4] Под усташама ја идентификујем све оне припаднике муслиманског, хрватског и нешто чешког и украјинског народа који су прихватили усташку идеју истребљења Срба. Неки од њих су били у званичним усташким јединицама, а неки, можда и бројнији од ових првих, били су наоружани цивили, „дивље усташе", усташке милиције, домобрани „усташки настројени", тј. „руље цивила, задојених мржњом према Србима".[5] Ти наоружани цивили, од којих су неки носили слово „U" на капи или другом дијелу своје народне одјеће у којој су прије рата присуствовали разним народним свечаностима скупа са својим комшијама Србима, били су често окрутнији од званичних усташких формација. Они су усташтво прихватили срцем, а када су почели масовни покољи Срба, дохватили су своје сеоске алатке (сјекире, брадве, виле, косе, ловачке пушке) и пошли у покољ комшија, као да су кренули код њих на прело. Због свега набројаног не могу се сложити да се под усташама подразумијевају само само заклете, униформисане усташе распоређене по усташким ројевима, сатнијама, бојнама и здруговима.

У књизи користим термине попут „српски устанак", „српски партизани", „муслиманско-хрватске усташе", „хрватско-муслиманске снаге", „муслиманске усташке милиције", „хрватско-муслиманска војска", „хрватско-муслиманске усташе" и др. У историографији и публицистици, како у СФРЈ тако и данас у бившим југословенским републикама, када се пише о војним формацијама НДХ најчешће се оне дефинишу само као усташе,

[4] Иако су Сухача и Љубија јужно од лијеве обале Сане, те су мало даље од Козаре а близу Подгрмеча, гравитирају центрима око Козаре – Босански Нови и Приједор – па су зато нашли своје мјесто у овој књизи. Усташе из ова два упоришта учествовали су у борбама око Козаре и чинили су дио жељезног усташког стиска који је настојао смрвити српски народ на Козари и његов отпор геноциду у НДХ.

[5] Б. Ј. Бокан, *Скривене намјере*, Београд – Бања Лука, 2001, 194.

домобрани, оружници, легионари итд. Сматрам да читаоци преко тих војних назива не могу правилно разумјети питање националног састава војних снага НДХ. Наиме, пошто се држава звала Независна Држава Хрватска, читалац може погрешно схватити да су у њеној војсци били само Хрвати и да су само они чинили злочине и борили се против српских устаника. Тиме би се изгубила из вида чињеница да су муслимани, као бројније становништво у Босни и Херцеговини од Хрвата, чинили и већину састава војних снага НДХ на простору данашње БиХ. За простор читаве Босанске Крајине о томе говори нпр. Представка вјерских представника муслимана Среза Приједор у име „24.000 Хрвата муслимана овога котара", упућена 23. септембра 1941. године „неким угледним муслиманима" у власти НДХ, у којој се, између осталог, каже „да преко 75% свих домобрана и частника хрватске војске у Босанској Крајини дају муслимани и да они сносе највише терета око очувања обстанка ове државе".[6] Према неким процјенама у усташким јединицама на простору данашње БиХ муслимани су учествовали са преко 50% од укупног броја усташа.[7] Због свега наведеног сматрам да у озбиљним научним радовима треба детаљно анализирати и навести национални састав војних јединица НДХ.

Термин „муслиман/муслимани" користим за становништво данашње БиХ које данас себе углавном назива Бошњацима, а у СФРЈ су се изјашњавали као Муслимани, са великим „М", за шта су седамдесетих година прошлога вијека добили свесрдну помоћ и одобрење комунистичке власти. Прије тога називали су се просто муслиманима, а на пописима су се изјашњавали неуједначено. Међу њима је било оних који су се на изјашњавали као Срби, Хрвати, Југословени, а највећи број њих у националном погледу се изјашњавао као неопредијељени. Током НДХ су их власти називале Хрватима исламске вјероисповијести или чак „хрватским цвијећем", „најчистијим Хрватима" и слично, а они су уз Хрвате римокатолике били државотворни народ у НДХ. Ипак, муслимани су и тад себе углавном идентификовали са вјером коју исповиједају, а тако су на њих гледали и Срби, као и добар дио Хрвата. Муслимани су у НДХ имали сва права као и Хрвати римокатолици, а мањи број муслимана који су се изјашњавали као Срби или били блиски српској националној мисли, помагали су или учествовали у српском устанку. Неки од њих су били Осман Карабеговић, Скендер Куленовић, Меша Селимовић и Хасан Бркић у партизанима, те Фехим Мусакадић, Омербег Ченгић, Мустафа Мулалић, др Исмет Поповац, Алија С. Коњхоџић и Мустафа Пашић у четницима.

---

[6] „Predstavka vakufsko-mearifskog povjerenstva u Prijedoru od 23. septembra 1941. upućena nekim uglednim muslimanima o zapostavljanju muslimana Hrvata u NDH i njihovoj upotrebi za zlodela nad Srbima", *Zločini na Jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata, I, Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 1993, 725–729.
[7] S. Đaja, *Politička realnost Jugoslovenstva (1918–1991) – S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo–Zagreb 2004, 260.

Када смо код термина „српски устанак" и „српски партизани", постоје километри архивске грађе, објављене и необјављене, која нам указује на исправност коришћења тих термина. Ипак, у југословенској историографији то је нерадо и ријетко истицано, често прећуткивано, а неријетко и фалсификовано у духу „борбеног братства југословенских народа". У постјугословенским историографијама, осим у радовима неких српских историчара, истицање чињенице да су Срби дигли устанак и формирали партизанске чете сматра се за „српски" или „великосрпски" шовинизам и прекрајање историје зарад српских националних интереса. Кроз текстове о усташким упориштима под Козаром читалац се може упознати са доказима који говоре у прилог исправности поменутих термина. У уводном дијелу презентоваћу још неколико непобитних извора који нам говоре о устанку и партизанима са српским предзнаком.

Књигу посвећујем Бранку Ј. Бокану, аутору са простора Босанске Крајине, који је први опширније и стручно писао о страдању Срба на простору Босанске Крајине, националном саставу партизанских јединица, учешћу Хрвата и муслимана Босанске Крајине у геноциду над Србима у НДХ итд. Бокан је у своме истраживању, започетом педесетих година прошлога вијека, уочио многе неправилности у дјелима југословенских аутора који су писали о Другом свјетском рату на простору Босанске Крајине: избјегавање „покретања питања геноцида над Србима у Босанској Крајини и другдје у 1941. години и даље током рата". Неки аутори су настојали да геноцид над Србима објасне „присуством окупатора, Нијемаца и Италијана, и само од слома Краљевине Југославије... и анализом тог слома, или да узрок за геноцид виде у 'реакционарним великосрпским политичким снагама', унитаризму Краљевине Југославије и слично. Примијетио је „нетачно описивање самог почетка устанка и његових судионика, како у неким послијератним радовима тако и у појединим документима руководства устанком у БиХ" и слично.[8]

Бокан је током свога рада трпио приговоре комунистичких функционера и појединих колега због свога начина рада и са њима водио расправе на научним скуповима. Имао је и отежавајућих околности са издавачима приликом објављивања неких својих радова. Ипак, истрајао је у својим напорима, а након распада Југославије писао је још слободније о темама којима се бавио. Текст о усташким упориштима под Козаром на линији је Боканових истраживања, поткрепљен мноштвом историјских извора и без

[8] Бранко Ј. Бокан (Рипач, Бихаћ, 1921 – Београд, ?) је учесник рата 1941–1945. године. Од 1953. па наредних седамнаест година био је директор Музеја АВНОЈ-а и Поуња у Бихаћу и посланик Културно-просвјетног вијећа Савезне скупштине. Радио је и као новинар и уредник у Нишу и Београду. Објавио је петнаест књига и зборника и преко тридесет публицистичких чланака са тематиком НОБ-а у Босанској Крајини. Након пензионисања 1978. године, живио је у Београду, гдје је наставио истраживања о прошлости Босанске Крајине.

политичке коректности. Овај рад је почетак мојих истраживања подручја Козаре и Босанске Крајине у Другом свјетском рату. Намјера ми је да проширим истраживања која је започео Бокан и да размотрим нова питања која се намећу савременом историчару након ишчитавања архивске грађе која је недовољно или никако раније коришћена у историографији и да пружим ново читање литературе настале у комунистичкој Југославији.

УВОД

Подручје Козаре баштини славну традицију отпора нацистичкој Њемачкој и њеној савезници усташкој Независној Држави Хрватској (НДХ). Током и након завршетка Другог свјетског рата је од стране високих комунистичких функционера отпор Козарчана глорификован термином „козарска епопеја". Ипак, требале су проћи скоро три деценије од краја Другог свјетског рата да се са ријечи пређе на конкретно обиљежавање херојске борбе и жртве становништва Козаре. Јосип Броз Тито је 10. септембра 1972. године свечано отворио монументални споменик на Мраковици (врх и предио Козаре) „Козарчанима палим у револуцији".[9] Засебан дио споменика чини Меморијални зид, на ком је попис 9.921 партизана погинулог у току Другог свјетског рата са простора Козаре или у партизанским јединцама формираним на Козари. Десет мјесеци након овог догађаја, 4. јула 1973. године, отворен је и Меморијални музеј на Мраковици. Сталну поставку „Козара у НОБ-у" Музеј је добио 1982. године. Меморијални комплекс на Мраковици дјело је академског вајара Душана Џамоње и симболише побједу партизана и народа Козаре над НДХ и Нијемцима.[10]

На манифестацији поводом свечаног отварања Споменика на Мраковици, чији је један дио одржан у Приједору, Јосип Броз Тито ће пред окупљеним народом надахнуто изрећи и ове ријечи: „Козарачка епопеја имала је за Народноослободилачку борбу Југославије у цјелини огроман значај. Јер, то је била прва велика битка у којој је учествовао ненаоружан народ... У овој борби на Козари пало је много жртава за ово што ми данас имамо. То је био почетак најшире борбе за братство и јединство у нашој земљи".[11]

Генерације које су одрастале у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ) образоване су у духу „револуције", „народноослободилачке борбе" и „братства и јединства" народа Југославије. Милиони посјетилаца из свих југословенских република посјетили су Мраковицу у периоду од 1972. до 1991. године. Присуствовали су историјским часовима и погледали су музејску поставку у Меморијалном музеју на Мраковици. Садржај историјских часова и музејске поставке био је осмишљен у духу Титовог говора да младе нараштаје „Југословена" упозна са историјом „најшире борбе за братство и јединство у нашој земљи".

[9] G. Jokić, *Nacionalni park Kozara*, Prijedor 1989, 20.
[10] М. Љубичић, *Козара, споменик слободе – каталог изложбе*, Приједор 2016, 10–22.
[11] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, Prijedor 1982, 5.

Овакво идеолошко и селективно његовање културе сјећања и памћења на Други свјетски рат није одговарало стварним историјским догађајима и створило је низ заблуда међу југословенским масама, али и међу многим интелектуалцима. Српски народ Козаре, као и читаве Босанске Крајине и широм тадашње НДХ, предосјетио је шта му се спрема и није намјеравао да се преда без борбе. Капитулација једноставно није у архетипском коду људи који су вијековима живјели на граници и калили се у борбама као граничари – крајишници. То су на својој кожи осјетили и војници Краљевине Југославије који су се након кратког Априлског рата 1941. године враћали кући преко поткозарских села. Један од њих, Вељко Стојаковић, првоборац у српском устанку против НДХ, записао је сусрет групе војника која је ишла кући након распада одбрамбеног фронта, а у којој је и сам био, са групом старијих сељака у српском селу Међувође (Босанска Дубица):

„С њима се поздрависмо и сједосмо. Људи се уозбиљили и гледају један другога. Наслућујемо шта ће се десити. Неко из наше групе упита шта има ново и гдје се чује артиљеријска ватра. Један од стараца рече: 'Ви сте издајници, издали сте ову земљу, овај народ, ви сте војни бјегунци, вама ће судити војни суд. Да смо ми, стари, отишли умјесто вас, ова би земља била одбрањена. Дајте нам те пушке, а ви припашите женске прегаче и останите са женама!'"[12]

Масовни злочини над Србима Козаре и широм НДХ током првих мјесеци постојања хрватске државе покренули су српски народ у борбу за голи живот. У комунистичкој Југославији није се смјело говорити и писати јавно о устанку народа Босанске Крајине као српском устанку. Тај устанак називан је просто народним устанком или устанком народа Босанске Крајине. Тиме је фалсификован карактер устанка у сврху изградње идеје „братства и јединства", јер било је незамисливо комунистичким властима градити Југославију на темељима српске антифашистичке борбе. У наратив о тој борби силом су морале бити угуране масе осталог становништва, прије свега муслиманског и хрватског, иако су „Срби усташку државу од почетка без оклијевања одбијали док су Хрвати и Муслимани у већини НДХ најприје акцептирали као ослобођење од српске хегемоније и тек се касније прикључили партизанској борби".[13]

На примјеру пет великих усташких упоришта око Козаре показујем да је то „касније прикључење партизанској борби" било масовније тек пред крај рата, од друге половине 1944. године. Све дотад већина муслиманског и хрватског народа око Козаре борила се у редовима усташа, домобрана и

[12] В. Стојаковић, „У априлском расулу 1941.", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 139.
[13] S. Đaja, *Politička realnost Jugoslovenstva (1918–1991) – S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo–Zagreb 2004, 235.

усташких милиција за очување НДХ. Тек када су поражени од стране партизана, који су и тад, бар на простору Козаре, предоминантно српски, тек тада прикључују се партизанима или пристају да подрже нову власт и престану са пружањем отпора партизанским снагама. Муслимани у Козарцу и околини то чине од половине јула 1944. године; муслимани и Хрвати у Љубији и околини од прве половине септембра 1944. године; Хрвати из Ивањске од половине септембра 1944. године; муслимани у Орахови тек од почетка фебруара 1945. године; муслимани Сухаче су након пораза од партизана и напуштања свога села наставили борбу до пред краја рата у формацијама „Ногине" милиције, која је држала положаје око Босанског Новог. Исто је било и у градовима око Козаре – тек након што су ослобођени, муслимани и Хрвати масовније прилазе партизанима. Ипак и тада постоји знатан отпор комунистичкој власти, а на ослободиоце се гледа као на српску војску.

Одвођење Срба под Козаром у логор (ЈУСП Доња Градина, ЗФ-06222/46)

Један од првих који је писао о „српским партизанима" и „српском устанку" био је Бранко Ј. Бокан, између осталог учесник борбе за слободу 1941–1945. године и први директор Музеја АВНОЈ-а и Поуња у Бихаћу, основаног 1953. године. Бокан је након детаљних истраживања установио да је првих дана устанка у Босанској Крајини крајем јула 1941. године учествовало око 20.000 устаника. Од тога броја око 20.000 били су припадници српског народа и само 17 припадника осталих народа. Од тих 17 несрба било је 10 Хрвата, четири муслимана, два Јевреја и један Украјинац. До краја 1941. године на простору Босанске Крајине устаницима је пришло 97

несрба.[14] Овдје се мисли само на оне који су дошли међу српске устанике да са оружјем у руци воде борбу против хрватско-муслиманских, њемачких и италијанских снага. Број несрба који су борбу српског народа помагали иза леђа непријатеља, шаљући устаницима храну, муницију, важне информације и слично, већи је од поменутог броја, али није био масовног карактера.

Комунисти су на почетку устанка били сигурни да могу рачунати углавном на српско становништво. Светозар Вукмановић Темпо је на састанку Покрајинског комитета КПЈ јула 1941. године у Сарајеву овако то објаснио својим партијским друговима:

„Ако желимо да муслиманско и хрватско становништво пређе на нашу страну у ближој или даљој перспективи, партизански одреди морају избјегавати нападе на муслиманска и хрватска села. Чак не би требало да траже ни храну ни одјећу из тих села. Сав терет борбе у прво вријеме треба да падне на леђа српских сељака. Муслиманским и хрватским селима морамо гарантовати потпуну безбједност”.[15]

То је значило да су усташе сигурне у муслиманским и хрватским селима. Ипак, стање на терену и борбеност српског народа нису дозволили да усташе након покоља мирно живе у својим селима. Током прве половине 1942. године, због упорног насиља усташа из муслиманских и хрватских села око Приједора над Србима, комунисти наређују одмазду над неким селима. У Приједорском срезу паљене су куће усташа у селима Равска 4. априла 1942, Волар, Шурковац и Калајево 13. априла 1942, Пухарска 14. априла 1942. године итд.[16]

На простору Козаре крајем 1941. године устаници су бројали између 800 и 900 бораца. Од тога броја несрба је било 32 и то: 17 муслимана, седам Украјинаца, пет Хрвата, два Јевреја и један Словенац.[17] Занимљиво свједочење о националном саставу устаника на Козари оставио је Самуел Кабиљо, Јеврејин из Приједора, који се устаницима придружио 1942. године. Према Кабиљу, „на Козари су борци били ако не 100 посто онда 95 посто Срби с тим што је понеки домобран остајао и што је неколико образованих Муслимана и Хрвата дошло. Ја могу рећи да смо једнога Муслимана из Приједора водили из чете у чету да виде људи да има муслимана”.[18] Скоро сви несрби који су у почетку пришли борби српског народа за

[14] Б. Ј. Бокан, *Скривене намјере*, 18, 175.
[15] S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče – memoari*, Beograd 1971, 194.
[16] B. Baškot, *Opština Prijedor u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945. godine* (neobjavljeno), str. 179, Меморијални музеј на Мраковици.
[17] На основу анализираних спискова у: D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović”*, 279–329.
[18] Свједочење Самуела Кабиља дато 21. 4. 1997. године у Београду за амерички Холокауст Меморијални Музеј у Вашингтону, за збирку Џефа и Тоби Хер (Jeff and Toby Herr collec-

опстанак били су чланови КПЈ и Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) или њихови симпатизери и потоњи чланови. Они су у српски устанак ушли по партијској дужности и нису били глас својих народа јер су ти народи, посебно муслимани и Хрвати, масовно подржали НДХ и Нијемце.

Првих мјесеци устанка комунисти су морали своје другове из реда муслимана и Хрвата да називају српским именима јер устаници нису имали повјерења према несрбима. Комунисти су били свјесни осјетљивости тог питања и прилагодили су се ситуацији на терену:

„Констатовали смо да извјесни проблеми могу настати услијед тога што је само један дио кадрова српске народности, док су остали Муслимани и Хрвати. Како ће се борци у прво вријеме регрутовати готово искључиво из редова српског становништва, одлучили смо да наши руководећи кадрови користе псеудониме".[19]

О том питању на Козари оставио је занимљиво сјећање првоустаник и комуниста Вељко Стојаковић. Наиме, приликом полагања устаничке заклетве 20. септембра 1941. године пред постројеним устаницима Прве и Друге чете на Козари, говорио је Осман Карабеговић. Слушајући његов говор, Раде Кондић, касније прослављени партизански командант, није могао да вјерује да то говори један муслиман: „Повуче ме за руку Раде Кондић: 'Вељко, чу ли ти овога, славу му, ја не вјерујем да је он муслиман'. Ја одговорих: 'Јесте, Раде, видиш да говори – ћујеш, ћоће'".[20] Породицу Раде Кондића побили су муслимани усташе из Козарца и отуда његово неповјерење према муслиманима.

Споменути Осман Карабеговић је у почетку устанка против НДХ на војно-политичким састанцима износио чињеницу да је то устанак српског народа за слободу, којем треба да прију и остали народи. Осврћући се на неке оптужбе да партизани штите муслиманске злочинце, Карабеговић је на војно-политичкој конференцији 22. јануара 1942. године те гласине овако прокоментарисао: „Српски народ је крваво рањен и увријеђен и он ће уништити наоружане муслиманске бандите. Ако наоружана села неће да се предају, прибјећи ћемо сили, а ко се противи, биће убијен. То је реална партизанска политика. То не значи објаву рата свима муслиманима и Хрватима, него само зликовачкој мањини".[21] Та „наоружана села" су и тема моје књиге, само што у њима није „зликовачка мањина" била на страни

---

tion). Разговор водио Јаша Алмули, новинар из Београда. Примјерак свједочења на српском језику у посједу аутора.

[19] S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče – memoari*, 195.

[20] В. Стојаковић, „Акције здружених чета и њихово прерастање у батаљон", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 586.

[21] „Записник са Конференције војних и политичких руководилаца Првог крајишког НОП одреда одржане 22. јануара 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 75.

НДХ, него већина становника тих села, од којих су многи узели учешће у геноциду над Србима и борби против устаника.

Занимљиво је како Карабеговић на истом састанку објашњава симболе устаника под комунистичким вођством: „Питање знакова је важно. Српска застава на нашој значки је симбол борбе поробљеног српства, а црвена звијезда на њој је знак братства народа. Ношење других знакова може понајвише бити знак недисциплине".[22] Комунисти су на територијама на којима су српски устанак ставили под своје вођство наметали устаницима своје ознаке. Поред борбе за ослобођење, комунисти су потајно водили и револуционарну борбу и одбијали повратак на пријератни систем након ослобођења. Због тога се нису борили под грбом Краљевине Југославије. Пошто су устаничке снаге под њиховим вођством биле састављене скоро потпуно од припадника српског народа, нису могли занемарити национална осјећања својих бораца. Компромисно рјешење било је да на српску тробојку ставе комунистичку петокраку и дефинишу је као симбол „братства народа". Комунисти су се пажљиво додворавали српском народу у почетку устанка на Козари, па су чак, иако атеисти и противници религије као „опијума за народ", радо одлазили на крсну славу код козарских домаћина: „У српским селима, на ослобођеној територији, људи су, и поред рата, славили породични празник – крсну славу. Када сам могао, и ако је ситуација дозвољавала, одазивао сам се позивима и присуствовао многобројним славама, у Поткозарју... У вријеме борби није било толико хране, ни времена, али је слава зато била још брижљивије припремљена и срдачнија".[23]

У југословенској литератури углавном је истицано да су комунисти најзаслужнији за народни устанак против „окупатора и његових помагача". Ова теорија присутна је и у многим данашњим стручним и публицистичким радовима, а посебно код аутора који долазе изван српског националног круга. Тиме се у стручној и лаичкој јавности промовишу двије крупне неистине. Прва неистина је да су комунисти подигли устанак у Босанској Крајини, а друга неистина да су га подигли против окупатора и његових „помагача". Потпуно је јасно на основу историјске грађе да је устанак подигао српски народ како би се одбранио од геноцида у НДХ, а након тога се устанак развио и у антиокупаторску борбу. Формулација о домаћим помагачима који су, по њој, долазили из свих народа у тадашњој НДХ, служила је за нивелисање жртава и злочинаца у посљератном наративу. Обје ове неистине побијају комунистички извори настали током Другог свјетског рата. Вођа КПЈ Јосип Броз Тито је на смотри Четврте КНОУ дивизије у селу Српска Јасеница (Босанска Крупа), на Божић 1943. године, честита-

[22] Исто, 77.
[23] B. Babič „Slovenac", *Ljudi i bitke na Kozari*, Banja Luka – Prijedor 1982, 75.

јући Божић окупљеном српском народу и партизанима, између осталог рекао:

„Мрски непријатељ је хтјео да истријеби све Србе у Босни и почео је од Крајишника. Ви сте се дигли на устанак скоро голоруки, освајали сте у борби оружје које сада имате, и на тај начин ви сте спасили српски народ у Босанској Крајини од покоља и звјерства непријатеља. А шта би било да нисте узели пушке у руке? Тијела ваших сестара, мајки и другарица, ваше дјеце, пунила би јаме и босанске гудуре."[24]

Један од челних комуниста, Моше Пијаде, у чланку „За шта се боре партизани у Босни и Херцеговини" из јануара 1942. године, о разлогу устанка пише: „У читавој историји српског народа незапамћени звјерски покољи које су над Србима, над српским женама и дјецом, извршиле усташке банде у Босни и Херцеговини, далеко надмашивши звјерства некадашњих шуцкора, подигли су српски народ у Босни и Херцеговини против хрватских усташа и њихових помагача међу муслиманима."[25]

Владимир Велебит, један од најутицајнијих хрватских комуниста, сматрао је да су масовни злочини над Србима изазвали устанак против НДХ. Он каже да Анте Павелић „није водио страховито глупу политику у тзв. Независној Држави Хрватској, ми никада не бисмо покренули српске масе на устанак".[26]

И Проглас руководства херцеговачких устаника из августа 1941. године разлог устанка види у покушају уништења српског народа од стране НДХ: „СРБИ! Ви сте осуђени на смрт. Целати народне слободе хоће да вас потпуно униште. Ви не смијете дозволити да самирете паски у јамама. На удар мора се одговорити ударом. Ми ћемо се бити и бранити до посљедњег човјека, до посљедњег дјетета, до посљедњег метка."

Након тога се вођство устаника у Прогласу обраћа муслиманима Херцеговине: „Вас заводе ваши најкрвавији непријатељи. Гурају вас да вршите злочине над Србима и вуку вас да гинете по свјетским фронтовима... Ваш непријатељ није српски народ." На крају се муслимани Херцеговине позивају да се придруже Србима у борби за слободу: „Пођимо заједнички и братски у борбу за слободу. Ујединимо све поштене Србе и Муслимане. Злочинцима и зликовцима судиће мјешовити од народа изабрани суд".[27]

---

[24] *Друг Тито међу Крајишницима*, издање Босанског Ударника 1943, репринт издање НИП „Глас", Бања Лука 1972, 9–10.

[25] „'За шта се боре партизани у Босни и Херцеговини' – чланак Моше Пијаде од јануара 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 15.

[26] B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 130.

[27] „Proglas rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta za Hercegovinu od avgusta 1941. narodu Hercegovine s pozivom na zajedničku borbu Srba i Muslimana protiv okupatora i kolaboraci-

Да су муслимански представници и вође прихватиле овај позив, вјероватно би било избјегнуто „крваво коло херцеговачко", о којем је највише писао Саво Скоко.[28]

Комунисти су покушавали привући и Хрвате да у масовнијем броју приђу српском устанку, којег су комунисти у многим крајевима ставили под своју команду. Из Прогласа хрватским војницима, подофицирима и официрима од 28. јуна 1942. године, између осталог, читамо и ово:

„У овој офанзиви (офанзива на Козару у љето 1942 – примј. аутора) као и у недавној офанзиви у Источној Босни иза вас иду као ваши гоничи Хитлерови и усташки официри, а пред вама бјеже у шуме десетине хиљада мученичког српског народа, бјеже немоћни старци, жене и дјеца које ви по наређењу злочинца Кватерника треба да оставите без крова и слободе, без стоке и жита па и самих живота... У овом часу када ваше мајке гладне и остављене дрхте за ваше младе животе, када се и оне згражају над крвничким задатком који су вам додијелили фашистички крвници да кољете наше мајке, жене и дјецу, да нас растављате од наших дједовских огњишта, ми вас позивамо да не вежете своју судбину и судбину свога народа за звјерску владавину фашистичких крвожедника која пропада".[29]

Није забиљежено да је макар један хрватски војник добровољно прешао на партизанску страну током офанзиве на Козару.

Што се тиче питања ко је дигао устанак на Козари, на њега су у својим свједочењима након рата одговорили и првоустаници, од којих су многи били комунисти, било пријератни или су у Партију ушли током рата. Ипак, њихова свједочења нису одговарала наративу о комунистима као покретачима устанка, па након Другог свјетског рата нису много ни разматрана у јавности. Један од главних комуниста, родом из Приједора, учесник устанка на Козари а након рата професор марксизма, Јоцо Марјановић, оставио је у својим сјећањима да су комунисти на Козари „ишли с јасном идејом" да се треба одупријети „окупатору, да дамо отпор, а нарочито када је нападнут Совјетски Савез". Комунисти на Козари нису у виду имали „устанак, бар што се тиче тока и припрема отпора на Козари... Оно што ће касније доћи у виду масовне буне нико није имао у глави".[30] Међутим, Марјановић ће на научном скупу на Мраковици, крајем октобра 1977. године, донекле поћи своје раније свједочење о карактеру почетка устанка. У своме раду наводи да постоји погрешно „схватање, које се још и сад

---

onista", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 35, Beograd 1974, 10–11.

[28] S. Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, Beograd, 1991; С. Скоко, *Антифашистичка Невесињска пушка – Први оружани устанак против фашизма у поробљеној Европи*, Невесиње–Београд 2012.

[29] Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/308.

[30] Ј. Марјановић, „Устанак на Козари и прве партизанске чете", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 440.

вуче по буџацима великосрпске, великохрватске и великомуслиманске поражене идеологије и политике, којем се понекад наивно насједа да је устанак у Босни и Херцеговини и у Хрватској (на територији тзв. Независне Државе Хрватске – те типичне вјештачке творевине, реализоване на бајонетама национал-социјалистичких и фашистичких окупаторских јединица) резултат борбе Срба за самоодржање..."[31] Марјановић овдје пориче своје ријечи и ријечи многих његових сабораца, а иде још даље и, у духу комунистичке идеје, главну кривицу за злочине над српским народом баца на Нијемце и Италијане.

Ипак, многа друга записана сјећања првоустаника неумољиво свједоче о карактеру устанка на Козари 1941. године. Већ цитирани Осман Карабеговић оставио је записано у својим сјећањима да је на простору читаве Босанске Крајине устанак почео „спонтано": „Треба при том имати пред очима да је одмах, првих дана борби, пламен устанка обухватио скоро цијелу Босанску Крајину, у којем су се покренуле и ступиле у борбу огромне масе народа. Требало је организовати на неки начин тај спонтани и широки покрет маса и дати му одређен смјер." Национални идентитет устаника на Козари такође је приказан у Османовом сјећању на његов први боравак међу устаницима ове планине: „Међу устаницима српским сељацима нисам се осјећао као градски човјек и странац. Обраћао сам се непосредно људима, саосјећао с њиховим патњама и трагиком." Знало се дешавати првих дана устанка да сељаци чују како је код Младена Стојановића, неприкосновеног ауторитета међу устаницима на Козари, развијен црвени барјак. Одмах су и они захтијевали, како свједочи Осман, да се са српских застава скидају црвена платна и од њих прави велики црвени барјак: „Послије су ухватили коло око барјака".[32] О коришћењу српске заставе и црвеног, како се назива у партизанским документима „народног" барјака, имамо примјер из друге половине новембра 1941. године: „Конференције су одржане у позадини, у Драготињој и основани народно-ослободилачки одбори у Петровом Гају, Брезичанима и Јутрогошти. 23. XI. позадина је предала нашој IV чети на врло свечан и дирљив начин четне заставе народну (црвену) и српску (четни извјештај). Било је присутно око 800 људи".[33]

Видимо да је силина народног бунта на Козари изненадила комунисте, који су планирали, како сами тврде, да оружану борбу отпочну у „виду

[31] J. Marjanović, „Ustanak na Kozari 1941. godine (prilog izučavanju karakteristika i specifičnosti početka Narodnooslobodilačke borbe na Kozari)" у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*, radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980, 74.

[32] О. Карабеговић, „Мој боравак међу Козарчанима у првим мјесецима Народноослободилачке борбе", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 306, 342–343, 351.

[33] Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/4, стр. 3.

акција и диверзија". Наведимо још и сјећање првоустаника Саве Кесара, који пише:

„Међутим, оружана борба није отпочела и није се развијала у виду акција и диверзија, како је то првобитно замишљено, већ је отпочео масовни устанак... Тако је 31. јула 1941. дошло до непредвиђене узбуне. Зазвонила су звона неких цркава. Заклептала су клептала. Народ је појурио на збориште код цркава, школа... На збориште су дошли и комунисти и другови који су радили на припреми устанка. Ни они нису знали да ли је издата директива за општи устанак или није, па су се ставили на чело маса и кренули у акцију за које планова до тада није било".[34]

Козарски устанак крајем јула 1941. године носио је у себи и јаку духовну снагу, а надахнуће је црпио из традиције вјековних устанака српског народа за слободу. Драматично и узвишено дјелује сјећање Миће Зеца из села Стригове (Босанска Дубица) на почетак устанка у његовом крају:

„У Кнежици и Јеловцу панично звоне звона на узбуну. Пуцњава. Жандармеријска патрола бјежи из Међувођа. Маса сељака јури за њима, пресреће и опкољава. Жандарми бацају пушке. Побили су их тољагама. То је устанак! Сељаци спонтано нападају жандармеријску касарну у Кнежици. Путем према мојој кући пристижу групе сељака из мога и околних села. Улазе у двориште. Жагор постаје све јачи. Вељко, хајдемо! Почело је спонтано, па и нека је! Миле, испали метак. И ми се дижемо! Ушли смо у кућу. Сељаци су око нас. Узбуђење. Осјећамо историјски значај ових тренутака, то нас надахњује. На столу је флаша ракије и у чашице се точи устаницима. Хоћемо ли са божјом помоћи – питају. Нека нам је у добри час и да буде срећно! Љубимо се. Како тај стари кнежопољски обичај улива снагу!"[35]

Устанак за Србе на Козари био је ново Косово, крваво разбојиште на ком се гледало, као што каже народна епска пјесма, „којем ће се приволети царству". Надахнути косовским предањем, а по причању очевидаца, међу којима је и славни партизански командант Жарко Згоњанин, народ је између себе говорио: „Враћа се Косово. Од наших старих је ипак нешто остало тада, па се ето опет народа намножило, а сад тешко ко да остане... Боље је да у борби изгинемо него да мирно чекамо смрт."

Пуни самопрегора и спознаје да је дошао историјски час, први устаници су обилазили гробове старих устаничких вођа: „Неки су говорили: 'Овдје се борио и наш Пеција, па зашто и ми не бисмо!' Чини ми се да су

[34] С. Кесар, „Устанички дани на Козари", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 468.
[35] М. Родић, *Кнежица у Кнешпољу*, Лакташи, 2006, 174; према: М. Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018, 42.

тада неки ишли да посјете Пецијин гроб код манастира Моштанице на Козари".[36]

Било је случајева да су командири појединих устаничких чета изражавали жељу да војну заклетву њихова чета полаже на дан неког значајног православног свеца, као што је нпр. Свети Сава: „Друг Атлагић: – Није се политички радило са мојим војницима, нијесу знали циљеве борбе, али сада се стање поправља, и ми би хтјели на Св. Саву да полажемо заклетву. Молимо да тој свечаности присуствује неко и из Штаба".[37] Атлагић је 1942. године ухваћен као четник и осуђен на смрт. Из овог примјера и многих других случајева видимо да комунисти прве године устанка нису могли имати потпуну контролу над српским устаницима. Зато су комунисти лукаво користили све што су могли у своју корист, па чак и зборове код цркава: „Сваки пут послије црквене службе народ се окупљао да слуша говоре комесара и команданата одреда и политичких радника са терена".[38] Народу је испред цркава говорено о „фашизму, узроцима рата, циљу наше борбе, братству и о спољној и унутрашњој ситуацији".[39]

Поред лукаве стратегије придобојања српског народа Козаре на своју страну, комунистима је највише помогло присуство др Младена Стојановића у њиховим редовима. Стојановић је био популаран и уважаван од народа Козаре, велики хуманиста и интелектуалац, па га је народ изабрао њега за устаничког вођу. Тиме је утицај комуниста на народне масе Козаре био олакшан. У партизанским документима Младен се назива и првоборцем у „народно ослободилачкој борби српског народа",[40] а српски сељаци у селима која је посјећивао током устанка називали су га Обилићем: „Нек' си нам дошао, Обилићу наш".[41] Ипак, као комуниста, Младен је радио на окупљању народа око Партије. Једино је он могао да убиједи устанике да скину кокарде и мјесто њих на капе ставе петокраке. Тако је приликом смотре Рибничке чете, у фебруару 1942. године, окупљеним устаницима који су носили разне ознаке, кокарде, петокраке и друге ознаке, рекао и ово: „Зар се не стидите, браћо, што носите кокарде једне пропале војске која је без борбе капитулирала пред непријатељем?!" Ове ријечи су снажно

[36] Ж. Згоњанин, „Припреме за оружану борбу", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 251–252.

[37] „Записник са Конференције војних и политичких руководилаца Првог крајишког НОП одреда одржане 22. јануара 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 77.

[38] М. Предојевић, „Формирање и борбена дејства Тимарског НОП одреда у 1944. години", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања,* VI, Београд 1978, 513–514, фуснота 3.

[39] Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/2, стр. 13.

[40] Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/1.

[41] R. Bašić, *Doktor Mladen*, Prijedor 1987, 136.

дјеловале на устанике, који су „побацали на земљу кокарде и друге ознаке осим петокраких звијезда”.[42]

Упоредо са напорима да придобију српске устаничке масе за себе, комунисти су између себе водили дебате да ли да одмах крену и са револуционарним дијелом своје борбе или да то оставе за каснији период, када се избори слобода и освоји власт. На Козари је долазило до међусобних сукоба комуниста око начина дјеловања у народу. Већ помињани Јоцо Марјановић у сјећањима је оставио записано да су „на Карану (дио Козаре) водили борбу са двојицом екстремиста. Били су то, с једне стране, Ратко Марушић, а с друге Мићо Шурлан... Мићо Шурлан је због свога држања оштро критикован, али не знам да ли је кажњен партијски. Он је тада заиста правио тешке грешке”.[43] Обојица поменутих „екстремиста” погинули су током рата, а Марушић је проглашен и за народног хероја.

Прекретница између односа партизана и четника било је убиство др Младена Стојановића. Наиме, након оштенародног српског устанка и јединственог дјеловања устаника на подручју Босанске Крајине током првих осам мјесеци устанка, дошло је до идеолошке и организационе подјеле у погледу начину отпора према НДХ и Нијемцима. Устаници, на чијем челу су били комунисти, формирали су партизанске одреде и опредијелили се за офанзивну стратегију према непријатељу. Онај пак дио устаника на чијем челу су били официри краљеве војске, пријератни жандарми, православни свештеници и други угледнији људи монархистички и национално опредијељени, формирао је четничке јединице. Четник је био назив за онај дио југословенске краљеве војске која није пристала на капитулацију, а у рату, након уништења Краљевине Југославије, те снаге су се називале Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО). Четнике је признала и југословенска влада, која се током рата налазила у Лондону и краљ Петар II Карађорђевић. Четници су изабрали дефанзивнију тактику јер су на тај начин покушавали да сачувају српско становништво својих територија од геноцида. Због тога су, између осталог, пристајали на лабаве и тактичке договоре са Нијемцима и НДХ о ненападању и борби против комунизма. Комунисти су четничко тактизирање успјели да у српским масама под својом командом представе као издају српског народа и ослободилачке борбе.

Историчари и публицисти у комунистичкој Југославији нису имали много простора за објективније сагледавање партизанско-четничког сукоба у Босанској Крајини. Слиједећи комунистичку матрицу, по којој су четници издајници и чак „српске усташе”, нису смјели посложити све чињенице везане за братоубилачку борбу. Дио устаничких снага је након устанка и првих побједа прихватио преговоре са Италијанима, који су имали своју

[42] Исто, 139.
[43] Ј. Марјановић, „Формирање партизанских батаљона”, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 12–13.

интересну зону у НДХ (јужно од срезова Босански Нови, Приједор, Бања Лука и др.), а који су настојали да хуманим односом према Србима смире устанак. Ишло се дотле да су Италијани хапсили неке хрватске и муслиманске злочинце и ликвидирали их, давали Србима храну, гарантовали безбједност, па чак и наоружавали неке устаничке чете. Са друге стране, неки устаници, углавном они под утицајем комуниста, сматрали су Италијане лукавим непријатељем којем не треба попустити, а њихов хуман однос према Србима сматрали су само тактиком за гушење устанка. Интерес Италијана јесте био да држи устанике у својој зони под контролом, као што је интерес устаника био да не гину гдје не морају и да се бране од војске НДХ, која је извршавала план истребљења српског народа. Већ тада, од друге половине 1941. године, долази до неповјерења између ове двије групе српских устаника.

Ствари су се почеле нагло компликовати након сукоба између партизана и четника у Србији (случај Ужичке републике). Ипак, у Босанској Крајини до краја 1941. године није дошло до већег отвореног војног сукоба између четника и партизана. Мјестимично се дешавало да дође до ликвидације „сумњивих" људи међу устаницима. Тако су комунисти на Козари, прије отвореног сукоба са четницима, вршили ликвидације осумњичених за четничку агитацију: „Козара их није штедила када је тобоже постојао и споразум са четницима. Из Србије сви који су дошли к нама да ту харангирају и припремају терен ми смо их ликвидирали чим су се помолили и једино захваљујући тим мјерама које смо одмах предузели и појачали политички рад у четама и позадини ми смо очували доста добро наше редове."[44] Из овога слиједи да су у братоубилачки рат на Козари први загазили комунисти. Четници на то нису остали имуни, него су током рата, кад год им се указала прилика, ликвидирали комунистичке функционере и њихове помагаче.

Комунисти су отишли корак даље када су почели да устаничке јединице организују у складу са директивама Врховног штаба НОПО Југославије, а према закључцима са комунистичког савјетовања у Столицама (крај Крупња, Србија) од 26. септембра 1941. године. Тако је Трећа крајишка бригада Крајинске дивизије, која је дјеловала на подручју између горњег и средњег тока ријека Сане и горњег и средњег тока ријеке Врбас, тј. на Мањачи, Змијању, Раткову, Јању и Пљеви и неким дијеловима на десној обали Сане, 31. октобра 1941. ушла у састав новоформираног Трећег КНОП одреда.[45] Команданти и борци који нису прихватали ове потезе комуниста и њихових симпатизера, почели су да се постепено удаљавају од дијела устаника који су прихватили организационе промјене. Највећи ауторитет међу антикомунистичким дијелом устаника на том подручју

[44] Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/137.
[45] Б. Ј. Бокан, *Скривене намјере*, 212–213.

имао је Урош Дреновић. Удаљавајући се од комуниста, Дреновић је продубљивао своје везе са Италијанима и јавно изјављивао да ће се борити против „усташа и сарађивати с партизанима, али да неће нападати Италијане, јер су они дошли да заштите српски народ".[46] Забиљежен је и случај да је командант једног италијанског одреда одбио да помогне домобранима и усташама које су 25. октобра 1941. напали устаници у селу Кљевци код Санског Моста. Италијански командир је као разлог одбијања помоћи усташама и домобранима навео преговоре Италијана са четницима у Босанском Петровцу и „за то вријеме неће ступати у акције".[47]

Током првих мјесеци 1942. године ситуација се све више заоштрава и долази до првих већих сукоба између партизана и четника у Босанској Крајини. Петровачко-бихаћки партизански одред од 5. до 17. јануара 1942. године разоружава четнике у селима Бјелај, Вођеница и Сувоја и по селима организује народне зборове на којима се агитовало за партизанску страну. Петровачко-бихаћки партизани ће се 23. јануара у Колунићу неочекивано сукобити са једним водом Италијана који су превозили дрва за њихову посаду у Босанском Петровцу. Након што су потукли Италијане и заробили 21 њиховог борца, партизани су продужили у Медено Поље и ту се утврдили. Сутрадан су из Босанског Петровца кренули Италијани у снази око 300 бораца и са њима нешто четника Мане Роквића. Партизани Бихаћко-петровачког одреда нанијели су велике губитке Италијанима и четницима, а остатак њихових снага повлачи се у Босански Петровац.[48]

Упоредо са погоршавањем односа између четника и партизана, дешавају се нови масовни покољи српског становништва у Босанској Крајини: половином јануара покољ у Драксенићу око 300 Срба; покољи 5. и 12. фебруара у Пискавици и 12. фебруара у Ивањској, укупно преко 200 Срба; покољ 7. фебруара у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике, укупно око 2.300 Срба итд. У таквој атмосфери комунисти организују Скендервакуфску конференцију 21. и 22. фебруара 1942. године (Скендер Вакуф је данашње Кнежево). Због кашњења Косте Нађа и Лепе Перовић, који су по одлуци Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба НОП и добровољачких одреда за БиХ упућени „на рад у Босанску крајину", конференција је продужена на 23. фебруар у Бочцу. Трећег дана конференције, према инструкцијама врха КПЈ које су пренијели Нађ и Лепа, посебно је истакнута „потреба заоштравања борбе са унутрашњим непријатељем, четницима...". На тој конференцији постављени су тврдокорни комунисти на главне војне и политичке устаничке партизанске позиције.[49]

[46] Исто, 213.
[47] B. J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, II, Sanski Most 1980, 180.
[48] Исто, 215.
[49] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 475–478.

Комунисти су убрзо са ријечи прешли на дјела. Четничке јединице које нису могли у преговорима убиједити да се придруже партизанима, комунисти су настојали силом разоружати или уништити. Козарска пролетерска чета, формирана 16. фебруара 1942. године у селу Бистрици (Приједор), наступала је првих дана марта 1942. године тереном око Челинца. Ту су се налазиле четничке снаге под командом Лазара Лазе Тешановића. Пролетерска чета добила је задатак да 5. марта крене у село Липовац, гдје су се у сеоској школи налазили Тешановић и његови четници. Чету су у том походу водили Младен Стојановић и Данко Митров. Разлог томе је то што је Четврти КНОП одред, који је дјеловао на простору између ријека Врбаса, Саве и Босне, био у расулу, а његово људство масовно прилазило четницима. Козарски пролетери су добили задатак да, користећи Младенов ауторитет, покушају спријечити расуло партизанских снага око Челинца, а у међувремену ће им се придружити пролетерске чете са Грмеча и око Дрвара за даљње наступање.

Има неколико верзија о томе како је дошло до сукоба између партизана и четника код школе у Липовцу, као и шта је био циљ пролетерске чете у Липовцу. Према партизанским изворима, први су ватру из школе отворили четници на партизане, који нису ишли у борбеном поретку него у колони, рачунајући да неће бити сукоба.[50] Међу пролетерима, како се сјећа Милан Будимир, у походу на Липовац био је са дијелом своје чете и Раде Радић, који ће почетком априла 1942. да прије четницима. Њега ће комунисти касније оптужити да је налогодавац ликвидације Младена Стојановића.[51] Четнички извори тврде супротно, односно да су четници, након што је стражар испред школе наредио партизанској колони да стане, а она то није учинила него је наставила и отворила ватру на школу, прихватили борбу и одбили партизански напад.[52] О циљу пролетерске чете у Липовцу од учесника те операције са партизанске стране добијамо контрадикторне податке. Једни тврде да је Младен кренуо са пролетерима да преговара са Тешановићем и његовим четницима.[53] Други се сјећају да су пролетери у Липовац требали да уђу као четници и да тако заварају Тешановића и олакшају сламање четника у Липовцу.[54] Трећи се сјећају да им је тек у Липовцу саопштено, од стране Младена, Данка и Косте Нађа, да имају задатак да разоружају четнике који су логоровали у школи.[55] Стојан Симић, замјеник

[50] С. Зрнић, „У Козарској пролетерској чети", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 398–399.
[51] М. Будимир, „Са козарским пролетерима", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 408.
[52] М. Спасојевић, Б. Максимовић, *Раде Радић – истине и лажи*, Бања Лука 2007, 66–67.
[53] С. Зрнић, „У Козарској пролетерској чети", 398.
[54] М. Будимир, „Са козарским пролетерима", 408.
[55] Љ. Крнета, „Пролетерски вод са Карана", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања,* II, Београд 1971, 431.

команданта Јошавачке чете устаника прије подјеле на партизане и четнике, а након тога један од четничких команданата, тврдио је да је очевидац расправе између Младена, Османа Карабеговића, Нике Јуринчића и Ђуре Пуцара Старог. По његовим ријечима, Младен је желио преговарати са четницима, а ови други су били против тога: „Младен је говорио да иде на преговоре са својим народом, а они су били љути на то."[56]

Током битке код липовачке школе тешко је рањен Младен Стојановић. Он је са другим рањеним партизанима превезен у село Јошавку, гдје је у сеоској школи формирана болница. Након неког времена пренесен је у кућу Данила и Софије Вуковић, гдје се о Младену бринула докторица Даница Перовић. Докторица Перовић је у својим сјећањима записала да је била љута на Воју Ступара, комесара Четвртог КНОП одреда, који је дан прије Младенове ликвидације „прошао испред школе са једном десетином или водом бораца НОВ-а и да је отишао у правцу села Бранешаца. Због овога сам се страшно на њега наљутила, јер је знао да смо у невољи да нам је требала помоћ да се спасимо".[57] У Јошавци је 31. март / 1. април 1942. године дошло до приласка устаника четницима. У току метежа тих дана ликвидиран је и Младен Стојановић 1. априла 1942. године. Комунисти су као налогодовца Младеновог убиства оптужили Раду Радића, вођу устаника у Јошавци, али неки извори упућују на то да то није дјело Радића него других четничких кругова.[58]

Догађаји након Младенове ликвидације показују да је она четницима донијела много тешкоћа. Младен је уживао велико поштовање међу становништвом Босанске Крајине и његова смрт је удаљила велики дио српског становништва од четника. То су комунисти обилато користили у својој пропаганди против четника и већ у првом прогласу, под насловом „Српски народе и другови партизани", од 16. априла 1942. године, искористили да четнике прогласе за издајнике српског народа:

„Најновије издајице српског народа – четници убили су друга Младена сина овога краја који је повео српски народ у борбу у оним данима када му је пријетила опасност да буде истријебљен, када су крвници усташе почели прогонити, убијати и клати невино српско становништво, дјецу, жене и старце".[59]

Ипак, и овај проглас, писан у пропагандне сврхе против четника, говори да је устанак у Босанској Крајини имао српски национални предзнак. Младеновом смрћу „процес револуционисања устаничког покрета на терену Поткозарја био је у потпуности завршен. Након Козарске офанзиве

[56] М. Спасојевић, Б. Максимовић, *Раде Радић – истине и лажи*, 65.
[57] R. Bašić, *Doktor Mladen*, 168.
[58] М. Спасојевић, Б. Максимовић, *Раде Радић – истине и лажи*, 69.
[59] Меморијални музеј на Козари, Ф2/132.

поткозарски сељак ће се отиснути са Козаре и постати активан учесник у братоубилачком рату".[60]

Док су се комунисти на једној страни веома успјешно наметали српским масама за вође устанка, на другој страни нису успјели да покрену у борбу раднике муслимане и Хрвате. Срби радници су у великој мјери учествовали у српском устанку против НДХ. Иако су радници били комунистичка база прије рата, национални идентитети, интереси и нетрпељивости били су много јачи од идеје уједињења пролетаријата свих народа. Национално је превагнуло над интернационалним. То сам детаљно показао на примјеру радника из рудника у Љубији, у поглављу о усташком упоришту у том мјесту. Као додатну потврду томе прилажем и сјећање Светозара Вукмановића Темпа на напоре комуниста да покрену раднике жељезаре у Зеници на устанак. Вукмановић се радовао своме ангажману у БиХ пред устанак, јер је тамо, према његовим ријечима, било „преко 10.000 радника... Ето радничке класе која ће постати основна снага револуције пред којом стојимо! У то нијесам сумњао." Међутим, Вукмановић се преварио у „радничку класу". Током свог боравка у Зеници захтијевао је од тамошњих комуниста да „униште по могућности сва индустријска предузећа и да се прекине жељезнички саобраћај". У Зеници је тада било 50 чланова КПЈ и 70 чланова СКОЈ-а. Темповом захтјеву супротставили су се сви чланови Мјесног комитета КПЈ у Зеници. У Зеници су, као и у Љубији, челни комунисти били приморани да распусте партијску организацију. Чак су се и усташки доушници убацили у редове зеничких комуниста. Изневјерен и разочаран, Вукмановић је о неуспјеху у Зеници овако писао:

„Размишљао сам много послије тог сусрета: наша стварност се никако не поклапа са оним што сам читао о октобарској револуцији... Прва се ослањала прије свега на радничку класу, која је на својим леђима изнијела главни терет револуције, а у нашој револуцији, изгледа, главни терет ће пасти на леђа сељаштва, и то оног најсиромашнијег... Можда ту негдје леже разлози таквог држања радника и комуниста Зенице? А можда у томе што су радници већином Муслимани и Хрвати? На та питања нијесам умио да одговорим..."[61]

Поред заблуда према радничкој класи, комунисти су његовали и заблуде према домобранима. Иако су домобрани били регуларна хрватска војска као и усташе, током рата на њих се од стране комуниста гледало као на заведене људе, мање опасне и мање злочиначке. Сматрали су да је „домобранство – резерва партизанска" јер се очекивало да ће они масовно прећи на партизанску страну. Заблуде о домобранству још више су истицане након рата, што је често имало оправдавајући призвук поражене војске НДХ. Међутим, домобрани су били главна снага која је пазила на поредак

[60] М. Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018, 57.
[61] S. Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče – memoari*, 197–213.

и опстанак НДХ. Без домобранских посада по градовима и селима НДХ не би опстала ни годину дана. Домобрани су чинили мање директних злочина него усташе, али су ух ипак чинили у значајном броју, а често су учествовали у спровођењу српских цивила у логоре смрти или сабирне логоре, одакле су даље транспортовани у логоре смрти или на друга губилишта. Током рата многе усташе су прешле у домобране и тако покушале да сакрију своје злочине. Како се рат ближио крају и његов исход све више оцртавао, домобрани су посљедње године рата масовно прелазили у партизане.[62]

Док још исход рата није био видљив, током прве три године рата на југословенским просторима домобрани су само појединачно прилазили партизанима. Неуспјелу политику према њима признали су и комунистички функционери у првој половини 1944. године: „Нисмо успјели да придобијемо за себе многе домобране које смо заробљавали и пуштали кућама".[63]

Занимљив је и један случај крајем рата о преласку домобрана у партизанске редове. Поред тога што су домобрани били поражени и заробљени, партизанска команда послужила се античетничком пропагандом да домобране јаче веже за себе: „Био је то један батаљон од око 800 војника и официра који је пошао да нам се преда... Нисмо све домобране разоружали, већ смо их укључили у борбу против усташа и Нијемаца који су бјежали из Љубије. Нисам био сигуран у ове домобране, па сам им рекао да наступају четници Васе Мијатовића. Истина, било је и четника, али је било и Нијемаца. Објаснио сам им да четници кољу све које ухвате. Отпочела је борба. Усташе и Нијемци имали су огромне губитке."[64]

Ово се дешавало током борби за Приједор и Љубију и повлачења непријатељских снага према Босанском Новом 7. и 8. септембра 1944. године. Видимо да ни тад на том сектору није било повјерења у домобране. Што се тиче четника Васе Мијатовића, по ономе што данас знамо, они нису никада чинили масовне злочине ни према коме, а већина четника под његовом командом прешла је 1944. године у партизане.

О сваком питању споменутом у уводном дијелу читалац ће опширније бити информисан у наставку књиге. Главно питање тиче се усташких упоришта под Козаром у сеоским срединама. Утицај усташке идеологије на обичне становнике под Козаром, упорност којом су се супротстављали српским устаницима и злочини над Србима, коцкице су које служе за склапање дијела слике о Другом свјетском рату и НДХ на овим просторима. Ипак, још много коцкица треба истражити и презентовати како бисмо има-

[62] Б. Ј. Бокан, *Скривене намјере*, 192–203.
[63] Меморијални музеј на Мраковици, Ф5/68, стр. 12.
[64] М. Станић, „Садејство Козарског одреда при ослобођењу Приједора 1944. године", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд 1978, 498.

ли комплетиран мозаик Другог свјетског рата на простору Козаре. Исто треба урадити и за друге области, попут Грмеча, Мањаче, Цазинске Крајине, централне Босне, Мајевице и др. Тек када то буде урађено, моћи ћемо прионути на посао клесања монументалнијих дјела о Другом свјетском рату на простору данашње Босне и Херцеговине, а то ће бити један од носећих стубова историографске грађевине зване Срби у Другом свјетском рату. Пред српским историчарима је веома дуг и мукотрпан посао.

КОЗАРАЦ КОД ПРИЈЕДОРА

Нападом Њемачке и Италије на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године Други свјетски рат стигао је и на југословенске просторе. Слаб отпор краљевске војске, посебно на западном и сјеверном дијелу југословенског фронта, поспјешен између осталог и масовним саботажама и дезертерствима војника несрпског поријекла, омогућио је њемачким војним снагама да већ 13. априла 1941. године окупирају и небрањени град Приједор. Нијемце су као ослободиоце дочекали представници муслиманског и хрватског становништва. Са друге стране, на кућама и зградама приједорских Срба биле су извјешене бијеле заставе у знак предаје.[65] Неколико дана прије уласка Нијемаца у Приједор организовале су се групице локалних усташа, које су покупиле остављено оружје и опрему војске Краљевине Југославије.[66]

Током првих мјесеци власти Независне Државе Хрватске на подручју Среза Приједор формиране се усташке јединице од домаћег муслиманског и хрватског становништва. Поред њих, у знатно бројнијем саставу, самоорганизовале су се и „дивље усташе", тј. наоружани цивили који су пљачкали и убијали Србе. Многи од њих укључују се и у домобранске формације. Поред усташког логора у Приједору,[67] формирани су и усташки табори у Паланчишту, Љубији, Козарцу и Чаракову.[68]

Већину усташа и домобрана у Срезу Приједор чинили су муслимани. Многа муслиманска и римокатоличка села постаће усташка упоришта и касапнице српског становништва. Да се власт НДХ у Приједору, па и у читавој Босанској Крајини, ослањала највише на муслимане, свједочи и Представка вјерских представника муслимана Среза Приједор у име „24.000 Хрвата муслимана овога котара", упућена 23. септембра 1941. године „неким угледним муслиманима" у власти НДХ, у којој се, између осталог, каже да „преко 75% свих домобрана и частника хрватске војске у Босанској Крајини дају муслимани и да они сносе највише терета око очувања обстанка ове државе". У том документу муслимански представници се жале и како се „од оснивања Независне Државе Хрватске није ни један

[65] Ј. Марјановић, „У окупираном Приједору", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 179.

[66] М. Врховац, „Први мјесеци окупације у Приједору", *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 190.

[67] Усташки логор обухватао је усташку управу на подручју једног котара (среза).

[68] В. Адамовић, *Године страдања 1941/42: НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42 – Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, Приједор 2018, 25.

мјештанин муслиман запослио у ма каквој служби, иако је после истјеривања Срба остало довољно мјеста".[69]

Једно од најјачих усташких упоришта у Срезу Приједор и шире било је у Козарцу, на чијој територији су апсолутну већину становништва чинили муслимани. Козарац је удаљен десетак километара од Приједора и налази се на магистралном путу Приједор – Бања Лука. По попису из 1931. године Општина Козарац имала је 10.303 становника, од којих муслимана 7.448, Срба 1.831, док су остатак чинили Украјинци, Хрвати и остали.[70] У самом Козарацу скоро да и није било припадника другог народа осим муслимана.

Да бисмо јасније схватили откуд толика нетрпељивост између муслимана и православаца у Срезу Приједор, требало би погледати дубље у прошлост. Сретен Стојановић,[71] академски вајар и брат легендарног команданта Козаре Младена Стојановића,[72] записао је у својим сјећањима

---

[69] „Predstavka vakufsko-mearifskog povjerenstva u Prijedoru od 23. septembra 1941. upućena nekim uglednim muslimanima o zapostavljanju muslimana Hrvata u NDH i njihovoj upotrebi za zlodela nad Srbima", у: *Zločini na Jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, Beograd 1993, 725–729.

[70] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, I, Beograd, 1937, 113.

[71] У младости је био члан српских и југословенских организација за ослобођење и уједињење. Записао је да је Србија била нада његове генерације. „...ту су седели наши научници и књижевници, ту су добровољци и комите од Ђорђа Скопљанчета до војводе Бабунског. Песме комитске: *Није ли те жалба* и *Спремте се спремте четници* – певане су увек а у нама се будио осећај потребе за жртвом." Школовао се и у Бечу и Паризу. С. Стојановић, *Сећања на младост 1904–1922*, Београд, 1997.

Прије Другог свјетског рата његови радови су излагани у Барселони, Лондону, Бриселу, Амстердаму, Риму, Паризу итд. Након Другог свјетског рата Стојановић је био „један од ретких уметника који су свесрдно прихватили социјалистички реализам..." Аутор је и многих споменика „револуцији и радничкој класи" попут „Палим борцима" из 1950. на Иришком венцу, „Устанка" из 1952. у Босанском Грахову, Младену Стојановићу из 1957. у Приједору и др. Аутор је и споменика Карађорђу, урађеног 1951. а изведеног на Светосавском платоу у Београду 1984, и Његошу, изливеног 1952. а постављеног на Академском тргу у Београду 1994. J. Despotović, *Sreten Stojanović, 1898–1960*, Jugoslovenska galerija umetničkih dela, Beograd 1998, <на сајту http://www.jovandespotovic.com/> Приступљено: 15. 2. 2020.

[72] Младен Стојановић (1896–1942) био је међу првим организаторима српског устанка на Козари 1941. године. Прије рата био је веома уважаван од становништва већег дијела Босанске Крајине. Звали су га „народни доктор" јер је сељаке који нису имали новца прегледао и лијечио без новчане надокнаде, чак је давао и свој новац коме је био потребан. У младости је био члан организација Уједињење или смрт и Младе Босне. Познавао се са Гаврилом Принципом, Мустафом Голубићем и другим младобосанцима. Своја писма друговима из тајних српских организација завршавао је често потписом „Српско ти поздравље од Младена". (R. Bašić, *Doktor Mladen*, Prijedor, 1987)

У КПЈ је примљен 1940. године. Занимљиво је да је Младен невољно пристао на чланство у КПЈ. Изговарао се како он још увијек није раскрстио са религијом. Ипак, на убјеђивање комуниста, пристао је да уђе у КПЈ (В. Babič Slovenac, *Ljudi i bitke na Kozari*, Prijedor

о дјетињству да је било сукоба између српске и муслиманске дјеце на Береку[73] у Приједору (вријеме аустроугарске окупације):

„Када је било разлупаних глава, онда су за нама јурили старији муслимани и ако некога стигну излупају га, али су се те ноћи обично завршавале крвљу, јер би старији пошли с ножевима и неко би страдао. Тада смо владали Береком. Муслимани су ишли на други део, ту нису смели, а ми смо се купали и на њиховој страни. Они су се светили тако што су сачекивали наше сељаке у граду и неког убили, а наши су се, брзо иза тога, светили."[74]

У Козарцу су услови живота за православне Србе били далеко неповољнији. О томе је, у своје вријеме, оставио записе отац Младена Стојановића, свештеник Симеон Симо Стојановић.[75] Током 19. вијека козарачки муслимани су често злостављали српске свештенике у својој близини и настојали да ометају православна богослужења. Многи свештеници су били гоњени, тучени, а неки су припадност православљу и главом платили. Симо Стојановић записао је да се код православне цркве у Козарцу може примијетити „једва познајући старински бунар", у којем се налазе „већ иструнуле кости давно изгинулих мученика калуђера, пролазећи кроз Козарац купећи милостињу за манастир од старог капетана козарачког".[76]

Козарачки муслимани су и у Првом свјетском рату узели активног учешћа у борби против Срба и Србије. О томе свједочи и документ о мани-

---

1982). Након успостављања власти НДХ у Приједору, Младен је притворен. Уз помоћ својих другова успијева побјећи из затвора на Козару. У поткозарским селима окупља људе спремне за борбу, а када је она почела, изабран је за предводника устаника. Ишао је и на Грмеч, да и тамо учврсти устаничку организацију. Страдао је у селу Јошавки (Челинац) почетком априла 1942. године, у вријеме када је дошло до подјеле устаника на партизане и четнике и њиховог сукоба. R. Bašić, *Doktor Mladen,* Prijedor 1987. До данас нису разјашњене све чињенице о његовој смрти.

[73] Од мађарске ријечи berak – гај, луг; ливада уз воду на мочварном земљишту. М. Сaџак, *Портрет Симе Стојановића – Историја храбрости једне породице*, Бања Лука 2003, 5, фуснота 4.

[74] С. Стојановић, *Сећања на младост 1904–1922*, Београд 1997, 30.

[75] Симеон Симо Стојановић (1861–1926) је рођен у приједорској свештеничкој породици. Његов отац Гавро и дјед Илија били су свештеници. Одрастао је уз приче о бунама и хајдуцима харамбаши Рендићу, Јовану Јанчићу Сарајлији, Петру Гарачи, Петру Пецији Поповићу (Петровићу), о устаничким војводама Голубу Бабићу и његовом брату Петру и др. У Задру је крајем 1885. године завршио Богословију, а 13. фебруара 1886. рукоположен је „за ђакона, а 16. истог за свештеника". Свештеничку дужност прво је вршио у селу Маринима код Приједора, да би 1901. прешао у Козарачку парохију. У исто вријеме постао је и администратор Љубијске парохије. Бавио се књижевно-етнографским радом. Писао је за *Босанску вилу* и *Добробосански источник*. Учествовао је у борби за црквено-школску аутономију Срба у БиХ. Са супругом Јованком изродио је кћерке Георгину, Персу, Јелисавету и Милицу, и синове Младена, Сретена и Велимира. М. Сaџак, *Портрет Симе Стојановића – Историја храбрости једне породице*, Бања Лука 2003.

[76] С. Стојановић, *Запис протином руком – Српске народне приповјетке, народне пословице и изреке, етнографски списи*, приредио Миливој Родић, Београд 2006, 129.

фестацијама „патриотских осјећања" становништва Козарца поводом објаве рата Србији: „Проглашење рата Србији пробудило је код народа ове испоставе двојаке осјећаје: Муслимани и нешто Католика, колико их овђе има дали су изражаја својој радости на разне начине.... На глас, да Адемага Мешић купи добровољачку чету нијесу ни Козарчани изостали, него их се пријавило више од 200 људи жељно жудећи, да буду на непријатеља повеђени".[77] Сакупљена је и велика свота добровољног прилога у новцу. Само прве вечери прикупљено је 1.600 круна.[78] Са друге стране, Срби су настојали да се повуку даље од тих активности и нису давали великодушне прилоге, већ само колико се морало.

Сукоба између српских и муслиманских сељака у околини Приједора било је и неколико година прије Другог свјетског рата. Два највећа сукоба десила су се у Омарској 1938. и у Орловцима 1939. године.[79] И у самој околини Козарца долазило је до размирица између српских и муслиманских младића. У тим сукобима учествовао је и Раде Кондић, потоњи народни херој са Козаре: „У једном таквом сукобу дошло је до жестоке туче, при чему је група младића муслиманске националности напала њега и његове другове... У тренутку када је осјетио угроженост живота, извукао је нож и убо једног од младића".[80] На основу неколико изнесених историјских извора видимо да је историја нетрпељивости и сукоба између муслимана и Срба почела давно прије Другог свјетског рата. Спирала насиља на том подручју наставила се убрзо послије оснивања НДХ.

У селу Јакуповићи, покрај Козарца, на Форића брду, 20. јуна 1941. године усташе су убиле 35 жељезничара „нама непознатих, а који су били сакупљени и доведени из свих околних жељезничких станица. Сви они стрпани су у једну заједничку гробницу. Познато нам је да су у овом злочину убистава жељезничара учествовали горе поменуте усташе Тукерић Фердо, Матић Јуре, Шумахер Јозо и Грга Јозо те други чија нам имена нису позната. При извршењу овог злочина учествовао је и сам таборник

[77] B. Stojnić, „Dokument o manifestacijama 'patriotskih osjećanja' kod stanovništva Kozarca poslije Austrougarske objave rata Srbiji 28. jula 1914", у: *Гласник Удружења архивских радника Републике Српск*е, год. VII, бр. 7, Бања Лука 2015, 302–303.

[78] Према историчару Милораду Екмечићу, за једну круну се пред Први свјетски рат могло пазарити једно јагње. Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 178. (према: B. Stojnić, „Dokument o manifestacijama 'patriotskih osjećanja' kod stanovništva Kozarca poslije austrougarske objave rata Srbiji 28. jula 1914", 303, фуснота 2).

[79] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 15.

[80] M. Milutinović, *Narodni heroj Rade Kondić* (рукописни примјерак, Меморијални музеј на Мраковици), 14.

Мујагић Хусеин који је заједно са поменутим Тукерић Фердом био организатор поменутог злочина".[81]

Козарачке усташе су међу првима почеле са масовним покољем Срба на подручју Приједора. Још прије Илинданског покоља[82] српског становништва у Приједору (од 31. јула до 2. августа 1941) усташе из Козарца вршиле су притварање, пљачкање и убијање српских сељака. Убрзо након формирања усташког логора и табора у Приједору (25. априла), формиран је и усташки табор у Козарцу:

„Одмах по формирању овога табора, Усташе долазиле по селима нашег мјесног одбора, вршећи разна насиља на мирно становништво, док 20. јуна 41. године, нису покупили таоце. Тога дана ови зликовци сакупили су са нашег мјесног одбора као и са неколико сусједних одбора око 300 људи које су затворили наводно као таоце. Међутим крајем јуна 1941. године, све ове таоце извели су на мјесто зв. Козарска Заједница и ту су их ови злочинци садистички мучили и убијали сјекирама, ножевима, вилама и другим разним тупим предметима".[83]

Од усташа који су учествовали у овом злочину свједоци су препознали сљедеће: таборник Мујагић, Хусејин Мелкић, усташки ројник из Козаруше, Јозо Шумахер из Омарске, Јозо Грга из Ивањске, Фердо Петров Тукерић из Камичана, Мухарем Мехин Кркић из Козарца, Ибрахим Мемић из Приједора, Мујо Мустафин Бешић из Козарца, Мујо Ћустић из Козарца, Хасан Муртић из Козарца, Мујо Ризвић из Камичана, Бего Карабашић из Козарца, Мустафа Мелкић из Козаруше, Касим Мујић из Брђана, Хасан Чолак звани Реман, син Салихов, из Брђана, Хусејин Мујић из Брђана, Хусе Ибрић из Брђана, Зајим Муртић из Козарца, Алија Талић из Козаруше, Тале Деумић из Козаруше, Салих Ћускић из Трњана, Суљо Кусуран из Козарца, Хајдер Сушић из Козаруше, Мујо Мустафин Хушић из Козаруше, Марко Стипић из Јаруга, Иван Шпејар из Јаруга, Руде Јозин Флекач из Јаруга.[84]

Током Илинданског покоља, према процјенама на основу докумената НДХ и њемачке војске, на подручју Среза Приједор ликвидирано је око 1.500 Срба. Усташе из Козарца убиле су неколико стотина Срба и њихова

[81] Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Земаљска комисија за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (ЗКУЗ), К. 169, Записник састављен 21. јула 1946. године у Приједору, ЗКУРЗ, инв. бр. 56.183.

[82] У народу је остао овај назив за масовне ликвидације српског становништва на простору читаве НДХ, крајем јула и у првим данима августа 1941. године. О томе погледати у: В. Адамовић, *н. д.*; В. Ј. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, Sanski Most 1980; S. Skoko, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, Beograd 1991.

[83] АБиХ, ЗКУРЗ, К. 171, Записник састављен 22. јула 1946. године у Приједору, ЗКУРЗ, инв. бр. 56.176.

[84] Исто

тијела покопали у гробницу на локалитету Заједнице у близини Козарца.[85] У изјавама свједока помиње се 300–350 убијених Срба на Заједницама:

„Усташки бандити знали су шта раде. Они су напросто код нас замамили читаво становништво нашега краја, јер када су ове прве хапшенике хтјели пустити кући рекли су им 'да се ништа не требају бојати, те да слободно остану сви код својих кућа и да им се никоме ништа неће и не смије догодити. Напротив томе свему догодило се нешто сасвим друкчије, што нико од нашега народа није могао помислити да ће се приступити томе крволочном убијању мирног становништва. Једног дана почетком августа исте 1941 године зашле су усташе по свим нашим околним српским селима и покупили све људство које се налазило код кућа, затим све Србе из Козарца и затворили их у један велики мрачни подрум... док их нису накупили око 350 а може бити и више. Бивали су пребијани на сваком кораку уз страховите погрде, док их једног поднева нису повезали и отјерали онако свезане на станицу Козарац... они су ове људе хтјели отјерати некуд даље, али пошто тога часа није било воза, онда су их затворили у једну велику шталу одакле су њих по 20 изводили и на пољу званом 'Заједнице' на звјерски начин сјекиром поубијали.”[86]

Тачан број страдалих Срба на Заједницама вјероватно неће никад бити познат. Страдали Срби били су из сљедећих села: Бабићи, Балте, Бистрица, Дера, Доњи Гаревци, Доњи Орловци, Ламовита, Гаревци, Јаруге, Камичани, Козарац, Петров Гај и Трнопоље. Многи од злочинаца били су комшије побијених Срба.

Преживјели свједоци су казивали након рата о крволоштву појединих усташа из Козарца и околине: „Осман Омеровић он је онда за време покоља раставијо на једну страну Србе а на другу муслимане и муслиманима дали су пушке а исти су убили Милоша Алексића из Ђорђе Поља (данас дио села Трнопоља – примј. аутора)... Асиб Карарић, Мујо Карарић, они су из општине Козарачке одали су по селу Ђорђе Пољу и носили крваве сјекире по селу. Они су тражили по селу људе... Реџо Карарић он је сјекао православне људе на Заједници исто је из Козарачке Општине. Бејдо Ирмић, сјекао је наше људе то. ј. православне на Заједници за време покоља, и Мујо Чавушевић, који су за паре сјекли, исти су из Козарачке Општине.”[87]

Доста Раца Акраповић из села Подграђа, више Козаруше, испричала је шта је у породици чула о погибији свога оца:

[85] М. Љубичић, „Страдање цивилног становништва општине Приједор у периоду од 1941–1942. године”, у: *Годишњак Музеја жртава геноцида*, Београд 2014, 21–32.

[86] АБиХ, ЗКУЗ, К. 171, Записник састављен 30. октобра 1944. године у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУРЗ, инв. бр. 4.451.

[87] АБиХ, ЗКУЗ, К. 166, Записник састављен 29. откобра 1944. године у Орловачи, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 6.061.

„И тако је он тога дана жео жито у једној нашој њиви. И онда су дошле наше комшије, Мелкићи, Махмуљини, Хоџићи, Бешићи, и питали гдје је твој Никола. Каже, ено га у Орашју, то се мјесто звало Орашје, жење пшеницу. Кажу зови га и стави му комад круха у торбу ићи ће да прави пут... Он је дошао и по његовом доласку одмах су они састали се и почели њега да туку... Нису ни они имали оружје... Али они су њега почели тући, и тући, и тако су га тукли док нису још комшија похватали и сабрали. Онда су натјерали моју мајку да са мном у наручју, бебом, и осталом дјецом, иде да све то гледа. И она је то морала да уради... У том су страдали Радошљевићи, Вукелићи, Лукићи, страдали су Гајићи, Ћорићи, Балтићи, Шоботи, Пржари... Тај дан је био паклен за нас, за наше родитеље. Они су их тукли свим и свачим, оним тољагама, вилама, ћускијама, и док их нису побили. Онда су их вукли са коњима, и нису дали да наше жене њих сахране, него су их сахранили у једну муслиманску њиву, преко које сам ја, кад сам ишла у школу (након рата – примј. аутора), кад смо ми ишли у Козарац, прелазила свакодневно. И само бих бацила поглед на то мјесто и пустила коју сузу, и кренула даље. Никад нисмо смијели рећи шта нам се десило.”[88]

Усташе из Козарца вршиле су злочине и у српским селима која су се налазила нешто даље од њиховог центра. У селу Омарска усташе из Козарца, у сарадњи са усташама из саме Омарске, дјеловали су на том подручју и чинили злочине над српским становништвом:

„...у селима Омарска и Нишевићи командир жандарске постаје Стево Сејдовски, усташе у Омарској Шумахер Јозо и Јозо Биршл, затим жандар у Омарској Јозо Стазић, бивши егзекутор Салих Форић из Козарца и помоћни жандар у Омарској Фридрих Шумахер и жандар у Пискавици Дедо Филиповић. Сви ови су били експоненти усташа који су извршили злочине над становништвом нашег подручја и околних села, хватали људе и одводили на стрељање и у логоре, а њихови помоћници, који су потказивали и изабирали жртве, били су Бона Августина, која сада живи у Петрићевцу код Бања Луке, Јулка жена Фридриха Шумахера која живи у Ивањској, затим жена Вјекослава Мажурана чије име не знамо а која се преудала за неког усташу и сада живи у Бања Луци те Михајло Федош земљорадник у Омарској који сада живи како чујемо у руднику Врдник.”[89]

У селу Ламовита, које је било чисто српско село, није било усташа, али је било изложено насиљу усташа из Козарца:

„Овај усташки табор издавао нам наређење да сви Срби имају да пређу на католичку вјеру. Усташе овог табора дошле су уочи Ђурђевдана 1945 г. (грешка, треба да пише 1941) т. ј. 5 маја на наш терен, тражили

[88] Свједок Доста Раца Акраповић (1941), интервју урадио Борис Радаковић 24. 2. 2020, Меморијални музеј на Мраковици.

[89] АБиХ, ЗКУЗ, К. 173, Записник састављен 1. августа 1946. године у Омарској, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 55.994.

оружје од Срба и том приликом терорисали и тукли Србе. Тада су обичавали и ноћу тражити оружје а то ради пљачке. Од усташа тога табора у наведеним злочинима истицали су се ове усташе: Форић Салих, Шипак Мехмед оба из Камичана, Јакуповић Мехо, Хасан и Себиб и Кевац Едхем сви из Кевљана... Уочи Илиндана и то ноћи дошли су у село Ламовиту усташе Јакуповић Мехо и Чолић Јусуф кући Гавре Јаковљевића гдје су Гавру у кући заклали а његовог сина Петра изболи ножевима, кућу опљачкали, и у увјерењу да су обе жртве усмртили отишли су из куће. Међутим Петар је оздравио и испричао нам овај злочин означивши и извршиоце злочина."[90]

Козарачке усташе повремено су вршиле злочине и у селу Бистрици, на самој граници између Приједорског и Бањалучког среза:

„Првог августа 1941 када је избио устанак у Нишевићима усташе из Козарца под вођством њихова таборника Хусеина Мујагића а од познатих још и усташа Салих Форић дошле су у Бистрицу и као таоце отјерали у Козарац и то Којића Алексу, Нинића Осту, Пртић Драгића, Лазић Уроша и Лазић Остоју све из Бистрице... Два или три дана иза тога ове су људе сикирама сасјекли на земљишту зв. Заједница у близини Козарца."[91]

Њемачки капетан Хенгсбергер забиљежио је 8. августа 1941. године затечено стање у селима од Козаруше до Приједора:

„...скоро на свим кућама истакнута бела застава, јер су тако наредиле усташе, док њихови становници морају да носе беле подвеске око руке. Реч је о делу српског становништва и, како пише немачки капетан, које су обележили и без икакве истраге уназад пар дана стрељали и то више од 200 људи јер је 'за то довољно било бити само Србин'".[92]

Устанак српског становништва Приједора и читаве Козаре, изазван геноцидом НДХ, подудара се са организацијом и почетком Илинданског покоља у НДХ. Иако се оружја, углавном хладног (виле, сјекире, копља), дохватило на хиљаде српских сељака, није било освете према муслиманском и хрватском цивилном становништву. Томе су допринијели и људи који су се ставили на чело устанка, у првом реду др Младен Стојановић. Они су писали својим познаницима, виђенијим људима међу муслиманима и Хрватима, тражећи од њих да утичу на своје сународнике да не учествују у истребљењу српског становништва. Како би их привукли заједничкој борби против НДХ и Нијемаца, вође српских устаника (партизана) саста-

[90] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 5. августа 1946. године у Ламовитој, Срез Приједор, ЗКУРЗ, инв. бр. 56.002.

[91] АБиХ, ЗКУЗ, К. 2, Записник састављен 3. августа 1946. године у Бистрици, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.000.

[92] A. Miletić, „Neke mere i dejstva Vermahta na Kozari 1941–1942. godine", у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*, radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980, 195.

вљали су и прогласе упућене муслиманима и Хрватима. Њихови напори нису имали превише успјеха.[93]

Српском устанку придружили су се или помагали углавном муслимани и Хрвати који су били чланови или симпатизери Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Њихов број је, у односу на муслимане и Хрвате у јединицама НДХ, био занемарљив. Одређени број муслимана стао је на страну Срба и због свог просрпског става. Један од њих био је и Смаил Ситница, о чијем опредјељењу је свједочила његова мајка Ђулсума:

„Када је год. 1941/42. започело у нашим крајевима масовно убијање и прогањање наше једнокрвне браће Срба, мој син Смаил као прави Југословен и Славен почео се је јавно бунити против нечувеног у историји барбарства усташких и њемачких злочинаца и убојица, те је у Приједору са осталим родољубима већином Србима и Жидовима стрпан у усташки затвор и логор.”[94]

Смаил Ситница је пуштен из усташког затвора и дочекао је прво ослобођење Приједора 16. маја 1942. године. Истог дана страдао је од авионске бомбе.

Усташе и домобрани у Козарцу су након српског устанка настојали што чвршће да се утврде. Када говоримо о Козарцу као усташком упоришту, мислимо и на муслиманска села око Козарца која су давала људство усташама и домобранима. Међу козарачким домобранима било је и оних проусташки расположених. Домобранску посаду у Ситници, код Кључа, у августу 1941. године чинили су и домобрани из Козарца, „муслимани проусташки расположени”.[95]

Крајем 1941. и почетком 1942. године српски партизани нападали су на непријатеља око Козарца. Заробљеним непријатељским војницима (домобранима) држали су говоре о потреби заједничке борбе против НДХ и нациста, те их након тога пуштали да кућама. Тако је било и 2. јануара 1942. године. На прузи Приједор–Козарац заузета је чуварница и заробљено „16 војника и један цивил-муслиман. Војници су упознати са циљевима наше борбе и ослобођени. Цивил-муслиман такође ослобођен”.[96] Ипак, оваква тактика није масовније привукла муслимане и Хрвате у редове срп-

[93] В. Адамовић, *Године страдања 1941/42: НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42*..., 66–67.

[94] АБиХ, ЗКУЗ, К. 173, Записник састављен 5. октобра 1944. године у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 6.489.

[95] Н. Пупић, „Неке појединости из устанка 1941. године”, у: *Срез Кључ у НОБ – Зборник чланака и сјећања*, I, Кључ 1981, 650.

[96] „Извјештај Штаба Другог крајишког одреда Главном штабу НОП и Добровољачких одреда за Босну и Херцеговину о војној и политичкој активности одреда у јануару 1942. године”, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том IV, књига 3, Београд 1952, 110.

ских партизана, иако су на њиховом челу били комунисти, међу којима је било припадника свих народа са тих простора.

Током јануара 1942. године настављени су напади на непријатеља на ширем подручју Поткозарја. Често је узнемираван и непријатељ у Козарцу и околини. Тако је 19. јануара једна партизанска патрола ухватила и стрељала усташу Дервиша Кадунића из Козарца, „који је прошлог љета вршио покоље над мирним становништвом и палио села". Истог дана стрељан је и домобран Суљо Башић, „који је при посљедњем походу на Козару пљачкао и убијао мирно становништво наших села". Сутрадан су партизани заробили „два жандара из Козарца са цјелокупном ратном спремом". Три дана након тога, 23. јануара, заробљени су усташе Хасан Мехмедов Диздаревић из Козаруше и Адем Бећин Бешић, „који су пљачкали и палили наша села и убијали мирно становништво, ради чега су стрељани".[97]

Први организовани напад на Козарац изведен је 25. јануара 1942. године. У њему је учествовао дио снага II батаљона II крајишког одреда. Борба је трајала око два сата. Иако су партизани ушли у Козарац и запалили неколико архива, усташе су се утврдиле у зиданим кућама и одатле пружале отпор. Партизани су били приморани да се повуку.[98]

Борбе око Козарца настављене су и током фебруара и марта. Наредба о другом нападу на Козарац стигла је 14. марта. У напад се кренуло 15/16. март. Отпор усташа у Козарцу био је очајнички. Најжилавије су се држали у згради мјесне школе и зиданим кућама. Морала је дјеловати и партизанска артиљерија минобацачима. Коначно, Козарац је ослобођен 18. марта 1942. године.[99]

Извјестан број заробљених усташа, њих око двадесет, осуђен је на смрт. Од тога броја њих седам је одведено у село Божиће и пред народом стрељано. Већина преживјелих непријатељских војника је поштеђена: „Било је међу њима и оних са словом 'У' на капама, као и оних који су 'У' скинули са капа. Неке од њих смо на смрт осудили, а друге смо послали у сабирни центар".[100]

Током борби за Козарац, што је било организовано у вези са подјелом устаника на широком подручју Босанске Крајине, долази до сукоба устаника на линији партизани–четници.[101]

---

[97] Исто, 117–119.

[98] Исто, 119.

[99] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда од 26. марта 1942. год. Оперативном штабу НОП одреда за Босанску Крајину о борбама против Нијемаца и усташа на путу Дубица–Приједор и Босански Нови – Добрљин", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том IV, књ. 3, Београд 1952, 356.

[100] М. Станић, „Ослобођење Козарца", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 112.

[101] Пошто је утицај КПЈ био прилично јак на простору Приједора и већег дијела Козаре, почела је ликвидација „четничких елемената". Много сумњивих је било на мети комуни-

Након ослобођења Козарца успостављена је партизанска команда. Први командант био је Обрад Давидовић, а након њега на командно мјесто долази Адем Калабић. Функцију команданта обављаће све до поновног пада Козарца у руке непријатеља.[102]

На слободним партизанским територијама формирани су и општински народноослободилачки одбори. Предсједник одбора у Козарцу био је Адем Блажевић.[103] Према сјећању Косте Нађа, који је у мају посјетио Козарац, ту су се налазили и партијски руководиоци за Козару: секретар Окружног комитета Бранко Бабич Словенац и Бошко Шиљеговић. Ту су били и војни руководиоци Другог одреда Јосип Мажар Шоша и Ратко Вујовић Чоче. Нађ је записао о борбама против „легионара и домобрана", који су из Приједора излазили у српска села ради пљачке: „Све време док смо јахали од Козарца, између Миљаковаца и Приједора одјекивала је жестока паљба".[104]

Мањи број припадника локалног муслиманског становништва ставио се на располагање новој власти. Један од њих био је и Хасан Хушидић. Обављао је дужност одборника и старао се о снабдијевању партизанске болнице смјештене у управној згради пилане Алагића. У Козарцу је дјеловала и партизанска радионица. У њој је мајстор Ђуро Тодоровић конструисао први партизански оклопњак; путнички аутомобил обложио је жељезним плочама.[105]

Формирана је и прва муслиманска чета: „Били су то махом омладинци. Командир ове чете био је Мелкић, звани Хоџа. Сјећам га се и из Пете козарачке бригаде, јер је био командир чете у моме батаљону. Касније је био командант Теслићко-тешањског одреда и на тој дужности је погинуо".[106]

ста. Тако је забиљежен случај да је један устаник, који је рањен у борби за Козарац, био ликвидиран због кокарде и везе са четницима Вукашина Марчетића. О томе је пријератни комуниста и првоборац Млађо Обрадовић записао:

„Сјећам се једног из Пискавице, који је требало да буде постављен за командира чете у моме батаљону. Било је то послије акције на Козарац. Отишао сам ноћу према Козарцу, гдје се он налазио. Нашао сам код њега четничку кокарду. Он је био рањен у акцији на Козарац, па је смјештен у амбуланту. Када су долазили курири, донијели су му писмо. Отворио сам писмо које му је упутио четнички поручник Вукашин Марчетић. Он му је писао да са четом пређе на на четничку страну. Када смо ово дознали, стрељали смо га."

Поменуто писмо није сачувано. Било писма или не, кокарда је у овом случају значила смртну пресуду.

[102] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 503.

[103] Исто, 564.

[104] *Ratne uspomene Koste Nađa – Bihaćka republika*, sećanja napisao i za štampu priredio Jovo Popović, Zagreb 1982, 78.

[105] D. Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd 1979, 228.

[106] М. Обрадовић, „Устанак у Љешљанима, партизанске акције, козарска офанзива", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 220.

Извјестан број Украјинаца се такође ставио на располагање партизанској власти. Александар Комарницки био је задужен за прикупљање оружја од становништва Козарца. Он је са Хушидићем организовао састанке партизанских сарадника и симпатизера за вријеме усташке управе у Козарцу. Састанке су одржавали код Паше Јакуповића из села Трњана. Комарницки је учествовао и у тражењу сакривених непријатељских војника, углавном усташа.[107]

Послије поновног пада Козарца у непријатељске руке Хушидић се са својом породицом, 12. јуна, нашао у збјегу на Бешића пољани изнад Козарца. Да не би пао у руке усташама, Хасан је пиштољем убио своју супругу Фидосију (Рускињу), кћерке Шефку и Мину, па себе. Од породице Хушидић преживио је само син Јусуф, дјечак који је у то вријеме био код родбине у селу Ћела код Приједора.[108]

Након првог ослобођења Козарца олакшана је опсада Приједора. У град партизанске снаге улазе 16. маја. Козарац ће остати слободан све до 10. јуна исте године, када ће пасти под налетом офанзиве хрватских и њемачких снага. То је позната велика офанзива на Козару, која је трајала од 10. јуна до 18. јула 1942. године.[109]

У дијелу посљератне литературе преувеличавано је расположење муслимана Козарца према партизанима: „Бројно муслиманско становништво са одушевљењем је дочекало долазак бораца народноослободилачке војске".[110] Свједочанства комуниста, бораца и цивила током и након рата, међутим, бацају другачије свјетло на однос муслимана Козарца према устаницима. Секретар Окружног комитета КПЈ за Козару Бранко Бабич Словенац послао је извјештај Оперативном штабу за Босанску Крајину о ситуацији након непријатељске офанзиве на Козару: „Исто тако настала је општа пљачка у селима (српским селима – примј. аутора) око Козаре и све што пронађу одвозе. Чак грађевни материјал купе муслимани из Козарца".[111]

Српски цивили заробљени на Козари током офанзиве, док су спровођени кроз Козарац до логора на подручју Приједора, нападани су од муслиманског становништва: „Кроз Козарац су на збјегове народа након офанзиве, са прозора својих кућа, сипали врућу воду на народ".[112]

---

[107] А. Комарницки, „Украјинци у козарским партизанима", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 762.
[108] D. Lukić, *Rat i djeca Kozare*, 229.
[109] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 644.
[110] Исто, 503.
[111] M. Pekić, D. Ćurguz, *Bitka na Kozari*, Prijedor 1974, 143–144.
[112] Свједок Новак Вучковац (1934) из Горње Бистрице (Приједор). Интервју с њим урадила Марина Љубичић, 21. 6. 2017, Меморијални музеј на Мраковици.

Било је случајева да су хрватске и њемачке снаге, наступајући по терену Козарца и околине, забуном или због сумње да сарађују са партизанима, хапсили и мањи дио муслиманског становништва. Један случај хапшења муслимана забиљежен је у молби тадашњег начелника Козарца Бећира Мурановића великом жупану Драгану Хадровићу и Усташком стожеру у Бањој Луци:

„Приликом уласка нашег савезника, њемачке војске као и наших домобрана, кроз село Камичани, пучанство овог села од великог весеља изишли су из својих кућа да своје ослобођење свесрдно поздраве и помоћ пруже, том приликом на дочеку трефило се је 27 домаћина и то: (...) (Наведена су имена 27 мушких особа из породица: Јакуповић (12), Хоџић (4), Форић (3), Кра(ј)ишник (3), Шахбаз (1), Велић (1), Алихоџић (1), Рамић (1), а предводио их је сеоски имам Теуфик (или Теофик Хаџић, примј. В. А.).” Мурановић даље у молби пише: „...молећи да се горе наведени пусте на слободу, који се данас налазе у логору на Крчмарици, у Бањалуци својим домовима, јер се нијесу никада огријешили законима наше државе јер су одгојени у исламском и хрватском духу.”

Сви ови заточеници убрзо су пуштени из логора уз „пропустницу” Жупске редарствене области и управника редарства др Иве Громеса уз бесплатну вожњу возом.[113]

Крајем Другог свјетског рата муслимани који су забуном ухапшени у Камичанима жалили су се у изјавама Земаљској комисији на хапшење и тортуру од стране хрватских и њемачких снага. Пропустили су да спомену да су ухапшени „приликом уласка нашег савезника, њемачке војске као и наших домобрана...” и да су били „одгојени у исламском и хрватском духу”. Тако је предводник муслимана који су у Камичанима направили дочек хрватској и њемачкој војсци, сеоски имам Теуфик Хоџић, у изјави од 9. октобра 1944. године, између осталог рекао:

„За вријеме велике козарске офанзиве у јуну 1942 г. налазио сам се једног дана близу цесте у моме селу. У то је наишао један њемачки камијон. Када је дошао до мене стрпали су ме нијемци у камијон и не питајући ништа одвукли ме у Бања Луку. У Бањој Луци су ме предали у војнички затвор 'Кастел', гдје сам остао 3 дана. Тукли ме нису, једино сам био мало везан иако нисам био ништа крив. Одатле сам одпремљен у један други затвор у близини Бања Луке звани 'Крчмарице' гдје су ме држали 2 мјесеца, након чега сам на молбу пустити кући”.[114]

---

[113] АВИИ, к. 165, бр. рег. 31/3-2, у: В. Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, друго издање, Приједор 2020, 163.

[114] АБиХ, ЗКУЗ, К. 171, Записник састављен 9. октобра 1944. у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5.839–23.

Слично су изјавили и остали који се спомињу у молби Бећира Мурановића: Јусо Јакуповић,[115] Атиф Јакуповић,[116] Азиз Јакуповић[117] и др. Поред набројаних 27 имена у поменутој молби, било је и других муслимана из Камичана који су затворени на Крчмарицама па пуштени кући након молби. Један од таквих био је и Мехмед Хрустић, који наводи у својој изјави да је око 120 „мојих комшија" похапшено од стране хрватске и њемачке војске у Камичанима.[118]

Хапшења муслимана у Камичанима и осталим селима око Козарца у јуну 1942. године изведена су због провјере њиховог држања према партизанима. Неки од тих муслиманских затвореника су завршили и на присилном раду у Њемачкој. Ипак, муслимански затвореници били су у много повољнијем положају него затворени Срби и затвореници означени као комунисти. О поступању према логорашима у логору Стара Градишка свједочио је крајем рата Дервиш Јакуповић:

„Када сам затворен са осталима до мене је стајао један православац из села Балта Јаруга, општина Козарац, по имену Петар Власенко (Украјинац – примј. аутора) коме је на моје очи један усташки разбојник полио браду бензином и запалио и јадни човјек је морао у најтежим мукама издахнути. Ту смо раздјељени у три групе и у свакој соби је био надпис тко је унутра. Тако су били партизани хрвати и православци. Сваку ноћ сам чуо јауке и кукњаву из осталих двију соба, а моја соба је на сву срећу била од тога поштеђена, јер је на њој било писано 'Хрвати'. У логору сам остао 10 дана и њемачка комисија ме одпреми на присилни рад у стару Аустрију у рудник у град Ајзенерц, гдје сам остао 3 мјесеца радећи најтеже фабричке послове, испаћен и оболио, на молбу будем пуштен кући".[119]

Поједини муслимани из Камичана завршили су и на источном фронту, а неки са њемачком војском стигли и до Кавказа. Смаил Јакуповић је у октобру 1944. године изјавио пред Комисијом, између осталог, и ово: „На раду у Кавказу остао сам 15 мјесеци под надзором њемачких војника, радећи тешке послове".[120] Хасан Јакуповић само наводи да је након хапшења завршио на Источном фронту: „На сву срећу након 8 дана послали су ме из логора из тог мучилишта у Њемачку а одавде на Источни фронт, гдје

[115] АБиХ, ЗКУЗ, К. 171, Записник састављен 10. октобра 1944. у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5.839–26.
[116] АБиХ, ЗКУЗ, К. 171, Записник састављен 9. октобра 1944. у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5.839–37.
[117] АБиХ, ЗКУЗ, К. 171, Записник састављен 9. октобра 1944. у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5.839–40.
[118] АБиХ, ЗКУЗ, К.171, Записник састављен 13. октобра 1944. у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5839–58.
[119] АБиХ, ЗКУЗ, К. 171, Записник састављен 9. октобра 1944. у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5.839–45.
[120] АБиХ, ЗКУЗ, К. 171, Записник састављен 9. октобра 1944. у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5.839–46.

сам остао 14 мјесеци".[121] Раније смо установили да су неки свједоци прећутали своје одушевљење након „уласка нашег савезника, њемачке војске као и наших домобрана..." у Камичане. Зато остаје питање да ли су цитирани свједоци и други становници Камичана, који су завршили на Источном фронту и Кавказу, у својим исказима открили своју праву улогу на Источном фронту, тј. да ли су добровољно или мобилизацијом завршили у њемачким јединицама као војници или као радна снага.

Након завршетка усташко-домобранско-њемачке офанзиве на Козару усташе у Козарцу поново заводе терор. Историја је запамтила звјерске злочине у којима су знали учествовати сви мушки чланови појединих муслиманских породица. Тако су нпр. мушки чланови породице Грозданић (Ахмед, Бехлил, Халил, Хасиб и Мухарем) из Горњих Гаревaца учествовали као усташе у офанзиви на Козару. Након офанзиве, „одмах иза одласка непријатељских јединица", из збјега у Козари вратио се у село њихов комшија Миро Ненадић, младић од 19 година. Пошто је кућа Ненадића била спаљена, Миро је спас потражио у кући својих комшија Грозданића. Комшије су Ненадића ухватиле и одвеле у Козарац, гдје му се изгубио траг: „Ахмед Грозданић и његови укућани Грозданић Бехлил и Халил те Мајданац Мехо и Селимовић Але одвели су Грозданића (грешка, треба Ненадића – примј. аутора) у Козарац гдје је исти нестао. Осим тога, је он као муктир у исто вријеме заједно са Грозданићем Бехлилом, Мухаремом, Хасибом и Алом ухватио Чудића Воју и његову сестру Чудић Дару из Г. Гаревaца и одвео их у Козарац. Дара Чудић је касније, кад је пуштена, причала да је у Козарцу видјела како су усташе тукле њеног брата Воју, који је касније одведен у Приједор и нестао".[122]

На Козари су се остаци партизана након офанзиве успјели опоравити и наставити са борбама против НДХ и Нијемаца. Колико је та борба била интензивна, говори и нова усташко-домобранско-њемачка офанзива на Козару од 19. октобра 1942. године.[123] У тим борбама и новим злочинима своју улогу су имали и усташе и домобрани из Козарца. Усташе су се изживљавале над својим жртвама. Најмасовније ликвидације су извршене у потоку Чикаре и на њивама Језерине: „Ту су убијене и моје четири сестре: Доста, Милка, Ана и Пава. Старија Доста није имала ни пуних осамнаест година. Тако сам у једном дану изгубио мајку и четири сестре, а нешто

[121]АБиХ, ЗКУЗ, К. 171, Записник састављен 7. октобра 1944. у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5.839–48.

[122] АБиХ, ЗКУЗ, К. 12, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, злочинац Грозданић Мухарем, ЗКУЗ, инв. бр. 689.

[123] M. Pekić, „Potkozarske jedinice na Kozari posle ofanzive 1942. godine", у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*, radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980, 295.

прије њих убијен ми је и брат Бране и сестра Боса, која је била удата у Горњем Јеловцу".[124]

Остало је забиљежено како је окончан живот четири сестре, кћери Срете Бановића из Паланчишта: „Сјећам се само да су им најприје наредили да устану и стану једна поред друге, држећи се рукама. Најприје су их тукли кундацима, псујући им оца за кога су знали да је припадник партизанског покрета. Њихов јаук и запомагање њихове мајке Цвијете, чуло се на сат хода, а то ти је отприлике до Приједора. Када су се уморили, мало су предахнули, а затим показали уплашеном народу да нису без разлога оштрили ножеве... Међу кољачима старији су препознали и неке усташе из Козарца... За сваку од сестара биле су задужене по четири усташе..."[125]

Страдање српских сељака и овога пута било је масовно. Само у три села Среза Приједор, у Великом и Малом Паланчишту те Горњем Јеловцу, страдала су 523 одрасла мјештанина и 263 дјеце.[126]

Након те нове офанзиве већи број партизанских снага се повукао са Козаре. Тако су II, III и IV батаљон V крајишке (козарачке) бригаде,[127] ноћу 20/21. октобар 1942, у налету пробили непријатељску линију на путу Приједор–Козарац. У зору су се припадници сва три батаљона прикупили у селу Ћела. Одатле су прешли ријеку Сану и ноћу 21/22. октобар пробили непријатељску линију Стари Мајдан – Сански Мост и стигли на слободну територију Подгрмеча. [128] Убрзо су се овим батаљонима, у селу Рујишка, прикључили и припадници I батаљона.[129] Припадници козарачких батаљона на терену Грмеча, у селу Српска Јасеница, присуствоваће на Божић 7. јануара 1943. смотри 4. крајишке дивизије. Неки од њих ће у Бихаћу похађати партијске курсеве. Након смотре у Српској Јасеници наређено је да се 2. крајишка и 5. крајишка козарска бригада пребаце на Козару и подручје

[124] С. Бановић, „Само у једном дану престало је да куца срце у грудима 363 становника Паланчишта", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд 1978, 650.

[125] О. Кесар, *Дјеца логораши*, Приједор, 2008, 118–119. Сјећање Даде Стајковића (*Мајке су прижељковале смрт своје дјеце*), В. Адамовић, *Године страдања 1941/42: НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42*..., 196, фуснота 537.

[126] М. Љубичић, „Покољ у селима Паланчиште и Јеловац кроз документе", у: *Топола*, часопис ЈУ Спомен подручја Доња Градина, год. I, св. 1, Доња Градина, 2015, 98.

[127] Оперативни штаб за Босанску Крајину, у сагласности са Врховним штабом, 22. септембра 1942, преименовао је II крајишки одред у V крајишку (козарачку) бригаду. Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, Beograd, 1973, 40.

[128] M. Pekić, „Potkozarske jedinice na Kozari posle ofanzive 1942. godine", 296.

[129] Р. Башић, „Формирање 4. батаљона 5. крајишке НОУ козарске бригаде августа 1942", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд, 1978, 875.

Лијевче поља.[130] Пета крајишка козарска бригада, након исцрпљујућих борби на Грмечу, вратиће се на Козару крајем фебруара 1943. године.[131]

По повратку козарских партизана на Козару, током 1943. године они су се држали планинских дијелова на том подручју. Настојали су да се одморе и припреме за нове борбе. Након тог предаха дјеловали су и на ратиштима изван Козаре. Непријатељ није залазио дубље у планину, али је зато из својих упоришта упадао у поткозарска села ради пљачке и притом убијао затечено становништво.[132]

На Козари се у првој половини 1943. године радило на организовању власти народноослободилачких одбора. Прво је изабран Окружни народноослободилачки одбор за Козару. Након тога су формирани срески народноослободилачки одбори (НОО) за босанскодубички, приједорски, босансконовски и босанскоградишки крај. У Приједорски НОО ушли су: Вељко Гојић, Бошко Симатовић, Томо Муњиза, Ђоко Башић, Саво Јањић и Перо Башкот, а нешто касније и Шемсо Ћејван из Козарца. Послије ослобођења Приједора, у јесен 1944, у Одбор улазе још Хилмо Колонић и Раде Граховац.[133]

Њемачка Врховна команда на Балкану је у љето 1943. године обављала реорганизацију командовања и доводила нове снаге због одбране морске обале и путних комуникација. Капитулација Италије била је на помолу. За обезбјеђење путне комуникације на простору Поткозарја, од Бање Луке, преко Приједора и Босанског Новог до Босанске Дубице и Босанске Градишке, њемачка Команда југоистока распоређује 373. њемачку „Тигар" дивизију. Под команду Нијемаца стављене су и усташко-домобранске снаге на подручју Поткозарја. Партизанске јединице са Козаре ометале су распоређивање њемачких и хрватских снага, тако да је њихово помјерање ишло споро и уз многе тешкоће.[134]

Нијемци почињу играти и на карту својих шпијунских активности, покушавајући да унесу забуну у партизанске редове. Они су притом успјели врбовати предратног комунисту Смају Ибрахимпашића. Након што је Ибрахимпашић постао шеф војнообавјештајног центра на Козари, почели су га користити за своје циљеве. Почетком 1944. године Ибрахимпашић је ширио панику међу војском најављујући да се спрема нова велика офанзи-

---

[130] Ј. Марјановић, „Од Козаре до Дринића", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд, 1978, 816–819.

[131] Ђ. Милиновић, „Борбени пут 11. крајишке НОУ козарске бригаде", у: *Козара у Народноослободилачком рату-Записи и сјећања*, VI, Београд, 1978, 207.

[132] Б. Батоз-Мијић, „У непроходном, снијегом завејаном Грмечу јануара и фебруара 1943", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд, 1978, 917.

[133] Н. Мутић, „Рад Окружног НО одбора за Козару од Формирања до ослобођења", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд 1978, 30.

[134] D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška 1982, 36–39.

ва на Козару. Његова шпијунска дјелатност је откривена, ухваћен је и голуб писмоноша. Преко голуба је, наиме, Ибрахимпашић слао извјештаје Нијемцима. Он и други ухваћени шпијуни кажњени су стрељањем.[135]

У октобру 1943. године интензивирана је борба и око Козарца. На мети су углавном били пруга Приједор – Бања Лука и утврђења око ње. Партизани су у октобру у једној засједи код Козарца убили 15 непријатељских војника, ранили 20, а четворицу заробили. У другој половини октобра уништени су сви бункери на прузи Козарац–Ивањска.[136]

У Козарцу је 1943. године формирана Реџина милиција, названа тако по Реџи Османовићу, који је око себе окупио неколико стотина муслимана Козарца и околине.[137] Током 1944. године Реџина милиција ће ојачати и постати ударна формација за борбу против партизана и извршење злочина над српским становништвом: „Реџо Османовић основао је током окупације у Козарцу своју посебну групу, тзв. 'Реџину милицију.' Група је бројала око 80. људи и вршила је пљачке, те уопће терорисала српско становништво приједорског среза, све по наређењу Османовића".[138] На основу других докумената и свједочанстава можемо закључити да је Реџина милиција бројала знатно више од 80 људи.

Тако нпр. у Извјештају Штаба козарске групе одреда од 15. августа 1944. године наводи се да се у Приједору налази „око 150 милиционера 'Реџине Козарачке милиције'".[139] Реџину милицију овако су описали појединци муслимани из Козарца: „Када су њемачки окупатори, у намјери да нас што више упропасте, у год. 1944 мјесеца августа и јула основали овдје код нас милицију и ставили је под заповједништво једног обичног цигана Реџе Османовића, Н. О. борци су неколико пута имали жестоке борбе са поменутом бандом".[140] Ако поменути Реџо, чију етничку шришадност муслимански свједоци са омаловажавањем спомињу, није имао никаквог ауторитета, како објаснити масован одзив муслимана Козарца и околине у редове његове милиције и усташе крајем рата?

Иако је Италија капитулирала, а Нијемци губили на великим фронтовима, већина муслиманског становништва Козарца није пришла снагама

---

[135] П. Башкот, „Партизански обавјештајци на Козари", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд 1978, 46.

[136] „Izvještaj Štaba Petog korpusa NOV Jugoslavije Vrhovnom Štabu NOV i PO Jugoslavije o borbama u zapadnoj Bosni od 4. do 30. oktobra 1943", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, knj. 19, Beograd 1959, 22.

[137] П. Башкот, „Жељезничка пруга под ударцима Козарчана", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд 1978, 983.

[138] АБиХ, ЗКУЗ, К. 12, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, злочинац Османовић Реџо, ЗКУЗ, инв. бр. 1.320/1.

[139] Štab kozarske grupe odreda OB. STR. POV. BR. 189, Predmet: 15-to dnevni informativni izvještaj Štabu VII divizije OB, Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/351.

[140] АБиХ, ЗКУЗ, К. 168, Записник састављен 20. октобра 1944. године у Козарцу, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 5.835/6.

отпора на Козари. Није помогла ни комунистичка пропаганда, која је настојала привући муслимане и Хрвате у своје војне редове. Крај 1943. године је на фронту око Козарца обиљежен покушајима непријатеља да нападима из утврђења покуша нанијети што веће губитке партизанима или их чак потиснути даље од Козарца. Са друге стране су партизани, кад год је било прилике, рушили пругу и правили засједе и нападали на Козарац и околину. Неуспјели напад на Козарац и непријатељске бункере између Козарца и Приједора изведен је 9. децембра. Непријатељ је имао седам мртвих и један уништен бункер.[141] У засједи непријатељ је дочекан и 20. децембра, након чега се развила вишесатна борба. Усташе су се морале повући назад у Козарац.[142]

Хајро Капетановић спомиње у својим сјећањима да је послије конференције са муслиманима Козарца и околине дошло до прилива више од 70 муслимана у партизанске редове. Међутим, пошто је поменути Реџо уз подршку Нијемаца и усташа организовао своје милицијске снаге, а како партизани нису држали Козарац у својим рукама, велики број мобилисаних муслимана побјегао је натраг у Козарац. Да све буде још горе, како тврди Капетановић, већина пребјеглих муслимана „пријавила се у јединице неког Рома, Бајре (Реџе – примј. аутора) – команданта тзв. муслиманске милиције".[143]

Капетановић није баш најјасније датовао овај прилив муслимана у партизане. Консултујући други извор, дало би се закључити да се то могло збивати у мају или јуну 1944. године, када је у околини Козарца формирана самостална Муслиманска чета. За командира ове чете постављен је Осман Џафић из Приједора, а дужност политичког комесара повјерена је Енверу Ризванбеговићу, из Босанског Новог. Приликом формирања чета је бројала око 20 бораца.[144]

Неувјерљиво дјелује покушај правдања поступка муслимана дезертера, конструисан од комуниста након рата. Хајро Капетановић је у поменутим сјећањима тврди да су муслимани „радије слали своје у ту Бајрину (Реџину – примј. аутора) милицију да пред усташама и Њемцима имају неко покриће, а нама ће се дефинитивно окренути када буде, како су они говорили, прави вакат (вријеме)".[145] Другим ријечима, очекивали су да

[141] „Bojna relacija Trinaeste lovačke pukovnije za decembar 1943. godine", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 688.
[142] „Izvještaj Štaba Četvrte NOU divizije Štabu Petog korpusa NOVJ o akcijama na području Bosanske Krajine u vremenu od 15. do 25. decembra 1943. godine", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 139.
[143] Х. Капетановић, „Мој сусрет са Козаром", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд 1978, 215.
[144] В. Bаškot, *Opština Prijedor u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945. godine* (neobjavljeno), str. 476–477; Меморијални музеј на Мраковици.
[145] Х. Капетановић, „Мој сусрет са Козаром", 216.

други крваре за њих, притом помажући непријатељу и учествујући у борби против партизана и злочинима над Србима.

У првом мјесецу 1944. године настављен је партизански притисак на сектору Приједор–Козарац. На мети су били жељезничка пруга и бункери око пруге. Ноћу 19/20. јануар покушано је неопажено прикрадање усташким и домобранским бункерима, али план није успио. Жесток отпор из бункера пружили су припадници Четвртог усташко-домобранског здруга XIII пјешадијске пуковније. У ноћи 20/21. јануар једна партизанска чета порушила је пругу између Козарца и Петровог Гаја на четири мјеста, укупне дужине око једног километра.[146]

Пошто су усташе и домобрани углавном били сабијени у својим упориштима, па нису имали могућности да одржавају путну комуникацију Приједор – Бања Лука, Њемци су морали са својим снагама излазити из Приједора и „чистити" терен од партизана. Борбена група „Запад" је 21. марта 1944. кренула из Приједора у намјери да оспособи путну комуникацију Приједор–Ивањска. Уз помоћ артиљерије Њемци су успјели да одбаце партизане од путне комуникације. Главнина борбене групе прошла је и кроз Козарац.[147] Ипак, то им није било од превелике помоћи, јер су партизани, након што су се Њемци вратили у Приједор, могли врло брзо да изврше притисак на путну комуникацију Приједор – Бања Лука.

Најозбиљнији покушај Њемаца 1944. године да нанесу велике губитке партизанима на подручју Среза Приједор десио се 11. маја. Покушали су уништити 3. и 4. батаљон 11. крајишке козарске бригаде у рејону села Ракелићи–Миљаковци–Ћела: „Двије колоне њемачке 373. легионарске дивизије, једна наступајући из Приједора према Козарцу, а друга из Приједора према селу Ћели, успјели су окружити наш 3. и 4. батаљон. Послије оштре борбе наше јединице извршиле су пробој на ријеци Гомјеници и преко пруге Приједор–Козарац избиле на Козару".[148]

Ипак, то се већ могло назвати посљедњим трзајима рањеног непријатеља, који је губио на свим фронтовима. Њемци ће само два дана касније, 13. маја, коначно одустати од одбране пруге од Приједора до Ивањске.[149] Крајем јуна ће почети завршне борбе за уништење посљедњег уста-

[146] „Izvještaj Štaba Šeste krajiške brigade Štabu Četvrte NOU divizije o akcijama na željezničkoj pruzi Prijedor–Piskavica u vremenu od 10. do 25. januara 1944. godine", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 468–469.

[147] „Izvještaj Štaba Motorizovanog puka za naročitu upotrebu od 28. marta 1944. Štabu 373. legionarske divizije „Tigar" o toku operacije „Fen", za otvaranje komunikacije Prijedor – Banja Luka, od 20. do 25. marta 1944. godine", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, XII, knj. 4, Beograd 1979, 174–175.

[148] М. Марјановић, „Значајније акције 11. крајишке НОУ козарске бригаде на Козари под крај 1943. и у 1944. години", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд 1978, 253.

[149] П. Башкот, „Жељезничка пруга под ударцима Козарчана", 983.

шког упоришта на поткозарском дијелу Среза Приједор, изван градске зоне. Вођено је укупно пет борби за Козарац: „У пет борби које су вођене око Козарца и за коначно његово ослобођење – 28. јуна, 6, 9, 12. и 17. јула Нијемци, усташе и 'Рецина милиција' оставили су на бојишту 476 мртвих и 237 рањених, док су наше снаге имале 18 мртвих и 30 рањених".[150]

Главни напад у ком је ослобођено само мјесто Козарац изведен је 9. јула. Премда акција није почела баш најбоље због добро утврђених усташа и раног откривања партизанског напада, командант 2. батаљона 11. крајишке козарске бригаде Ђуро Вученовић Бусен је успио убиједити команданта бригаде Жарка Згоњанина да настави борбу иако је био дан. О свему томе, након рата, свједочио је Ђуро Вученовић Бусен:

„На мој предлог да напад почне одмах, иако је дан, око 14 часова, командант бригаде ми је рекао да потцјењујем непријатеља. Очекивао је јачи отпор, као и прошлог пута када напад није успио. Ипак је послије дужег размишљања одобрио да почне напад. У међувремену сам издао заповјест и командиру 2. чете. Знајући да се у Козарцу налазе само усташе које су биле познате по злодјелима и упорности у борби против партизана, усмено сам саопштио командирима да не желим заробљених непријатељских војника. Била је то самовољна одлука, али сам закључио да се другачије са козарачким усташама не може поступити".[151]

Усташе су иза себе оставиле 206 мртвих и 58 рањених сабораца. Партизани су имали осам погинулих, 16 рањених и двојицу несталих.[152] Извјестан број усташа се успио извући према жељезничкој прузи и даље према Приједору. Када се броју погинулих припадника муслиманске усташке милиције дода број погинулих усташа и домобрана у осталим борбама током рата, долазимо до броја од преко 300 муслимана Козарца погинулих у редовима постројби НДХ. С друге стране, у редовима партизана у току читавог Другог свјетског рата, са простора Среза Приједор погинула су 153 муслимана и 25 Хрвата.[153]

Већина муслимана и Хрвата у партизанске јединице се укључила током посљедње двије године рата, из непријатељских јединица, усташа, домобрана, разних милиција. Један од њих био је и Мехо Чаушевић из

[150] Исто, 984.

[151] Ђ. Вученовић Бусен, „У Другом батаљону 11. крајишке НОУ козарске бригаде 1944. године", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд 1978, 301–302.

[152] „Izvještaj Štaba 11. krajiške brigade od 31. jula 1944. Štabu 4. NOU divizije o dejstvima na prostoru oko Prijedora i Kozarca u julu", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu*, IV, knj. 27, Beograd 1967, 548.

[153] *Списак бораца НОР – Меморијални зид*, СУБНОР Приједор, Меморијални музеј на Мраковици. На списку се још налазе и 2.083 погинула партизана српске националности, 19 украјинске, шест чешке, четири јеврејске и два словеначке, док су три погинула из реда осталих народа.

Козаруше. Њега су свједоци препознали као учесника у злочинима и пљачкама у зиму 1944. године: „У зиму 1944. дошла је група усташа скупа са цивилима комшијама и пљачкали су ствари које су били за њих. Дошли су по ноћи и када су хтјели да убију крмка омакне им се и убију једног цивила. Од њих познајем Меху Чаушевића из Козаруше а сад се налази у партизанима".[154]

У ослобођеном Козарцу Срески народноослободилачки одбор конфисковао је имовину усташа „као што је био чувени зликовац Хусеин Мујагић". У томе су партизанима нарочито помогли Шемсо Ћејван и Мујо Реџић. Конфискована храна и ракија у првом реду је достављана партизанским болницама у Козари.[155]

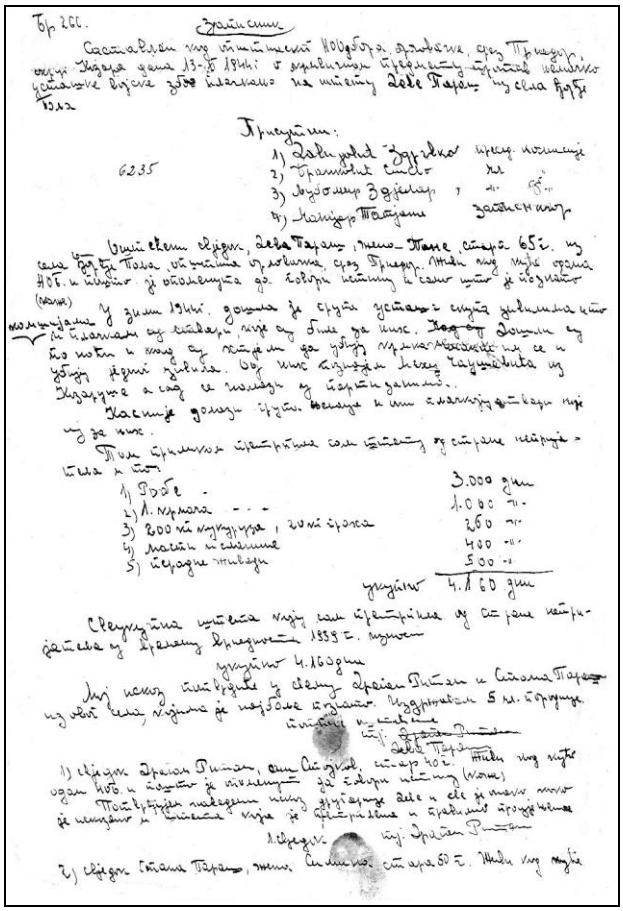

Бр 266. Записник

Састављен код општинског Народног одбора Оријаче, среза Приједор, округ Бања дана 13-ог 1944. у присуству председника општине Оријаче Здравка Пајића по питању Зеке Пајића из села Врбе

Присутни:
1) Здравко Пајић председник општине
2) Драгомир [illegible] ,, ,,
3) Љубомир Здјелар ,, ,,
4) Капиџи Тадија заштитни капар

6235

Усмјеством сједи, Зеко Пајић, звани Тане, старе 65 г. из села Врбе, општина Оријаче, срез Приједор. Који нам је одма изјавио и потврдио да одговара истину и само истину да изјавити (каже)

У зиму 1944. дошла је група усташа скупа са цивилима комшијама и пљачкали су ствари које су били за њих. Дошли су по ноћи и када су хтјели да убију крмка омакне им се и убију једног цивила. Од њих познајем Меху Чаушевића из Козаруше а сад се налази у партизанима.

Касније долазе други непознати и они пљачкају ствари које су за њих.

Том приликом отетих ствари од стране непријатеља и то:

1) Робе	3.000 дин
2) Л. пушака	1.000 ,,
3) 800 кг кукуруза, 20 кг грама	260 ,,
4) Масти и сланине	400 ,,
5) Разне ствари	500 ,,
укупно	4.160 дин

Сведочења изјава коју сам саслушао од стране непријатеља од среског Народног Одбора 1944 г. године

укупно 4.160 дин

Овај записник потврђује се сједи Зрајан Митан и Стојан Пајић из исте села, чијима је прочитан и изјављен.

Записник саставио
[illegible]

1) сједи Зрајан Митан, звани Сидрић, старе 40 г. Неписмен који нити одан нити је позиван да говори истину (каже)

Потврђујем саслушани записник другарице Зеке и све је тачно што је записано и изјављено које је прочитано и правилно протумачено

1 сведок [illegible]

2) сједи Стојан Пајић, звани Симић, старе 50 г. Неписмен који нити

Прва страна Записника у којем се спомиње Мехо Чаушевић

[154] АБиХ, ЗКУЗ, К. 167, Записник састављен 13. новембра 1944. године у Орловачи, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 6.235.

[155] Л. Крнета, „Рад Народноослободилачког одброра у Приједорском срезу послије офанзиве на Козару", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд 1978, 67.

Послије ослобођења Козарца на нову власт, иако је радила на развоју братства и јединства, није се благонаклоно гледало међу муслиманским становништвом, које је правило проблеме и партијцима из сопствених редова. О томе илустративно свједочи и један документ од 31. марта 1945. године, у којем се, између осталог, наводи:

„...партијска организација на терену козарачке општине услед своје младости не може да се избори против реакционарних типова у Козарцу на основу чега се и налази на томе терену један члан овог комитета (Срески комитет КПЈ за Приједор – примј. аутора) који тамо дјелује. Шемсо Ћејван (исти онај који је помагао при конфисковању усташке имовине – примј. аутора) који припада ћелији Козарца је искључен из партије зато што је се дао у крајност пијанчења, што је имао капитулантски став према назадним типовима у Козарцу и зато што је изразио неповјерење према секретару овог комитета као и секретару НО одбора, говорећи да ми ударамо по њему као муслиману а не човјеку који толико гријеши".[156]

Било је и проблема са муслиманима мобилисаним у партизанске јединице. Пред сам крај рата, крајем априла 1945, Срески комитет КПЈ за Приједор извјештава Окружни комитет КПЈ за Бању Луку да се „у задње вријеме успјело што преко стража што преко НОО-а похватати и што их се самих предало око 30 дезертера, до којих су четири поубијана приликом хватања јер су бјежали. Дошле су неке оптужбе из Козарца ђе кажу да су неки од њих похватани па онда поубијани, али ми смо испитали ствар и није тачно, штон причају".[157]

Посљератна власт је некако успјела да умири стање у Козарцу, али је цијена за то била приморавање преживјелих Срба да ћуте о својим страдалницима. Чак су кажњавани Срби којима су страдали чланови породице, а који су макар и псовком према члановима породица муслиманских усташа искалили своју тугу и бијес. Тако је Јелена (презиме нечитко) проглашена „великосрпкињом" због псовања мајке супрузи убијеног усташе Хасана Хасе Мујагића: „Случај жене убијеног Хасе Мујагић-а, која је била злостављана од стране Јелене (презиме нечитко – примј. аутора), која је самовољно се наметнула да искали свој бијес над том женом, а као осветник свога мужа – као што је то раније казала. Она је псовала тој жени матер и тиме изразила дух шовинизма великосрбкиње према муслиманском живљу што је неповољно одјекнуло у масама и створило неповјерење..."[158]

---

[156] *Срески комитет КПЈ за Приједор*, 31. март 1945, Меморијални музеј на Мраковици, F5/183.

[157] *Срески комитет КПЈ за Приједор*, 27. април 1945, Меморијални музеј на Мраковици, F5/184.

[158] Меморијални музеј на Мраковици, Ф8/264.

Поприличан број козарачких усташа је погинуо током рата или су стрељани пред крај рата и по ослобођењу. Све до 1947. године око Козарца су постојале усташке групе које су се скривале од југословенске војске и цивилних власти. Поменуте године ликвидирана је већина преосталих усташа из Козарца: Хусо Јахић, Мехо Јакуповић, а Хасан Јакуповић и Мујага Пашагић су ухваћени и осуђени на смрт. На подручју Козарца ухваћени су и ликвидирани и усташе Љупко Ћорковић из Мијића код Босанске Градишке и Сејдо Мршић из Кључа. На Козари је потрага за усташама трајала све до 1953. године. Тада су ликвидирани Ефик Пијалић из Приједора и Софија Сукњајић звана Анкица.[159]

Извјестан број муслимана Козарца и околине који су били одговорни за злочине над Србима ухапшен је крајем или након рата и осуђен на затворске казне. Ипак, значајан број муслимана Козарца који су учествовали у ликвидацији и пљачкању Срба је прошао без икаквих санкција. Чак су и неки истакнути злочинци и борци против партизана осуђени на благе затворске казне. Један од таквих био је оснивач и вођа муслиманске Реџине милиције Реџо Османовић, који је признао пред судом да је „циљ његове борбе био да помогне НДХ" и до самог краја рата водио беспоштедну борбу против партизана, провео је у затворе нешто више од четири године. Османовић је 1. јула 1945. године осуђен пред Војним судом Петог корпуса на 12 година затвора и губитак политичких и грађанских права на шест година. Казна је пресудом Вишег војног суда од 4. августа 1945. године снижена на 10 година затвора и губитак политичких и грађанских права на пет година. Већ 30. децембра 1949. године Османовић је „отпуштен са издржавања казне из КПД Зеница на условни отпуст".[160]

Испод слиједи поименични списак познатијих усташа из Козарца и околине. Код слабо читљивих имена и презимена дописиван је упитник. Кориштени су подаци из партизанских сјећања и докумената, као и документа Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: Хусеин Мујагић, Мехо Гламочанин, Адем Балић, Хасан Хрустић, Мујо Бешић, Хасан Бешић (Дера), Ибро Мехмедагић, Суљо Кусуран, Алија Мемић, Ибрахим Мемић, Алија Талић, Шериф Рекић, Касим Синанагић, Вајсил Гробић, Хасиб Крајиновић (Трњани), Мехмед Зерић (Камичани), Тале Деунић (Камичани), Хусеин Деунић (Горњи Гаревци), Хасан Матаруга (Камичани), Јозо Шумахер, Јаков Шумахер, Јусо Томић, Алекса Борчевски (Трњани), Мујо Ћустић (Козаруша), Хасан Елез (Трњани), Ибрахим Елез (Трњани), Хасан Гроздanић (Козаруша), Омер Гроздanић (Козаруша), Хасиб Гроздanић (Горњи Гаревци), Халил Гроздanић (Горњи

[159] R. Ilić, *Opredijeljeni za izdaju,* Sarajevo 1989, 157.

[160] В. Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, друго издање, Приједор, 2020, 82–84, фуснота 216.

Гаревци), Мухарем Грозданић (Горњи Гаревци), Бехлил Грозданић (Горњи Гаревци), Ахмед Грозданић (Горњи Гаревци), Химзо Грозданић (Козаруша), Мехо Хоџић (Трњани), Сулејман Балић, Ахмет Аџић, Меша Шаћкан (?), Хасан Банић (?), Ибро Алага (?), Мујо Матрић (?) (Козаруша), Стипе Митровић, Заим Анкић, Осме (?) Кусуран, Адам Адем Кусуран, Ибрахим Кусуран, Салих Ћускић (Трњани), Љеван Бећ (Трњани), (?) Балић, Осман Омеровић, Хасан Омеровић, Асиб Карарић, Мујо Карарић, Реџо Карарић, Мујо Чавушевић (?), Наил (?) Гарибовић, Мехо Хрустановић, Фердо Тукерић, Јозо Грга, Мухарем Кркић, Смаил Садић (Трњани), Дедо Алић (Камичани), Мехо Јакуповић, Мујо Ризвић, Анте Павловић (Камичани), Расим Махић, Хусеин Мујић (Брђани), Осмо Крајина (Трњани), Мујо Ушић, Хусо Мелкић (Козаруша), Мустафа Мелкић, Хусеин Мрчајић, Салих Питић (Трњани), Хука Сушић, Хајдер Сушић, Ибрахим Сушић (Козаруша), Хамдија Сушић (Козаруша), Мехмед Сушић, Мустафа Терзић, Мујо Зрића (Трњани), Тошо Митолински (Јаруге), Рудо Флекач, Ибрахим Хаџиосманагић, Атифага Ситница, Хусеин Кључанин, Хамдија Кључанин, Шефик Сефић, Салих Афган, Јосо Шалић, Дервиш Кадунић, Ибро Шабаз, Мехо Човушевић (Козаруша), Франц Ланг (Трњани), Мехо Мајданац (Козаруша), Османовић Реџо, Мухарем Хрњић, Сулејман Мујкановић (Козаруша), Мујо Мујкановић (Козаруша), Мустафа Мујкановић, Салко Мујкановић (Козаруша), Кахво Мујкановић (Козаруша), Мујо Хусић (Козаруша), Мустафа Шабић, Бећир Деулић (Козаруша), Ибрахим Јујић, Мешо Кемерић (Козаруша), Мехо Даутовић (Козаруша), Хуска Грах (Козаруша), Хасан Тиртил (?) (Козаруша), Адем Главоња (Козаруша), Смајо Ћустић (Козаруша), Мухарем Софтић (Брђани), Марко Стипић (Јаруге), Хасо Бећирхоџић (Козаруша), Иван Шпејар (Јаруге), Миле Шпејар (Јаруге), Машо Бајрић, Стипо Одак (Јаруге), Ибро Рецановић, Аган Мемић, Хилмија Бешлагић (Козаруша), Мехмед Бешлагић (Козаруша), Мухарем Бешлагић (Козаруша), Хасиб Црнић (Козаруша), Салих Шарац (Козаруша), Мујо Мустафин Хушић (Козаруша), Атиф Хушић (Козаруша), Адем Отановић (Козаруша), Мехо Чаушевић (Козаруша), Химзо Чаушевић (Козаруша), Мујо Чаушевић (Козаруша), Сефо Црнчић, Иво Карајица (Горњи Гаревци).

На основу свега изнесеног евидентно је да су на простору Среза Приједор током Другог свјетског рата припадници усташког покрета и других снага Независне Државе Хрватске имали велику подршку домаћег муслиманског становништва. Сукоби из прошлости, вјерска нетрпељивост и заташкавање свега тога у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца односно Југославији, његовали су плодно тло за политику геноцида над Србима.

ЉУБИЈА КОД ПРИЈЕДОРА

Љубија је насељено мјесто код Приједора. Налази се под масивом Мајданских планина, јужно од Приједора. Сјеверно од Приједора је планина Козара. Преко Љубије и Старе Ријеке пут води до Санског Моста.

Прије Другог свјетског рата Љубија је била једна од општина у Срезу Приједор. Године 1939. имала је преко 14.000 становника, од којих православаца (углавном Срба) – 3.924, римокатолика (Хрвата, нешто Чеха и осталих) – 5.134, муслимана – 5.007 и гркокатолика 60.[161] Општини Љубији у НДХ, поред саме Љубије, која се дијелила на Латинску и Исламску, припадала су и села Бишћани, Чараково, Хамбарине, Југовци, Калајево, Љескаре, Миска Глава, Раковчани, Равска, Шурковац, Волар.[162] Прије Другог свјетског рата дио Љубије се називао Љубија Срб.[163]

Послије успостављања хрватске власти у Срезу Приједор, половином априла 1941, веома брзо Љубија постаје усташко упориште. Многи становници Љубије, муслимани и Хрвати, подржаће хрватску власт и усташе. Главни представник хрватске власти у Љубији био је усташки таборник Леополд Хикл. Њега је на ту дужност поставио др Владимир Коловрат, котарски предстојник (поглавар среза – примј. аутора) Приједора. На тој дужности био је до 15. маја 1942. године, када је смијењен. Његов замјеник био је трговац Сулејман Суљо Хасанагић. У власти су учествовали још и Иво Орловац, Иван Јурин и др. Већина римокатоличких и муслиманских вјерских представника из Љубије и шире околине ставила се у службу нове власти. Они нису ништа учинили како би помогли својим угроженим комшијама, а неки од њих су учествовали и у злочинима над Србима. Тако нпр. током Илинданског покоља неки „хоџа који је из Јапре дошао.... који је људе пратио и он је рекао да све хришћане треба поубијати. Био је врло узрујан од мржње према убијеним жртвама”.[164]

---

[161] Архив Републике Српске (АРС), КБУВБ, 9, 23, 1939–1940, I–23/4. Срез: Приједор, Становништво 31. 12. 1939. Општина Љубија. Преузето из књиге Ведране Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, Приједор 2018, 137, фуснота 371.

[162] H. Velzek, *Popis imena mjesta u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, Zagreb 1942, 30, 77, 180, 190, 205, 208, 258, 275, 306, 398, 405, 464, 502.

[163] „Прво је Љубија Рудник, наравно по чиновницима и радницима потпуно југословенска, па онда Љубија 'Латин', до ње Љубија 'Срб' и испод ове Љубија 'Ислам', највећа, најбогатија, са ћепенцима и каванама, ограђеним авлијама и џамијама. Овако су још Турци прозвали ове љубијске засеоке...” *Политика*, Београд 22. август 1940.

[164] АРС, 544, 17, 211. Ко:210/46. (2) Изјава Данице Стојановић. Преузето из књиге Ведране Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у*

Власт хрватских усташа у Љубији додатно је учвршћена приступањем читаве љубијске организације Хрватске сељачке странке усташком покрету 20. августа 1941. године.[165] Не мали број Хрвата и муслимана видио је своју шансу за стицање додатне имовине на рачун проскрибованих Срба. Сваки злочин над Србима био је пропраћен и пљачком њихове уштеђевине и материјалних добара.

Љубија је за Хрвате и Нијемце била важна због рудника жељезне руде и других постројења која су се налазила на њеној територији. Већ 19. априла 1941. године изасланици Министарства шума и руда НДХ, који су били у обиласку рудника Љубије, Драгутин Захрадник и Виктор Копач, у Љубији су наишли на њемачку формацију од 25 војника под командом поручника Гутенберга (Guttenberg).[166]

У руднику Љубија прије рата је радило око 1.800 рудара.[167] Национални састав рудара у руднику био је: 38% Срба, 37% Хрвата и 25% муслимана. Хрватска власт је захтијевала отпуштање рудара српске националности. То су тражили „предсједник подружнице Хрватског радничког савјета Мато Бегић, усташки повјереник рада у Љубији Леополд Хикл и котарски повјереник ХРС-а др Бранко Лукатела". Њихов захтјев наишао је на жестоко противљење Нијемаца, који су се бојали наглог смањења ископа жељезне руде. Срби су ипак отпуштани, само не нагло, али већина рудара Срба је изгубила посао или страдала.[168]

Прва хапшења Срба у Љубији спровеле су усташе из Загреба. Та група дошла је камионом у Љубију-Рудник већ крајем априла – почетком маја 1941. године. Током маја позивали су Србе у Љубији да им се пријаве. Том позиву одазвало се око 20 Срба (неки извори спомињу и 24), који су одмах ухапшени и транспортовани за Приједор.[169] Од тих усташа свједоци

Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју, Приједор 2018, 144, фуснота 392.

[165] АРС, ВЖСЛ, 74, 467/41. „Равнатељство за јавни ред и сигурност НДХ, 21. коловоза (август) 1941. Великим жупама свима. Послије јучерашњег извршеног чина приступања народних заступника и првака бивше Хрватске сељачке странке и осталих организација Хрватског сељачког покрета, а који се налазе у затворима на тамошњим подручјима, у колико нису изразити и опасни љевичари, одмах пустити на слободу". Преузето из књиге В. Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, Приједор 2018, 137, фуснота 372.

[166] M. Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*, radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980, 365.

[167] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 14.

[168] M. Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", 366.

[169] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 17. јуна 1946. године у Љубији, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.171.

су упамтили само име Молнар Вилмош, који је родом из Славоније.[170] Загребачке усташе су их током транспорта за Приједор тукле и мучиле на разне начине. Након неколико дана тамновања у Приједору, пуштени су сви Срби осим љубијског пароха Живка Даниловића, Вукашина Ћопића, Миле Дамјановића и Данила Момчиловића. Из Приједора су спроведени у Бању Луку и тамо затворени неко вријеме. Током јуна 1941. прво је ликвидиран прота Даниловић на путу за Котор Варош, у мјесту Челинац.[171] Остала тројица пуштена су кући. Међутим, код села Чаракова код Приједора усташе које су их спроводиле за Љубију рекли су им да бјеже кући. Када су ова тројица кренула, усташе су их убили пуцњима у леђа.[172]

---

[170] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 18. јула 1946. године у Љубији, Срез Приједор, по ЗКУЗ, инв. бр. 56.175.

[171] Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у НДХ*, Београд, 2016, 412.

[172] Изворна грађа о смрти ове тројице Срба, даје нам различите датуме њихове смрти. Штавише, код помена тројице страдалника у изворима срећемо различита имена. Извори које је користила Адамовић у наведеној књизи, датују њихову смрт отприлике у исто вријеме или нешто касније од смрти Живка Даниловића. На страни 30 Адамовић наводи да су прве жртве били Вукашин Ћопић (Ћетић), Драгутин Тубин, месар Тоне (Тодо) из Љубије и „још једног бравара". Други податак о првим жртвама са подручја Љубије, Адамовић доноси на страни 138 и он се у именима страдалих слаже са изворима које користимо у овом раду, али се не слаже са првим извором код Адамовић. Ту пише да су, поред свештеника Даниловића, у усташком затвору задржани Вукашин Ћопић, Миле Дамјановић и Данило Момчиловић. Адамовић је користила грађу из Архива Републике Српске: АРС, 66, 113; Архив Југославије, 110, 487, 4.675; АРСБЛ, 544, 17, 211. Ко 210/46. (56). Аутор овога текста дошао је до документа који наводи иста имена која наводи и Адамовић на страни 138 наведене књиге. Тај је документ означен у фусноти 9 у овоме раду. Међутим, тај документ смрт ове тројице, па и проте Даниловића, датује у другу половину мјесеца јуна 1941: „Ову четворицу усташе су спровеле за Бања-Луку држали их у затвору неко вријеме и у другој половици мјесеца јуна стрељали су Даниловић Живка у Бања Луци, а осталу тројицу пустили су кући али на путу код Хамбарина код Приједора усташе које су их спроводили рекли су им да бјеже својим кућама. Кад су ови упутили се у правцу својих кућа и окренули леђа усташама ови зликовци су их мучки поубијали пуцајући им у леђа." Трећи, можда и најрелевантнији извор о смрти проте Даниловића, јесте свједочење његове супруге Маре дато Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Београду 16. 4. 1945. године: „1941 год. по капитулацији Југославије, када су усташке банде развиле свој злочиначки рад против српског живља, 1. јуна 1941. год. дошле су усташке банде у рудник Љубија и одвеле мог мужа Даниловић Живка, свештеника, стар 47 год., отац једног дјетета, вјере православне. По лишењу слободе усташе су га одвеле у Бања Луку у затвор у Црну кућу и одатле га исте ноћи извеле код Врбање у Бањој Луци и на најстрашнији начин убили. На моје преклињање да мог мужа сахраним, и када сам видјела леш који је био у води, видјела сам на сљепоочници да је ударен тупим предметом а за вратом је имао видну рану од ватреног оружја". АРСБЛ, Среска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Приједор, Записник састављен у IX рејонском повереништву Земаљске комисије Србије за испитивање ратних злочина окупатора и њихових помагача на дан 16. IV. 1945. Комунистичке власти су крајем рата Мари издали „Увјерење" ради примања хуманитарне помоћи, у ком пише да је прота Даниловић убијен 5. јуна 1941. године. АРСБЛ, Среска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Приједор, Отсек унутрашњих послова, бр. 1065, Београд 5. IV. 1945.

Прота Даниловић је прва позната жртва геноцида над Србима у НДХ са подручја Приједора.[173] Иако је прије рата имао добре односе и са муслиманима и Хрватима, у хрватском селу Шурковцу је организовао изградњу школе,[174] све то га није спасило мученичке смрти. Свештеници Српске православне цркве били су међу првима на удару хрватске власти. Почетком маја 1941. године мучен је па убијен епископ бањалучки Платон (световно име Миливоје). Скупа с њим убијен је и Душан Суботић, архијерејски намјесник из Босанске Градишке. Широм НДХ српски православни свештеници су убијани или протјеривани за Србију, а српске православне цркве затваране или рушене.

Док су спровођене ликвидације и протјеривања српских православних свештеника, у настојању да се униште могући предводници отпора злочинима и самовољи хрватске државе и насилном прекрштавању српског народа, организоване су и акције „разоружавања" Срба. Одузимане су углавном ловачке пушке и по која застарјела војна пушка. Разоружавање Срба са подручја Љубије почело је у другој половини јуна 1941. и било је дио шире акције разоружавања српског становништва на подручју НДХ: „Становништво не даје отпор. Оружја је до сада нађено само у околици Дрвара, док на другим дијеловима нађена је само по нека стара пушка".[175]

На јавним скуповима које су организовале хрватске власти, муслимански и хрватски народ је подстицан на крвави обрачун са Србима. Љубију је 20. јула 1941. године посјетио Виктор Гутић, усташки повјереник за бившу Врбаску бановину и један од главних подстрекача геноцида над Србима Босанске Крајине. Србима је наређено да тога дана не смију бити на прозорима нити пред кућама. Маса муслиманског и хрватског становништва дошла је да види и чује Гутића.[176] Према свједочењу оних који

[173] Прота љубијски Живко Даниловић (1895–1941) рођен је у Глоговици код Дервенте. Рукоположен је 1921. и постављен на парохију у Буковици, а 1927. године премјештен је за пароха у Љубији. У Краљевини Југославији био је биран и за народног посланика. Заслужан је и за подизање православне цркве у Љубији, освећене 1938. године. Душан Штрбац, *Споменица православних свештеника – жртава фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби*, Београд 1960, 60.

[174] *Политика*, 22. август 1940.

[175] „Izveštaj Stožera Vrbaskog divizijskog područja u Banjaluci od 19. juna 1941. Zapovjedništvu kopnene vojske o situaciji na području Drvara i bekstva srpskog življa zbog ustaških zločina", у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata*, I, knj. 1, Zločini Nezavisne države Hrvatske, 1941–1942, Beograd 1993, 114.

[176] „У исламској Љубији сви муслимани су га свечано дочекали. Гутићев ауто се зауставио пред кућом Мустафе Башића, трговца и усташе. У част Гутићевог доласка све зграде биле су окићене цвећем и хрватским заставама, а све куће окречене за тај догађај. Када је ауто стао, Гутић је изашао са фесом на глави и поздравио се са грађанством, а затим му је Башићева кћи Фикрета, сва у бело обучена, са букетом у руци одрецитовала једну усташку песму... После завршеног збора табор је одржао састанак заједно са саветодавцем Гутићем 'како и на који начин треба уништити Србе.' Положивши заклетву 'да ће бити вечни чувари НДХ', Хрвати муслимани исламске и латинске Љубије дали су уз то још и

су слушали Гутићев говор, он је, отприлике, рекао: „Нећемо тора са три стада, хоћемо тор са једним стадом" и затим додао: „Удри Србина сјекиром по глави – никоме одговарати нећеш и ова ће земља желити да види Србина."[177] Док је Гутић у Љубији објашњавао како треба поступати са Србима, у центру Среза Приједор, тј. у граду Приједору, започета је акција ликвидације Срба, чији ће врхунац бити крајем јула и почетком августа 1941.[178]

Након Гутићевог позива на обрачун са Србима, усташка власт у Љубији убрзо је кренула са хапшењем Срба. Хапшења су почела 24. јула 1941, а главни организатори су били усташки таборник Леополд Хикл, усташки начелник Општине Љубија Иво Орловић и усташки сатник Иван Јурин.[179] У хватању Срба учествовали су, поред усташа, и жандарми и многи становници Љубије муслимани и Хрвати: „Помоћу тих усташки настројених елемената, међу којима је било полицајаца, жандара а и обичних грађана Љубије, поведена је хајка на дан 24. VII. 41 приредила велико

реч 'да ће ликвидирати све што је српско' додавши: 'У нас, у НДХ, кад све очистимо од смрадљивих Срба, биће у земљи све само цвиће, и биће као у правој сретној земљи'". Д. Страњаковић, *Највећи злочини садашњице – Патња и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945* , Горњи Милановац – Приштина 1991, 393–394.

[177] В. М. Стошић, В. Вуклиш, *Усташки стожер за Босанску Крајину. Студија Милана Вукомановића и избор из грађе*, Бања Лука, 2017, 277. Преузето из књиге Ведране Адамовић, „*Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*", Приједор 2018, 141.

[178] „Izveštaj reonskog obaveštajnog centra Zagorje o zločinima ustaša 1941. i 1942. godine na teritoriji zapadne Bosne o ustaškim koncetracionim logorima i imenima ustaških zločinaca", у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata*, I, knj.1, Zločini Nezavisne države Hrvatske, 1941–1942, Beograd 1993, 1016–1017.

[179] У документима и свједочењима забиљежена су ова имена усташа и њихових сарадника у Љубији: Леополд Хикл, Иво и Недељко Орловац, Иван Јурин, Миљенко Марушић, Јосип Милас, Сулејман Башић, Хабиб Икановић, Сулејман Хасанагић, Маријан Чајкушић, Јосо Матић, Химзо Сарајлија, Владо Куњиш, Драгутин Пезић, Вјекослав Франић, Веселко Ловрић, Маријан Матић, Стипо Дринчић, Берислав из рудника Љубије, Хасан Елказ, Мустафа Башић, Ибрахим Чехић, Јурај Грга из Загорја (домобран), Шушњар Јосип из Љубљане (домобран), Чепић Стипо, Халупа Фрањо, Матић Марко из Рељаша, Ловрић Ото из Шурковца, Матановић Срећко из Волара, Тукерић Јуре из Шурковца, Мајсторовић Ивица из Мркоњић Града, Мркаљ Рамо из Бишћана, Фортубер Фридрих из Приједора, неки Тале из Козарца, Мрђеновић Никола из Хрватске Костајнице, Кауриновић Перо из Санског Моста, Лукић звани Кико, Видаковић Анте из Шурковца, Мехо Авдагић, Јаго Чавловић из Горње Равске, Матан Бегић из Горње Равске, Бујадило Иво из Горње Равске, Гавриновић Стипо из Доње Равске, Родић Стипо из Доње Равске, Ковачевић Драгутин из Доње Равске, Павловић Стипо из Доње Равске, Дједовић Винко из Тисове, Јујић Хамид из Хамбарина, Павловић Јосо из Доње Равске, Хрват Винко из Шурковца, Мато Павловић из Доње Равске, Миливоје Комљеновић, Фердо Рупчић, Нико Лукић, Рифет Алишић из Хамбарина итд.

хапшење Срба у Љубији. Тога дана похапшено је око 20 угледних Срба из општине Љубија".[180]

Хапшења Срба на подручју Љубије настављена су 27. јула. Тога дана ухапшена су 64 Србина и затворена у згради основне школе у Љубији. Сутрадан су премјештени у Соколски дом у Љубији, гдје су били изложени мучењу од стране усташа: „Најприје су им наредили да сви пољегају потрбушке и када су они легли почели су их колцима тући по леђима. Послије овог мучења наредили су им да сједну са испруженим ногама и да тако непомично морају сједити. Ови јадни људи сједили су у том ставу до сутрадан у 4 сата послије подне. За цијело то вријеме мучени су и глађу, а никоме нису дозволили да се достави храна споља".[181] У овој групи ухапшених Срба било је и њих девет из села Волар.[182] Према изјавама свједока, негдје у то вријеме или који дан прије ухапшено је и осам Срба из Равске и Миске Главе.[183]

Хрватске власти су 29. јула 1941. организовале превоз ових несретних људи сточним вагонима за Приједор. Убрзо су из Приједора упућени за Бању Луку. У селу Ивањској код Бање Луке усташе су извеле заробљене Србе из вагона с намјером да их ту ликвидирају. Ту су стрељана тројица Срба из Љубије. Киша, која је изненада почела да пада, натјерала је усташе да се предомисле и да остале Србе врате у вагоне и наставе пут за Бању Луку. Из Бање Луке су ови љубијски Срби размјештени по „разним логорима" из којих се нису вратили. Једино су петорица Срба из ове групе успјела још током њиховог транспорта за Бању Луку да побјегну и врате се кући.[184]

Хрватски оружнички (жандармеријски) извјештаји из тога времена наводе да је ноћу 29/30. јул 1941. године изведен напад од стране Срба на „Хрватски Дом у Љубији, у којем се налазе притворени таоци".[185] Ово је мало вјероватно ако знамо да на подручју саме Љубије у то вријеме нема устаника. Таоци су 29. јула послати жељезничким транспортом за Приједор, одакле су пребачени за Бању Луку. Могуће да је ово изговор за злочи-

[180] АБиХ, ЗКУЗ, К.11, Одлуке о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, одл. бр. 589, злочинац Леополд Хикл, Сарајево 3. 4. 1946.
[181] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 17. јуна 1946. године у Љубији, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.171.
[182] АБиХ, ЗКУЗ, К. 176, Записник састављен 17. јула 1946. године у Приједору Срез Приједор по ЗКУЗ, инв. бр. 56.184.
[183] АБиХ, ЗКУЗ, К. 173, Записник састављен 16. јуна 1946. године у Приједору, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.168.
[184] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 17. јуна 1946. године у Љубији, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.171.
[185] „Dnevni izvještaj oružništva od 7. avgusta 1941. o važnijim događajima na teritoriji NDH sa podacima o pobuni zatvorenika u logoru Kruščica kod Travnika i zločinima ustaša nad logorašima", у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata*, I, knj. 1, Zločini Nezavisne države Hrvatske 1941–1945, Beograd 1993, 471.

не који су тада извршени над Србима у Љубији, јер је извјештај од 7. августа, тј. након покоља српског становништва у Љубији. Усташе су и прије ликвидације Срба у Приједору инсценирале 30/31. јула напад „четника" на Приједор како би могли оправдати злочине над Србима.[186] Из комунистичке документације сазнајемо да су они планирали да са једном четом нападну на Љубију првих дана устанка, али су их у томе омели српски сељаци који су се спонтано организовали и напали 30. јула на Општину Паланчиште.[187]

Врхунац злочина над Србима у Љубији 1941. године биће почетком августа у познатом Илинданском покољу, који је захватио Србе на простору читаве НДХ. Хапшење Срба у Љубији организовано је и 31. јула, да би 1. августа почела масовна ликвидација Срба. Срби су хватани и убијани по насељима, улицама и кућама: „1.VIII. 1941 године, по наредби таборника Хикла Леополда и начелника Орловца Иве настао је на нашем мјесном одбору највећи злочин, општи покољ православног живља. Одмах изјутра тог дана покупили су усташе једну групу Срба коју су отјерали камионом у Приједор и тамо поубијали све сем једног који се је занесвјестио и причињао мртвим. Ту је било око 40 људи. Послије овога усташе су се размиљеле по објектима рудника, приватним кућама улицама и путевима и као бијесни пси убијали Србе гдје су год којег затекли. У овом покољу пало је око 50 невиних жртава..."[188]

Усташе из Љубије су 3. августа извршиле покољ српског становништва у српском дијелу села Равске, а након тога убили и неколико Срба у селу Миска Глава: „3. августа 1941. година наишла је једна група усташа која је припадала усташком табору у Љубији, а којима се на челу ставио оружнички наредник у Љубији Посавац (у другим изворима се спомиње наредник Пушкарић, „који је лично убијао људе" – примј. аутора), родом из Горње Равске... Ова група усташа наишла је најприје на село Српску Равску, размиљело се од куће до куће и убијало становнике села гдје је кога затекла. На тај начин ови зликовци побили су 24 особе из Српске Равске... Послије овог злочина ова група усташа напустила је село Равску и дошла у село Миска Глава гдје су заклали три особе, и то Глигић Милоша, Зеца Николу и Малић Гавру сви из Миске Главе".[189] Већина препознатих злочинаца у овој усташкој групи били су комшије Хрвати из Равске.

Међу љубијским муслиманима се као организатор геноцида над Србима највише истицао Сулејман Суљо Хасанагић. На збору одржаном у

[186] В. Адамовић, *Године страдања 1941/42*..., 81–82.
[187] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 186.
[188] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 17. јуна 1946. године у Љубији, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.171.
[189] АБиХ, ЗКУЗ, К. 173, Записник састављен 16. јуна 1946. године у Приједору, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.168.

Исламској Љубији (Доња Љубија) позвао је „све вјерне синове и кћери НДХ (католике и муслимане) да се они који немају ватреног оружја наоружају вилама, сјекирама и мотикама, блокирају Љубију и спријече да им који Србин утекне".[190]

Највише су страдали одрасли мушкарци. Колика је мржња према Србима тих дана владала у Љубији свједоче документи Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за БиХ:

„Кондић Перо, који је ухапшен већ дан раније (31. јула – примј. аутора), поведен је тог дана заједно с другима на стрељање. Сви су остали пали мртви, само је он пуким случајем остао жив. Лежао је међу осталима.Тада је наишао Елказ Хасан. Њега је Перо Кондић замолио за мало воде. Елказ му је нато опсовао српску мајку и отишао по жандара Стојанца. Елказ и Стојанац су онда исјекли несретног Перу Кондића. Осим тога су га још опљачкали, јер је имао уза се новац, пошто му је приликом хапшења речено, да иде у логор и да стога понесе новаца собом".[191]

Муслимани и Хрвати који су учествовали у злочинима над љубијским Србима показали су несхватљиву суровост.[192] Машиновођу Илију Петровића, столара Васу Хрњака и још двојицу Срба положили су на сред пута, па су их убили тако што су их боли ножевима и резали им уши и прсте.[193]

Покољи Срба у Љубији имали су и карактер вјерског рата, у ком су учешће узели вјерски представници муслимана и Хрвата. Тако је нпр. током Илинданског покоља неки „хоџа који је из Јапре дошао... који је људе пратио и он је рекао да све хришћане треба поубијати. Био је врло узрујан од мржње према убијеним жртвама".[194] Неки истраживачи геноци-

---

[190] Ј. Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у НДХ*, 411.

[191] АБиХ, ЗКУЗ, К.11, Одлуке о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, одл. бр. 589, злочинац Леополд Хикл, Сарајево 3. 4. 1946.

[192] У каквом су се тешком положају нашли Срби у Босанској Крајини и на који начин су партизани били ријешени да се обрачунају са муслиманским селима (муслимани су чинили већину хрватске војске у Босанској Крајини – примј. аутора) из којих су полазили злочиначки походи на Србе, објаснио је у свом излагању један од највиших функционера КПЈ у Босанској Крајини Осман Карабеговић: „Српски народ је крваво рањен и увријеђен и он ће уништити наоружане муслиманске бандите. Ако наоружана села неће да се предају, прибјећи ћемо сили, а ко се противи, биће убијен. То је реална партизанска политика. То не значи објаву рата свим муслиманима и Хрватима, него само зликовачкој мањини (овдје Карабеговић донекле умањује улогу муслимана у геноциду над Србима и њихову подршку НДХ – примј. аутора)." „Записник са Конференције војних и политичких руководилаца Првог крајишког НОП одреда одржане 22. јануара 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, том IV, књ. 3, Београд 1952, 75.

[193] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 194.

[194] АРС, 544, 17, 211. Ко:210/46. (2) Изјава Данице Стојановић. Преузето из књиге Ведране Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у*

да над Србима тврде да је муслиманска компонента злочинаца у НДХ водила џихад, свети рат против православних Срба.[195]

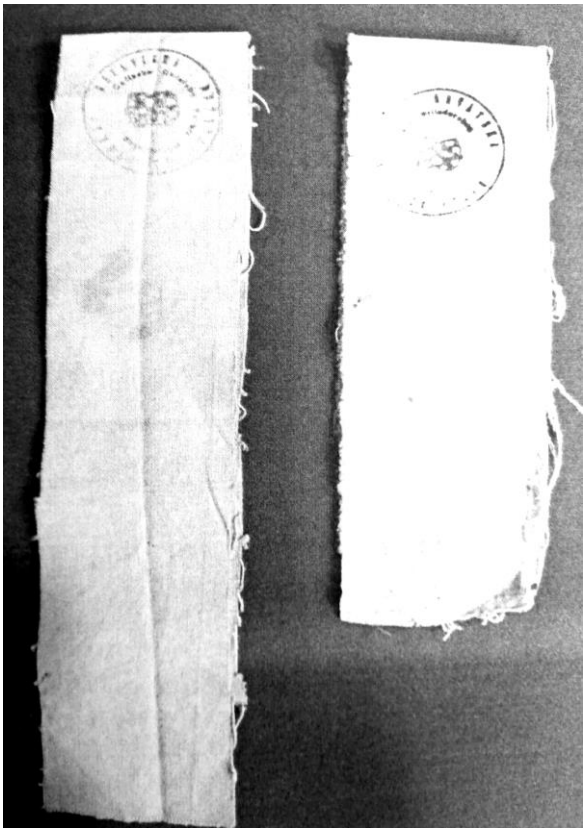

Бијеле траке кориштене током Илинданског покоља у Приједору 1941. године[196]

Наоружани цивили (муслимани и Хрвати) који су учествовали у ликвидацији Срба носили су бијеле траке око руку. На тај начин су се идентификовали између себе. Бијеле траке су користили и злочинци у граду Приједору. Штавише, забиљежене су бијеле траке на рукама злочинаца широм Босанске Крајине, па и шире, што је још једна потврда системски испланираног злочина над Србима. На бијелим тракама коришћеним у Приједорском срезу налази се печат са грбом НДХ и натпис: „Независна Држава Хрватска, Опћинско Редарство Котара Приједорског". Оптужени Мехо Авдагић из Љубије Ислам је након рата пред судом изјавио: „Истина је да сам тога дана имао уза се сјекиру, јер ми је тог дана као и осталим

Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју, Приједор 2018, 144, фуснота 392.

[195] Бранко Ј. Бокан, *Скривене намјере*, 109–132.

[196] Преузето из: В. Адамовић, „Илиндански покољ у Приједору 1941. године", *Топола*, часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, V, Доња Градина 2019.

наредио усташа Суљо Башић да узмемо сјекире и да ставимо бијеле траке око руке...”[197]

Понижења љубијских Срба који нису страдали у Илинданском покољу описана су у свједочанствима преживјелих након рата. Гојић Љубица је свједочила: „Кад су били побијени сви Срби, ја сам дошла код Мустафе Башића, брице да га молим да нам дозволи да идемо на гробље, и да нам дозволи да пренесемо све наше у гробље и да идемо у гробље да се исплачемо. Он ми је тада одговорио да можемо и ми смо кренули, само да не смијемо да плачемо… морали смо да идемо сви заједно и тако су нас пратили са страна сви усташе међу којима је био Ибрахим Чехић и још многи остали…”[198]

Изворна грађа нам говори да је током 1942, 1943. и 1944. године у Љубији смањен број злочина над Србима зато што су они у највећој мјери истријебљени током љета 1941. године: „Како су становници овог мјесног одбора (Љубија Латин – примј. аутора) већином католици са нешто муслимана и пошто су Срби већ до сада били истребљени то у току до краја 1941 године, 1942 и 1943 године и 1944 године није било злочина, сем што су током овог времена појединце хапсили задржавали по затворима и доводили у Њемачку на рад”.[199]

Усташе из Љубије су 2. августа притекле у помоћ усташама у Будимлић Јапри (општина у Срезу Сански Мост) које су биле угрожене од стране српских устаника. Хрватски документи те устанике називају четницима, иако су то били обични сељаци у борби за голи живот. На почетку устанка су Хрвати и муслимани све српске устанике називали четницима. У Будимлић Јапри и селу Халиловци, љубијске усташе су тога дана побиле око 80 српских цивила.[200]

Поред физичке ликвидације Срба, геноцид над њима се одвијао и на духовном плану. Наиме, системски је приступљено прекрштавању православних Срба на римокатоличанство. У томе учествује, поред хрватске државе, и Римокатоличка црква у НДХ. Прекрштавање је почело у првој половини августа 1941. године на простору свих села Љубијске општине и било је завршено до краја 1941. године. Преживјели Срби из Љубије,

---

[197] В. Адамовић, „Илински покољ у Приједору 1941. године”, у: *Топола,* часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, V, Доња Градина 2019, 84–86.

[198] АРС, 544, 17, 211. Ко:210/46 (62/7). Преузето из књиге В. Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, Приједор 2018, 144, фуснота 392.

[199] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 17. јуна 1946. године у Љубији, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.171.

[200] „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga”, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata,* I, knj. 1, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 1993, 970.

углавном жене са дјецом, отишли су 6. септембра 1941. у село Шурковац, тамо их је исповиједио и прекрстио фра Босиљко Губић.[201] Обред прекрштавања изведен је овако:

„Руку са три прста ставили су на неку католичку књигу на латинском језику и за жупником су говориле неке непознате речи. Затим су причешћени са хостијом. По изласку из цркве све жене су као по договору избациле хостију из уста. После завршеног церемонијала жупник им је одржао кратку придику о томе шта значи католичка вера и црква".[202]

Након овог прекрштавања Срба, у многим документима, па и комунистичким, срећемо термин „бивши Срби". То се односило на све Србе који су преведени у римокатоличанство. Срби као „бивши" спомињу се и Извјештају Среског комитета КПЈ за Приједор из 1941. године: „Расположење код становништва... у главном симпатије код свих бивших Срба поштених Хрвата и већина муслимана сиромашних су на нашој страни".[203] Поред тога што се прекрштавање Срба признаје као свршен чин и они се више не сматрају Србима, у овом извјештају се прецјењује расположење муслиманских маса према партизанима. Иако партизански документи најчешће Србе називају њиховим националним именом, срећемо и документа у којим се називају „бившим Србима". То нам говори колико је насилно прекрштавање Срба утицало на свијест ондашњих људи.

Због српског устанка на простору Босанске Крајине, изазваног ликвидацијом Срба од стране хрватске државе, Нијемци у августу појачавају своје снаге у Љубији како би заштитили рудник и омогућили несметану експлоатацију жељезне руде.[204] Партизани су настојали да диверзијама на жељезничкој комуникацији Љубија–Приједор онемогуће или бар отежа-

[201] Фра Босиљко Губић (1908–1960) је рођен у Рамићима код Бање Луке. У Другом свјетском рату био је римокатолички жупник у селу Волар, Општина Љубија, Срез Приједор. У Волару је било средиште жупе, а Шурковац је потпадао под вјерску јурисдикцију Жупе у Волару. Данас се средиште те жупе налази у Шурковцу и она носи назив Жупа Шурковац. Фра Губић се са великим одушевљењем ставио у службу НДХ. Био је организатор усташке милиције у Шурковцу. Радио је и на протјеривању Срба, али се највише истакао у насилном прекрштавању српског становништва. Остало је забиљежено да се хвалио како је прекрстио 3.500 Срба. Ухапшен је у Бањој Луци 4. септембра 1945. године. Осуђен је прво на 13 година робије, а након што се жалио суд му је продужио робију на 15 година. Због доброг владања изашао је након одслужених 11 година робије (1956). Умро је 1960. године као жупник у Стратинској код Бање Луке. Д. Страњаковић, *Највећи злочини садашњице – Патња и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945*, Горњи Милановац – Приштина 1991, 369; A. Orlovac, *Oko fra Vidova Bunara – Mala monografija župe Barlovci*, Banja Luka – Barlovci, 88–89. „Franjevci Bosne Srebrene u zatvorima nakon II. svjetskog rata", sajt *Franjevačka provincija Sv. Križa – Bosna Srebrena* <https://www.bosnasrebrena.ba> Pristupljeno: 15. 6. 2020; *Župa Šurkovac*, sajt Banjalučka Biskupija <https://www.biskupija-banjaluka.org> Pristupljeno: 15. 6. 2020.

[202] Ј. Мирковића, *Страдање Српске православне цркве у НДХ*, 411.

[203] *Sreski komitet za Prijedor*, Меморијални музеј на Мраковици, Ф5/178.

[204] D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, 122.

ју превоз жељезне руде.[205] Због јаких усташких и њемачких снага у Љубији и због изразите већине муслиманског и хрватског становништва на простору Љубијске општине, устанак није био масован као на простору Козаре и Грмеча. У почетку су то биле мање герилске формације, идеолошки неопредијељене, које су покушале да заштите себе и своје сународнике од терора хрватске државе.

Већ крајем јула 1941, након партијског савјетовања 25. јула у Орловцима код Приједора, комунисти у Љубију шаљу свога човјека Драгу Лукића да планира саботаже у руднику Љубији. Иако је био искусан илегалац, његове диверзије нису имале много успјеха.[206] Послије организовања устаника у озбиљније војне формације – партизане, и подјелом рејона дјеловања партизанских одреда, територија Општине Љубија била је у подручју дјеловања Првог КНОП одреда.[207, 208]

Ипак, на терену је ситуација била нешто другачија. Из српских села између Љубије и Приједора и из саме Љубије сељаци су одлазили у партизанске јединице на Козари и у Поткозарју.[209] Љубијско-приједорска чета, формирана у другој половини октобра 1941. године, била је састављена од сељака из села Среза Сански Мост.[210] Највише је дејствовала на санско-грмечком подручју, а предузимала је и акције на усташка села од Санског Моста према Љубији, повремено и даље према Приједору. Када је ријеч о територији Општине Љубија, из анализе стања на терену можемо рећи да је 1. КНОП одред највише дејствовао на простору између Санског Моста и Љубије, а 2. КНОП одред на простору између Приједора и Љубије. У многим акцијама ова два одреда су се међусобно помагала, па и прелазила на територију сусједног одреда.

---

[205] M. Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", 366.
[206] Исто
[207] B. J. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, Beograd 1988, 11.
[208] Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за БиХ (НОПО), слиједећи директиве Врховног штаба НОПО Југославије, издате након војно-политичког савјетовања у Столицама код Крупња, у Србији (26. септембра 1941), наредио је формирање крајишких НОП одреда. Прво су формирана три крајишка НОП одреда. Први крајишки НОП одред, под који је потпадала и територија Општине Љубије, за подручје свог дјеловања имао је територију омеђену овим границама: „Источна и дио сјеверне границе је ријека Сана, од Камичка до ушћа у Уну код Босанског Новог, сјеверозападна страна је ријека Уна од Бихаћа до Босанског Новог, западна страна – источне падине планине Пљешевице и ријека Уна узводно од Бихаћа до Мартин Брода, затим граница са Ликом, односно Хрватском до Динаре и Казанаца, гдје је јужна граница, а источна граница се продужава од Камичка на Ланиште, потом преко Срнетице на врх Шатор-планине и завршава западном страном вијенца Старетине". B. J. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, 9; Б. Ј. Бокан, *Скривене намјере*, 213.
[209] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 152.
[210] B. J. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, 205.

Иако у комунистичкој литератури можемо прочитати како су они још прије рата имали снажан утицај међу рударима у Љубији, чињеница је да у почетку устанка комунисти нису били дорасли ситуацији на терену Општине Љубија. Партијска ћелија из Љубије „није се успјела укључити у борбу, нити је пружала значајнију материјалну помоћ НОП-а у овом крају".[211] Након што су српски партизани ослободили Приједор (16. маја) и Љубију (17. маја) 1942. године,[212] Обласни комитет КПЈ расформирао је љубијску ћелију КПЈ.[213]

Крајем 1941. године Хрвати и Њемци у Љубији и Приједору били су притиснути од стране устаника са Козаре и Грмеча. Крајем новембра Хрвати и Њемци покренуће једну (трећу по реду – примј. аутора) од својих многобројних офанзива на Козару у циљу разбијања партизанских јединица, чишћења терена од побуњеног српског народа и осигурања саобраћаја од Љубије и Приједора према Босанском Новом. Партизанске јединице су вјештим прикривањем избјегле фронтални сукоб са непријатељем, који је прокрстарио Козаром пролазећи „непосредно" поред партизана. Ипак, и ова непријатељска офанзива сручила се на цивилно српско становништво козарских села.[214]

Након новембарске офанзиве на Козару, Њемци су ојачали одбрану Љубије једном четом из састава 923. њемачког ландесшицен батаљона (Landesschützen-Bataillon), тј. батаљоном задуженим за обезбјеђење, у овом случају „обезбјеђење експлоатације руде жељеза и саобраћаја на прузи Приједор–Љубија".[215] У Љубији се тад налазила и 8. усташка бојна јачине 700 усташа, тако да је крајем 1941. године Љубију обезбјеђивало 1.500 Хрвата (муслимана и Хрвата – примј. аутора) и Њемаца.[216]

Усташе из Љубије су почетком јануара 1942. године, у садејству са усташама из других упоришта око Будимлић Јапре (Срез Сански Мост), покушавале да разбију српску блокаду овог мјеста. Будимлић Јапру је држала посада од 250 до 300 хрватских војника (домобрана, усташа, оружника). У борбама 1. и 2. јануара 1942. хрватске снаге из Љубије, Новске

[211] D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, 285.
[212] Љубију су ослободили припадници 1. батаљона 2. крајишког одреда. Видјети у: R. Terzić, *Bihać je morao biti oslobođen,* Bihaćka Republika 4. XI 1942 – 29. I 1943, I, Zbornik članaka, Bihać 1965, 53.
[213] D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, 285, fusnota 40.
[214] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 261–263.
[215] Њемачка ријеч „Landesschützen" буквано преведена на српски гласила би „земаљски/државни стрелци". Ови батаљони попуњавани су људима зрелије доби и служили су углавном за обезбјеђење одређених постројења, путева или мјеста.
[216] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 265.

Сухаче и других мјеста нису успјеле да разбију блокаду Будимлић Јапре.[217] У овој акцији је из Љубије учествовао дио 11. сатније 11. пјешадијске пуковније ојачане са 60 усташа.[218]

Крајем јануара 1942. године доћи ће до успостављања везе између Првог и Другог КНОП одреда. Са Козаре је дошла група од 12 партизана на челу са Лазом Лазићем, прво у село Радомировац, а онда у Српске Агиће (Срез Босански Нови). У Агиће је стигла група партизана Љубијско-приједорске чете на челу са командантом Милом Давидовићем. Договорили су се да организују акције на подручју око Љубије. Половином фебруара 1942. године, као језгро новоформиране Радомировачке чете, са Козаре је дошло око 80 бораца из Првог батаљона Другог КНОП одреда.[219] Радомировачка чета ушла је у састав Другог КНОП одреда као Пета чета Првог батаљона, а за њеног командира постављен је Стево Рауш. Прве акције Радомировачка чета извршила је у садејству са Љубијско-приједорском четом, организујући засједе и мање офанзивне акције према Љубији, Старој Ријеци и Новској Сухачи.[220] Биле су то прве заједничке акције устаника Подгрмеча и Козаре.[221] Након оснивања Радомировачке чете и њених првих акција, Хрвати и Нијемци ојачали су своје упориште у Љубији и наоружали и хрватско цивилно становништво у Шурковцу.[222]

Од почетка марта 1942. године све су учесталије борбе око Љубије и села Љубијске општине. Већ 1. марта снаге Првог батаљона Другог КНОП одреда покушале су истјерати усташе из Шурковца, али је њихов

[217] Будимлић Јапра ослобођена је 14. марта 1942. године. Ослободили су је дијелови Првог и Другог батаљона Првог КНОП одреда уз помоћ једног вода Другог КНОП одреда: „Наше чете, неке из Другог батаљона, а неке из Првог, потпомогнуте једним водом нашег другарског Козарског одреда..., у борби која је трајала преко 5 сати, заузеле су Будимлић Јапру. При томе је заробљено 174 војника са сатником и још неких цивила који су имали или крили пушке". „Извјештај штаба Првог крајишког НОП одреда од 19. марта 1942. год. Оперативном штабу НОП одреда за Босанску Крајину о ослобођењу Будимлић Јапре, борбама против четника и сарадњи са Другим крајишким НОП одредом", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 339.

[218] „Izvještaj Banjalučkog zdruga o borbama na području Bosanske Krajine u mjesecu januaru 1942", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 442.

[219] „Ми смо пошли у сански крај у јануару 1942. Кренуло нас је око 65 са оружјем, а било их је још без оружја, тако да нас је укупно било око 80." Л. Лазић, „Радомировачка чета", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања,* III, Београд, 1971, 220.

[220] „Дошли смо у Радомировац и смјестили се у куће. За вријеме нашег боравка није било дана без борбе. Један вод био је на положају према Волару, а други према Шурковцу и Благају". Л. Лазић, „Радомировачка чета", 221.

[221] B. J. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, 319–320.

[222] Д. Егић, „Радомировачка чета у борбама на Козари", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, III, Београд 1971, 226.

напад одбијен. Напад је поновљен 3. марта и тада су усташе протјеране из Шурковца. Са њима су у Љубију избјегли сви становници овога села.[223]

Покушај хрватске војске да се 9. марта извуче из Будимлић Јапре према Љубији онемогућила је Пета чета батаљона „Петар Шкундрић" Првог КНОП одреда. Усташе и други припадници хрватске војске су из Љубије, Старе Ријеке и других хрватско-муслиманских села, уз пратњу од око 150 ненаоружаних цивила „бандита", притекли у помоћ снагама које су бјежале из Будимлић Јапре. Након борбе која је тракала око шест сати, непријатељ се повукао са бојишта у своја упоришта.[224]

Након што су партизани ослободили Будимлић Јапру 14. марта 1942, хрватско-муслиманска војска из Старог Мајдана побјегла је у Стару Ријеку и Љубију. Са њима је побјегло и доста становништва, а у Мајдану је „углавном остала муслиманска сиротиња која није хтјела да пође са усташама".[225] Партизани Треће чете Првог батаљона „Петар Шкундрић" су 20. марта опсједали село Бришево. Иако су ушли у село, морали су се исти дан повући јер је Хрватима у Бришеву стигла помоћ из Љубије. Сутрадан је Четврта чета поменутог батаљона кренула у напад. Изненадили су стражу и заробили читаву посаду Бришева, која се састојала од 29 домобрана.[226] Домобрани су одведени у школу у српско село Расавце, гдје им је одржан говор о партизанској борби, братству и јединству итд. Сељаци су донијели много хране, частили партизане и домобране. Од домобрана су одузете униформе, а дата им цивилна одијела, након чега су спроведени до села Зецови, одакле су отишли у Приједор.[227]

Љубија је током марта 1942. постала једно од посљедњих упоришта НДХ у овом дијелу Босанске Крајине, у које су се склањали остаци разбијених усташа и других хрватско-муслиманских војних формација и цивила који су их подржавали. Са друге стране, Нијемци су, због јаког партизанског притиска, током прве половине марта повукли своје трупе из Љубије и Приједора, тако да су ова мјеста препуштена у потпуности снагама

---

[223] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда о војним акцијама и политичком раду у времену од 1. до 16. марта 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 320.

[224] „Извјештај Штаба Првог крајишког НОП одреда о извршеним акцијама и политичком раду у времену од 3. до 18. марта 1942. године", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 345.

[225] „Извјештај Штаба Првог крајишког НОП одреда од 26. марта 1942. год. Оперативном штабу НОП одреда за Босанску Крајину о ситуацији у Старом Мајдану и околини послије ослобођења Будимлић Јапре и о организацији батаљона", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 357.

[226] „Петнаестодневни извјештај Штаба Првог крајишког НОП одреда од 4. априла 1942. год. о акцијама и политичком раду потчињених јединица", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 4, Београд 1952, 145; B. J. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, 347.

[227] B. J. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, 347.

НДХ.[228] Ипак, ни тако тешко стање није усташе одвратило од злочина над преосталим Србима. Тако је једна група усташа крајем марта, у Исламској Љубији, дошла кућама Светозара Јошкића и Миле Богојевића. Они су преживјели покољ у љето 1941, те су се „стално крили и по сву ноћ били будни". Када су усташе дошле њиховим кућама, они су побјегли у шуму. Усташе су, не нашавши њих, извели њихове жене и дјецу „и у једном оближњем потоку све су их поклали. Ови зликовци најприје су клали дјецу и то прво најмлађе од 6 недеља па тако редом по годинама старости. Овај грозни злочин мајке су морале посматрати док на концу нису и оне дошле на ред".[229]

Крајем марта 1942. године борбе око Љубије и њених села биле су скоро свакодневне. Из села Бришева, у којем су партизани поштедјели и ослободили заробљене домобране, већ 27. марта кренуо је напад на село Расавце, али је напад одбијен. Српски устаници су 29. марта одбили покушај усташа из Љубије и Тисове да пробију партизанску блокаду и помогну својим саборцима у већински хрватском селу Равској.[230]

Хрватска оружничка (жандармеријска) мрежа на подручју Среза Приједор, открила је у муслиманским селима између Приједора и Љубија иницијативу тамошњих муслимана о чишћењу терена од Срба. У Извјештају од 24. марта 1942, под насловом „Илегални покрет муслимана у Приедору и околини", говори се о сазнању да је у селима Чараково, Хамбарине, Раковчани, Ризвановићи и Бишћани одређени број муслимана „отпочео да предузима живу акцију да се сви муслимани здруже, да траже од војних власти оружије и чим се сви наоружају да ће отпочети сами чишћење без судјеловања војске и усташа у земљи, те да на тај начин изазову општи устанак у Босни". Главни иницијатори били су, из Приједора, Мухарем Хафизов Цикота и Вехидбег Крупић. Они су држали говоре по поменутим селима. У Чаракову су 18. марта 1942. говорили „сакупљеној маси како треба муслимани сами да самостално наступе против четничко-комунистичке банде". Међу агитаторима за муслиманску акцију био је и Емин Татаревић из Љубије, који је говорио окупљеним муслиманима да ће „Босна бити Турска а не Хрватска да ће муслимани дигнути својевољно устанак и борити се без судјеловања Хрватски власти у Босни".[231] Иако се

[228] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда од 14. марта 1942. год. Оперативном штабу НОП одреда за Босанску Крајину о извлачењу њемачких снага из Приједора и нападима непријатеља на ослобођену територију", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 311.

[229] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 18. јула 1946. године у Љубији, Срез Приједор по ЗКУЗ, инв. бр. 56.175.

[230] „Петнаестодневни извјештај Штаба Првог крајишког НОП одреда од 4. априла 1942. год. о акцијама и политичком раду потчињених јединица", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 4, Београд 1952, 146.

[231] В. Адамовић, *Године страдања 1941/42...*, 71–72.

у овим изјавама назиру идеје муслиманског аутономног покрета, који је настојао да муслимани у Босни добију аутономију под заштитом Хитлера, не треба сметнути са ума да су муслиманске милиције из ових села крајем Другог свјетског рата представљале посљедњу жилаву одбрану НДХ и да су остале запамћене по злочинима над Србима.

У цитираном извјештају хрватског оружништва из Приједора оцијењено је да одзив муслимана за поменуту акцију није велик. Ипак, Штаб Првог батаљона Другог КНОП одреда је 4. априла упутио проглас „Свима становницима општина Љубија и Сухача и свим поштеним Муслиманима и Хрватима!" У њему се обавјештавају становници ове двије општине да је село Равска-Латин из одмазде запаљено. Даље се каже да су партизани водили братску политику: „На наш братски поступак и братске опомене, одговорено је са стране неких муслиманских и католичких села пљачком, паљевином и клањем српског становништва у селима Волар, Цикоте, Југовци, Миска Глава и друга... Сва села која судјелују у пљачки, паљењу и убијању невиног српског становништва, бити ће спаљена и неће остати ни камен на камену".[232]

На партизанске опомене усташе из Љубије, у сарадњи са усташама из других околних упоришта, одговориће нападом на српска села. Једна већа усташка формација састављена од усташа из Љубије, Старе Ријеке, Чаракова и Бришева, напала је 11. априла партизане који су у српском селу Копривна (на путу Приједор – Сански Мост) штитили евакуацију жита. Пред јачим непријатељем партизани су се морали повући. Хрватско-муслиманске снаге су попалиле и опљачкале већи број српских домаћинстава.[233] Партизани су због непопустљиве борбе и злочина над српским становништвом одлучили да казне усташка села. Партизани су већ 13. априла предузели акцију одмазде, којом приликом су спаљена „усташка села Волар, Шурковац и Калајево. Заплијењено је 80 комада говеда која је становништво тих села напљачкало из села (српских – примј. аутора) која су бјежала испред непријатеља при његовим офанзивама".[234] Од почетка рата у тим селима су постојале сеоске милиције антисрпски расположене, а значајан број сељака ступио је у усташе.[235]

---

[232] „Svima stanovnicima opština Ljubija i Suhača i svim poštenim muslimanima i hrvatima", *Štab I. bataljona II krajiškog narodno-oslobodilačkog partizanskog odreda, 4. april 1942*, Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/110.

[233] „Izvještaj Štaba Prvog krajiškog NOP odreda o izvršenim akcijama i političkom radu u vremenu od 1. do 15. aprila 1942. godine", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 4, Београд 1952, 222.

[234] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда о изведеним акцијама и политичком раду у времену од 1. до 15. априла 1942. године", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 4, Београд 1952, 208–209.

[235] B. Baškot, *Opština Prijedor u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945. godine* (neobjavljeno), str. 179; Меморијални музеј на Мраковици.

Хрватско-муслиманске усташе су се светиле невином српском становништву: „Око половице априла 1942. године, наишла је једна усташка јединица од Љубије у правцу нашег мјесног одбора док је друга јединица наилазила од Приједора. Ови усташе ушле су најприје у наше село Југовци и без каквог разлога као звијери почели палити куће и околне зграде... тако да су становници морали побјећи по околним шумама сем старије и болесне жене Марчете Сарајке старе 60 година коју су ови зликовци на прагу њезине куће убили, и Адамовић Новака из села Волара те Новаковића Јову, Комесар Милку, Зекановић Милу, Чобановић Милка из Цикота које су такође ови зликовци у њиховим властитим кућама затекли и поубијали.... 6 дана након овог злочина, иста група усташа наишла је истим правцем као и горе према нешем мјесном одбору али их становништво није смјело сачекати у кућама, него је побјегло у правцу ријеке Сане... Када су ови зликовци видјели да народ бјежи према Сани почели су на њега да пуцају и тако је народ у великом страху и паници појурио на кереп-сплав (сплав од међусобно увезаних трупаца/балвана – примј. аутора) који се је ту налазио и који је услијед велике тежине изгубио равнотежу и преврнуо се. Око 50 људи налазило се на том керепу-сплаву и то жена, дјеце и стараца и скоро све ове људе однијела је бујица ријеке Сане, док се 13 особа успјело спасити пливајући, а осталих 37 се је утопило”.[236]

Ипак, након првих одмазди над непријатељским селима комунистичко партизанско вођство је одлучило да прекине са том праксом. Нису у томе видјели корист за њихову борбу:

„Наоружање домородаца (муслимана и Хрвата) од стране усташких власти у селима доводи нас у положај нападача не на непријатељска усташка упоришта већ у положај нападача на село и народ, јер системом паљевине српских села од усташа и с друге стране четничке харанге и паљевине муслиманских и хрватских села (случај Камен град и других) доводи до продубљења и заоштравања братоубилачке борбе.”[237]

Занемарена је чињеница да су становници тих села масовно учествовали у злочинима и пљачкању српских села, да нису ништа урадили како би помогли партизанску борбу и да су њихова села била усташке тврђаве према партизанима. Страдање српског становништва представљено је као нужно зло, на које треба што пажљивије одговорити како се не би заоштравала братоубилачка борба. Та „братоубилачка” борба на подручју Општине Љубија је престала тек крајем рата, када су ликвидиране посљедње усташко-милицијско-домобранске снаге. Партизански позиви да мусли-

[236] АБиХ, ЗКУЗ, К. 176, Записник састављен 17. јула 1946. године у Приједору, Срез Приједор, по ЗКУЗ, инв. бр. 56.184.

[237] „Drugarici Mari i drugu Kosti”, *Štabovi Prvog i Drugog krajiškog odreda i članovi okružnih komiteta za Kozaru i Grmeč*, Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/158.

манско и хрватско становништво масовно прећи на њихову страну нису имали никаквог ефекта до пред крај рата.

Комунисти су у циљу релативизације српског страдања још током рата, а нарочито након 1945. године, пласирали наратив о занемарљивом учешћу Хрвата и муслимана у геноциду над Србима:

„Већина муслиманског и хрватског становништва, укључујући и већину оних који су благонаклоно дочекали окупацију и стварање тзв. НДХ, била је разочарана усташком страховладом. У атмосфери страшног усташког терора муслиманско и хрватско становништво претежно се држало пасивно".[238]

За све су највише окривљивани фашисти, Нијемци и усташе, свјесно избјегавајући да се злочинци јасно идентификују. Тако је након рата избјегнуто суочавање муслиманског и хрватског народа са геноцидом над Србима извршеним од стране њихових сународника, за разлику од, нпр. Нијемаца, који су прошли кроз катарзу због злочина почињених у њихово име.

Половином маја 1942. године Приједор, Љубија и околна усташка села била су у чврстом окружењу српских устаника. У заједничкој акцији Првог и Другог КНОП одреда и двије чете Банијске ударне бригаде ослобођен је Приједор 16. маја.[239] Усташе из Љубије и муслиманско-хрватских села између Љубије и Приједора су у три наврата покушале помоћи хрватској војсци у опсједнутом Приједору, али су сва три пута одбијени од српских партизана.[240] Дан касније ослобођена је и Љубија и од усташа прочишћена муслиманска и хрватска села између Приједора и Љубије.[241] Домобрани из Љубије побјегли су у Босански Нови.[242] Љубијске усташе су или ликвидиране или су се такође дале у бјекство. Са домобранима и усташама

---

[238] B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd 1985, 21.

[239] „У ослобођењу Приједора учествовала је главнина снага Другог крајишког-козарског одреда – 14 чета из четири батаљона, затим дијелови Првог крајишког одреда четири чете и двије чете Банијске ударне бригаде". D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 527.

[240] „Izvještaj Štaba Drugog krajiškog NOP odreda o vojnim akcijama i političkom radu u toku mjeseca maja 1942. godine", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 149.

[241] „Снаге I батаљона II К.Н.О.П. одреда наступиле су у колонама кроз непријатељска села и то: Чараково, Хамбарине, Ризвановиће, Бишћане, Ислам. Љубију и у сам рудник Љубију. Пошто је непријатељ истог дана у рану зору напустио та упоришта повлачећи се према Бос. Новом, једна чета нашег I батаљона дочекивала је непријатеља наносећи му велике губитке. Преостали становници тих села који су били наоружани предали су нашим јединицама оружје и муницију, запљењено је око 100 карабина, доста муниције и друге ратне спреме". Исто, 150.

[242] „Izvještaj Ministarstva hrvatskog domobranstva od 19. maja 1942. god o borbama u Bosni i Hercegovini", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 380.

је избјегло и око 2.000 муслиманског и хрватског цивилног становништва, које због ранијих злочина над Србима није жељело дочекати партизане код куће.[243] Ослобађањем Љубије командовао је Ивица Марушић Ратко.[244] Своје партизане упутио је за Љубију „на њему својствен и необичан начин: укрцао је чете у воз на станици у Приједору и повезао их у Љубију, па су се тако козарски партизани први пут упутили у борбу на точковима железнице. Усташе и домобрани, којих је у Љубији било укупно три сатније са око 300 наоружаних војника (само домобрана је било 3 сатније плус усташе – примј. аутора), нису чекали да партизани стигну до њих".[245]

У ослобођеној Љубији успостављена је партизанска власт. Одмах је организована прехрана војске и становништва, храна се дијелила у Радничком дому.[246] Одржавани су зборови на којима је народу говорено о партизанској борби и потреби јединства свих народа у борби против НДХ и Њемачке. За команданта Љубије постављен је Душан Деретић, који је прије тога био командант Четврте чете Првог батаљона Другог КНОП одреда.[247]

Партизанска власт је већ 19. маја упутила позив радницима који нису побјегли са домобранима и усташама из Љубије да се одазову на посао. Одазвало се око 60 радника. У просторијама рудничке радионице за прераду метала и столарској радионици, уз коришћење електричне центра-

---

[243] „Izvještaj Ministarstva hrvatskog domobranstva od 20. maja 1942. god. o borbama u Bosni i Hercegovini", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 381.

[244] Ивица Марушић Ратко (1912–1942) родио се у селу Граб код Босанског Грахова. По националности Хрват. Био је пето дијете у породици Ивана и Назаренке Марушић. Постао је члан КПЈ 1932. године. Почетком српског устанка на Козари нашао се међу првим комунистима у устанку. Током учешћа у српском устанку обављао је неколико командних дужности. Био је познат по дисциплини али и пријекој нарави. Тврдокорни комуниста није трпио другачија идеолошка гледишта и није се либио да неистомишљенике или сумњива лица осуди на смрт. Чак су га и неки комунисти са Козаре окарактерисали као екстремисту. Немилосрдан је био и према непријатељима. Био је један од оних који је наређивао осветничка паљења усташких муслиманско-хрватских села из којих су кретале злочиначке колоне на српска села. Преминуо је 3. септембра 1942. године од посљедица бомбардовања непријатељске авијације 2. септембра на Мањачи. Иако комуниста, сахрањен је испод дрвеног крста на којем је ћириличним словима стајао натпис „Ратко Марушић", а изнад натписа била исцртана петокрака. Име Ратко је у почетку устанка користио међу српским устаницима због свог хрватског поријекла, јер устаници нису вјеровали муслиманима и Хрватима. И многи други чланови КПЈ несрпског поријекла у почетку су међу српским устаницима користили српска имена. A. Hozić, R. Bašić, V. Krneta, *Ivica Marušić Ratko*, Prijedor, 1987; Ј. Марјановић, „Формирање партизанских батаљона", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 12.

[245] A. Hozić, R. Bašić, V. Krneta, *Ivica Marušić Ratko*, 183.

[246] Đ. Bujak, „Od Ljubije do Međugorja", у: *Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču*, Zbornik radova i sjećanja, Beograd 1979, 125.

[247] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 547, 551.

ле и складишта рудника, формирана је Војнотехничка радионица. Организатор рада у партизанској радионици био је инжењер Миле Љубичић. Њега је на ту функцију поставио Оперативни штаб за Босанску Крајину. У радионици су израђиване ручне и авионске бомбе, петокраке за капе бораца, постоља за тешке митраљезе, оклопна возила, поправљано оштећено оружје итд. Радионица је радила до 9. јуна, када је, због приближавања борби Љубији, морала прекинути рад. Један њен дио је размонтиран и премјештен дубље у Грмеч.[248]

Пред налетом хрватско-њемачке офанзиве на слободну територију Козаре и Поткозарја, већ првог дана офанзиве, 10. јуна 1942, партизани су се пред надмоћним непријатељем повукли из Љубије.[249] У тој офанзиви и у хрватским логорима након офанзиве страдаће неколико десетина хиљада Срба са простора Козаре и Поткозарја. Због толиког обима страдања цивила историчар, поред херојске борбе партизана (већина их нису били у КПЈ), мора да помене и однос комуниста према напуштању ослобођених градова и вароши које су држали свега неколико седмица. Комунистима је било најважније да устанак под њиховим вођством стално расте, што је био предуслов за успостављање комунистичке власти након рата. Коста Нађ је о паду Љубије записао: „Знатно пре козарске офанзиве и пада Приједора, ми смо размишљали о себи наше творнице из Љубије. Никад се нисмо круто везали за једну територију и није нам било пресудно хоћемо ли један ослобођени град изгубити. Важно је било да устанак стално расте. Знали смо да ћемо привремено изгубити и Приједор и Љубију, али било је важно да не изгубимо оно што смо добили с Приједором и Љубијом...”[250]

Након повлачења партизана Хрвати су успоставили своју управу у Љубији, а Нијемци су се највише старали око рудника Љубије. Усташе и домобрани из Љубије су наставили своје повремене испаде по српским

[248] D. Lukač, „Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču”, у: *Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču*, Zbornik radova i sjećanja, Beograd 1979 23–26; K. Nađ, „Krajiške partizanske radionice”, у: *Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču*, Zbornik radova i sjećanja, Beograd 1979, 61; Đ. Bujak, „Od Ljubije do Međugorja”, 125–131; S. Man, „Od kamiona smo napravili oklopno vozilo”, у: *Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču*, Zbornik radova i sjećanja, Beograd 1979, 136–137; Z. Maričić, „Snalazili smo se po partizanski”, у: *Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču*, Zbornik radova i sjećanja, Beograd 1979, 142–143; A. T. Vikić, „Dvije evakuacije”, у: *Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču*, Zbornik radova i sjećanja, Beograd 1979, 147–148.

[249] Прве непријатељске трупе које су ушле у Љубије биле су њемачке из састава борбене групе „Западна Босна”. „Desetodnevni izvještaj komandujućeg generala i komandanta u Srbiji od 10. juna 1942. komandantu oružanih snaga na Jugoistoku o vojno-političkoj situaciji, aktivnosti partizana, sopstvenim protivmerama i obostranim gubicima u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji”, у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XII, knj. 2, Beograd 1976, 480.

[250] K. Nađ, „Krajiške partizanske radionice”, у: *Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču*, Zbornik radova i sjećanja, Beograd 1979, 62.

селима. У Миској Глави су током љета 1942. убијена на лицу мјеста или у логоре отјерана 32 Србина, који се никад нису вратили кућама.[251] Ипак, пошто је већина српског мушког становништва била ликвидирана или се налазила у партизанима или се скривала по шумама, до краја 1942, током 1943. и 1944. године није било масовних ликвидација српског становништва на подручју Љубије. Зато су српске жене, дјеца и старци који су морали привремено прећи на римокатоличанство, били подвргнути сваком другом терору: пљачкама, силовањима, малтретирању и животу у свакодневном страху, те су се склањали испред усташких патрола по шумама.

Пошто је Љубија опет пала у хрватско-њемачке руке, било је потребно неколико мјесеци да се партизани приберу и поново организују озбиљније нападе. У центру партизанских војних планова неизоставно питање је било онемогућавање транспорта руде из рудника Љубија. Партизани су честим диверзијама на прузи значајно смањили искоришћавање љубијске жељезне руде. Са друге стране, непријатељ је настојао да се што боље утврди и да осигура превоз руде.

Ослобођењем Бихаћа, 4. новембра, створена је велика територија под контролом српских партизана (тзв. Бихаћка република), која је обухватала већи дио Босанске Крајине, централне Босне, Херцеговине и дијелове Хрватске. Партизанска команда је форсирала нападе на Хрвате и Њемце у циљу ширења слободне територије. Хрвати и Њемци су, у циљу заустављања партизанског напредовања у Босанској Крајини, приступили формирању „југозападне запречне линије". Простирала се на линијама Босански Нови – Сухача и Стара Ријека – Стари Мајдан – Сански Мост.[252] Љубија се нашла унутар ове запречне линије.

Српски партизани су, почев од 9. новембра, изводили офанзивна дејства на непријатељску запречну линију, коју је држало око 15.000 припадника хрватско-муслиманских снага и Њемаца.[253] Друга и дијелови Шесте крајишке НОУ бригаде избили су пред Љубију у раним јутарњим сатима 17/18. јун 1942. У почетном налету непријатељ је истјеран из села Миска Глава и Шурковац.[254] Ипак, већ 18. јуна Хрватима и Њемцима у Љубији стиже појачање и новопридошле усташке снаге опет улазе у Шур-

[251] АБиХ, ЗКУЗ, К. 173, Записник састављен 16. јуна 1946. године у Приједору, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.168.

[252] *Ratne uspomene Koste Nađa – Bihaćka republika*, sećanja napisao i za štampu priredio Jovo Popović, Zagreb 1982, 264.

[253] Исто

[254] „Писмо Штаба Првог босанског НОУ корпуса од 18. новембра 1942. год. Штабу Прве оперативне зоне Хрватске о нападу на линију Сухача–Љубија и о стању око Мркоњић Града и Јајца", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 82.

ковац и Миску Главу.[255] Друга и Шеста крајишка НОУ бригада настојале су 18. новембра да овладају Љубијом и рудником: „Бригада се сјурила преко три усташке линије ровова и око 10 часова избила пред Љубију. Пао је и Шурковац, посљедње упориште пред Љубијом. Батаљони су продужили да нападају. Упали су у Муслиманску Љубију, варошицу код рудника Љубије. Нико се није задржао у варошици. Борци су се бацили на рушење пруге и кидање телефонских веза. За кратко вријеме пруга је прекинута на више мјеста".[256]

Партизани су након жестоких борби морали да се извуку из Љубије. Хрвати су са подручја око Босанског Новог опсједнутој Љубији послали у помоћ домобранску 3. бојну 3. горског здруга. Борбе за Љубију и околна села трајале су 18–26. новембра 1942. године.[257] Због јаких непријатељских снага у Љубији и у околним селима (Бишћани, Калајево, Курево, Шурковац) партизани су морали да одустану од намјере да по други пут ослободе Љубију и ставе рудник под своју контролу. Друга крајишка НОУ бригада је у борбама 20–25. новембра имала осам мртвих и 23 рањена борца. Шеста крајишка НОУ бригада за исто вријеме имала је шест мртвих и 16 рањених партизана.[258]

Након неуспјелих новембарских напада, партизани су и током децембра наставили са притиском на Љубију и Сански Мост. Током борби за Сански Мост, у првој половини децембра, партизани су ослободили двадесетак села на ширем подручју Санског Моста. Неколико усташких села је спаљено, међу њима и хрватско село Стара Ријека у близини Љубије (од Љубије према Санском Мосту). Сломљена је утврђена линија Сански Мост – Љубија – Приједор. Са западне стране Љубију и Приједор држала је у блокади Пета крајишка НОУ бригада. Јужно од Љубије и Приједора дјеловала је Прва крајишка НОУ бригада.[259]

---

[255] „Извјештај Штаба Друге крајишке НОУ бригаде од 18. новембра 1942. год. Штабу Првог босанског НОУ корпуса о нападу на рудник Љубију и о ситуацији на сектору Миска Глава – Шурковац", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 91.

[256] D. Uzelac, *Grmečke bijele noći – Druga krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd, 1969, 30.

[257] „Бојна релација Заповједништва бањалучког здруга за мјесец новембар 1942. год. о борбама око Сухаче, Љубије, Ситнице и Босанског Новог", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 577–580.

[258] „Извјештај Штаба Шесте крајишке НОУ бригаде од 25. новембра 1942. год. референту санитета Првог босанског НОУ корпуса о резултату напада на Љубију и о несташици санитетског материјала", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 150.

[259] „Извјештај Штаба Првог босанског НОУ корпуса од 14. децембра 1942. год. Врховном штабу НОВ и ПО Југославије о борбама за ослобођење Санског Моста", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 357–358.

Да би што ефикасније бранили рудник Љубију, Хрвати и Нијемци су постављали минска поља око својих утврђења. Опсада Љубије наставила се и у јануару 1943. године. У Љубији се тад, према партизанским изворима, налазило око 130 Нијемаца, 200 усташа и 1.600 домобрана. Рудник је био утврђен са три реда бодљикаве жице „и са по три реда нагазних мина постављених, као и жица, низ увале и потоке у цик-цак линији".[260] Из истог извора сазнајемо да је усташко село Стара Ријека добило појачање, што значи да су Хрвати опет вратили ово село које су у децембру 1942. партизани заузели и ради осигурања своје линије спалили (Стара Ријека је била непоколебљиво усташко упориште). У јануару су спровођена хапшења Срба који су помагали или симпатисали покрет отпора. Једна њемачка формација из Љубије, са двојицом усташа као потказивачима, дошла је у село Миска Глава и ухапсила 72 човјека. Они су отпремљени за Приједор у затвор. Већина се касније вратила кући, али су њих 22 отпремљени за Земун, одакле се нису вратили.[261]

У првој половини 1943. године у Љубији се осјећала несташица животних намирница. Жељезница је често била у прекиду због партизанских диверзија, па су намирнице и остале потрепштине превожене цестом од Приједора до Љубије. Међу одређеним бројем љубијских рудара расле су симпатије према партизанима. Партизани нису успјели да овладају Љубијом, али су зато њихове акције максимално смањиле искоришћавање жељезне руде. Честе су биле диверзије на прузи и цести Љубија–Приједор, а Хрвати и Нијемци у Љубији су држани у констатном страху.[262]

Снаге Првог батаљона Козарског НОП одреда упале су 22. јула 1943. у Ислам Љубију. У тој акцији партизани су заплијенили око 1.000 килограма соли, двије писаће машине, један радио-апарат и један шапирограф и заробиле једног усташу.[263] У јулу је непријатељ повремено испадао из Љубије по српским селима, чинећи мјестимично злочине над српским становништвом. Поред усташа, у тим злочинима су учествовали и домобрани.[264]

Током августа мјесеца партизански обруч око Љубије све се више стезао. Један слабији безуспјешан напад на Љубију изведен је крајем авгу-

[260] „Izvještaj Štaba Prvog bosanskog NOU korpusa od 20. januara 1943. god. Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije o stanju u neprijateljskim garnizonima Ljubija, Prijedor, Sanski Most, Bosanski Novi i okolnim uporištima", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, IV, knj. 9, Beograd 1954, 217.

[261] АБиХ, ЗКУЗ, К. 173, Записник састављен 16. јуна 1946. године у Приједору, Срез Приједор, ЗКУЗ, инв. бр. 56.168.

[262] M. Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", 369.

[263] „Izvještaj Štaba Kozarskog NOP odreda Štabu Drugog bosanskog NOU korpusa o akcijama izvedenim u vremenu od 22. jula do 5. avgusta 1943. godine", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, IV, knj. 16, Beograd 1956, 308.

[264] АБиХ, ЗКУЗ, К. 172, Записник састављен 18. јула 1946. године у Љубији, Срез Приједор по ЗКУЗ, инв. бр. 56.175.

ста. Том приликом партизани су се повукли и из Калајева, једног од усташких села у близини Љубије.[265] Међутим, партизански притисак на Љубију није попустио до краја 1943. године.

Почетком октобра извођене су акције мањег интензитета око Љубије. Први батаљон и диверзантска група Подгрмечког НОП одреда извршили су напад на Љубију Ислам. Партизани су се задржали у Љубији само док нису разрушили жичару којом је превожена руда и онеспособили рад у руднику на одређено вријеме. Том приликом су конфисковали непријатељску имовину и заробили шест цивила, који су касније предати Команди подручја под сумњом да су сарадници усташа.[266] Снаге Првог и Четвртог батаљона Осме крајишке НОУ бригаде су ноћу 14/15. октобар извршиле напад на Љубију Рудник. Партизани су успјели да се непримјетно, неки од њих у униформама домобрана, увуку у Љубију и већину непријатељских војника заробе. Заробљено је 185 домобрана, 13 официра и један потпуковник. Ликвидирана су двојица Нијемаца, двојица усташа, пет домобрана и четири оружника. Оружници су пружили најјачи отпор. Уништена су и постројења рудника (електрична централа, компресор, руднички бункери, жичана жељезница), 15 локомотива је затрпано, а вагон и по динамита запаљен. Партизани су Љубију Рудник напустили око 8 часова изјутра.[267] О опреми партизана сликовито говори један од извјештаја након овог напада на Љубију: „Послије акције на рудник Љубију успјели смо да обујемо око 200 бораца у ципеле, а остали имају опутне опанке. Што се тиче одјеће она је врло слаба".[268]

Хрватске снаге вратиле су се у Љубију 18. октобра, и то 3. бојна 3. горског здруга и усташка милиција из Старе Ријеке са дијеловима 7. сатније 3. горске пуковније.[269] У Љубији ће остати само неколико дана. Након ослобођења Санског Моста 20/21. октобар 1943. године снаге Шесте крајишке НОУ бригаде заузеле су положај у циљу затварања праваца Приједор – Сански Мост и Приједор–Љубија. Од 25. до 28. октобра бригада је држала положај и постављала засједе на поменутим правцима. Вршена је и мобилизација људства из околних села. И из овог извјештаја се види да су

[265] „Dnevni izvještaj Stožera za vezu kod 373 legionarske divizije od 1. septembra 1943. god. o situaciji na području Bosanske Krajine", y: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 17, Београд 1956, 400.

[266] „Izvještaj Štaba Podgrmečkog NOP odreda Štabu Drugog bosanskog NOU korpusa o akcijama u vremenu od 27. septembra do 14. oktobra 1943. godine", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 18, Beograd 1958, 197.

[267] „Izvještaj Štaba Osme brigade od 16. oktobra 1943. god. Štabu Četvrte NOU divizije o oslobođenju Ljubije", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 18, Beograd 1958, 227–228.

[268] Izvještaj Štaba Osme brigade Štabu Četvrte NOU divizije o akcijama od 1. do 15. oktobra 1943. godine", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 18, Beograd 1958, 256.

[269] M. Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", 370.

партизани били недовољно опремљени: „Одјећа и обућа код старих бораца је добра, док новомобилисаних је слаба.[270] Пошто су Хрвати након пада Санског Моста напустили Љубију, Трећи батаљон Подгрмечког НОП одреда је 26. октобра, ушао у насеље Љубију Рудник и опскрбио се одређеном количином животних намирница и војном опремом. Диверзантска група овог одреда уништила је све уређаје који нису уништени приликом упада у Љубију Рудник 14/15. октобар.[271]

Током новембра и децембра 1943. године Хрвати и Нијемци су у више наврата покушали да се из Приједора тенковима пробију у Љубију и опет оспособе рудник и смање партизански притисак на Приједор из тога правца. Непријатељ је 3. децембра, четврти пут у нешто више од мјесец дана, покушао из Приједора да се пробије до Љубије. Јединице Четврте НОУ дивизије са тог сектора успјешно су одбиле и овај напад.[272] Покушаји Хрвата и Нијемаца да поврате Љубију редали су се и током прве половине 1944. године. Љубија ће све до прољећа остати у партизанским рукама.

Однос муслиманског живља у селима око Санског Моста, преко Љубије до Босанског Новог био је резервисан. Крајем 1943. године муслимани наведеног подручја још увијек нису били спремни да масовније помогну партизанску борбу иако се партизанско политичко вођство трудило да шири идеју „братства и јединства”:

„Важно је уочити да наши људи нису вични радити са тим заосталим и вјерски фанатизираним масама. Изједначују поступак према онако политички заосталим муслиманима са борбеним српским живљем. Али ствар са муслиманима, као и са селима око Санског Моста па преко Љубије све до Новог, добро се развија. Муслимани помажу нашу војску, понеки уђе и у наше јединице, али још масовно неће. Карактеристична је изјава једног муслимана који каже: 'Шта сте ви навалили да ми идемо у војску. Доста што се ми против вас не боримо. Пустите ви нас на миру.' То може бити и неки прокрадени непријатељ у наш крај, али то је и разумљиво.”[273]

Велики број рудара, углавном муслимана и Хрвата, напустио је Љубију кад и хрватска војска. Њих 716 је избјегло у Приједор, док је зна-

[270] „Izvještaj Štaba Šeste brigade Štabu Četvrte NOU divizije o pokretima i akcijama od 12. do 28. oktobra 1943. godine”, y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 18, Beograd 1958, 375–376.

[271] „Izvještaj Štaba Podgrmečkog NOP odreda Štabu Petog NOU korpusa o akcijama u vremenu od 14. do 29. oktobra 1943. godine”, y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 18, Beograd 1958, 399.

[272] „Izvještaj Štaba Petog korpusa NOVJ od 6. decembra 1943. god. Vrhovnom štabu NOV i POJ o situaciji u Bosanskoj Krajini”, y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* IV, knj. 20, Beograd 1960, 107.

[273] „Izvještaj Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku Krajinu od 12. novembra 1943. god. Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu o stanju u Bosanskoj Krajini”, y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda,* IV, knj. 19, Beograd 1959, 172.

тан број (око 150) био мобилисан у СС јединице. Пошто су избјегли рудари из Љубије живјели у тешким условима, један дио је премјештен на рад у Зеницу, а одређен број рудара се самоиницијативно вратио својим кућама у Љубију и околину.[274] Иако је било јасно да се рат не одвија у корист НДХ, незнатан број рудара је ступио у партизане. Комунисти нису успјели да масе рудара несрпског поријекла чврше вежу за себе. Без обзира на слаб и закасњели одзив несрпских маса у устаничке редове, на примјеру Љубије се то добро види, у партизанским извјештајима писаним од стране комуниста српски устанак је представљан као устанак свих народа у којем се боре „најбољи синови свих наших народа".[275] Треба напоменути да су „најбољи синови" из осталих народа најчешће долазили крајем рата од заробљеника из непријатељских јединица. Оваквим извјештајима, макар они били и из 1944. године, умањивана је улога српског народа у борби за слободу. Поред љубијских рудара, и већина муслиманског становништва из села Бишћана, Ризвановића и Хамбарина побјегла је са усташама у Приједор.[276]

Током 1943. и 1944. године имамо и примјера убацивања њемачких шпијуна у партизанске редове. Тако је половином 1943. године у редове Првог батаљона Шесте крајишке НОУ бригаде добровољно дошао неки обућар Шериф, родом из околине Приједора. Његово понашање је од почетка изазивало сумњу. Због тога је пребачен у чету команданта Вељкина Врућинића „да га увојничи и дотјера као борца – војника". У вријеме док је чета логоровала у селу Ризвановићима (јануара или фебруара 1944), Шериф је тражио и добио одобрење да оде у посјету својој дјевојци. Исте вечери усташе из Приједора су напале школу у Ризвановићима, у којој су се налазили партизани. Сумњало се да је Шериф издао своје саборце. Ипак, из Приједора је стигла вијест да се неки заробљени партизан, испоставиће се Шериф, јуначки држао док су га водили и тукли кроз Приједор. Након мјесец-два Шериф се вратио у своју чету. Испричао је како је био заробљен, како су га тукли и како је побјегао из затвора. Неколико дана од повратка Шериф је ухваћен у тајном разговору са једним цивилом. Ипак је био шпијун, што је и сам признао. Казна је била смрт: „Учинио је једну издају – злочин и више није стигао."[277]

---

[274] M. Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", 372.

[275] „Izvještaj Štaba Petog korpusa od 24. maja 1944. Vrhovnom štabu NOV i POJ o proslavi Godišnjice formiranja korpusa", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 25, Beograd 1965, 372.

[276] Р. Пузигаћа, „На положају у Бишћанима", *Шеста крајишка НОУ бригада – Ратна сјећања*, Београд 1985, 514.

[277] С. Родић, „Чета је опкољена – издаја", *Шеста крајишка НОУ бригада...*, 516–518. Занимљив је и примјер сарадње Вељкинове партизанске чете са једним четником у вријеме поменутих догађаја: „Послије неколико дана наврати у Чету обавјештајни официр нашег Батаљона, Миле Драгишић. Пита ме познајем ли Стојана Веселиновића, нашег

У првој половини марта 1944. године непријатељ је из Приједора запосјео линију муслиманских села Бишћани–Ризвановићи–Хамбарине са намјером да се учврсти и 10. марта крене у нови напад према Љубији. Снаге Шесте и Осме крајишке НОУ бригаде предухитриле су напад и ноћу 9/10. март напали непријатељску линију. Партизани су у овој акцији оскудијевали у муницији и исправном наоружању, тако да је непријатељ успио да одбије партизански напад на Хамбарине и Ризвановиће, али се и сам морао повући у Приједор.[278]

Хрвати и Нијемци нису одустајали од намјере да стратешки и економски важну Љубију врате под своју контролу, одакле би наставили свој покрет према Санском Мосту. Са јаким снагама од 4.000 Хрвата и Нијемаца, уз коришћење тенкова, непријатељ је успио заузети Љубију 8. априла 1944.[279] Борба око Љубије трајала је током читавог априла. Рудник Љубију партизани су држали до 11. априла, након тога су се морали повући.[280] Иако су партизани успјели оштетити рударска постројења, рудник је у љето 1944. опет био у функцији, мада са смањеним интензитетом искоришћавања руде. Током јула 1944. године руда из Љубије је транспортована упркос „ваздушним нападима" и диверзијама партизана.[281]

Током љета 1944. године на подручју Среза Приједор, али и широм НДХ, хрватска држава је прибјегла јачању усташких милиција. Биле су то сеоске милиције, састављене од муслиманских и хрватских сељака. На подручју Среза Приједор у љето 1944. године било је око 1.500 припадника усташких милиција организованих по муслиманским и хрватским селима.

вршњака. Рекох му да се знамо толико колико смо заједно ишли у основну школу. Стојан се налазио у четницима и тих дана је био са неком групом или 'тројком' у Приједору. Договорисмо се да му напишемо писмо да нам пошаље нешто мало цигарета, петролеја за осветљење и слично, и, као узгред, да га питамо шта усташе причају о нападу на Школу у Ризвановићима. Миле је одмах послао то писмо у Приједор. Већ навечер добисмо тражени материјал и кратко писмо. Јавља нам: 'Шаљем вам ово мало робе што сте тражили, више не могу. Усташе су вам заробиле један топ и возили га по улицама Приједора да народ види. Једног су вашег заробили и тукли га јавно по граду, али се он боговски држао. Стално је викао: 'Живио Тито, Стаљин, Црвена армија!' Прочитасмо и згледасмо се ја и Миле. Је ли могуће да се тај новајлија, борац Шериф тако јуначки држао?" С. Родић, „Чета је опкољена – издаја", 517.

[278] „Izvještaj Štaba Šeste krajiške brigade od 11. marta 1944. Štabu Četvrte NOU divizije o borbi kod Bišćana, Rizvanovića i Hambarina", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 23, Beograd 1962, 246–247.

[279] M. Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", 371.

[280] „Izvještaj Operativnog odjeljenja Ministarstva Oružanih snaga NDH od 13. maja 1944. o borbama protiv jedinica NOV i POJ u Bosni i Hercegovini", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 25, Beograd 1965, 768.

[281] „Informacija Operativnog odeljenja nemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj od 18. jula 1944. o vojno-političkoj i privrednoj situaciji u Nezavisnoj državi Hrvatskoj", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, XII, knj. 4, Beograd 1979, 429.

Нијемци су примијетили да је Павелић током 1944. године више пажње поклонио јачању усташких милиција него домобранства.[282] Усташке милиције биле су посљедња одбрана усташке власти на подручју Среза Приједор.

На терену Љубијске општине постојало је неколико усташких милиција током 1944. године. Атлијина (римокатоличка – примј. аутора) милиција имала је у саставу око 140 милиционара. Водио их је Јозо Атлија, усташки таборник из Старе Ријеке.[283] Јагина (римокатоличка) милиција, јачине око 500 милиционара, била је под командом Јаге Чавловића, а Шефкина (муслиманска) милиција, јачине око 450 милиционара, под командом Шефке Хаџиахметовића.[284] Упоредимо ли број муслиманског и хрватског становништва на простору Општине Љубије (преко 10.000), видимо да је крајем рата огроман проценат војно способних припадника ова два народа био у јединицама усташке милиције. Одређени број милиционара био је и са подручја Старе Ријеке (Атлијина милиција). Ове милицијске снаге биле су распоређене по читавој територији Општине Љубија. Усташка милиција чинила је насиље над преживјелим Србима, пљачкали су и палили српска села. Тако је нпр. једна група усташке милиције, под вођством поменутог Шефке Хаџиахметовића, почетком августа упала у Волар, опљачкала и спалила седам српских кућа.[285]

Трећи и Четврти батаљон Шесте крајишке НОУ (КНОУ) бригаде напали су 18. јула село Бришево. Ту се налазило око 150 Нијемаца из 383. дивизије „Тигар" и припадници усташке милиције. Непријатељ је након борбе протјеран из села.[286] У засједи Извиђачке чете Шесте КНОУ бригаде 23. јула у селу Зецовима убијена су четири а рањена два непријатељска војника. Јунаштво је показао борац Мирко Сантрач. Он је на капу поред петокраке звијезде ставио и полумјесец. Имитирајући припадника Шефкине милиције, пришао је њемачком официру да му нешто каже, а затим је пуцао у њега из аутомата. Са Нијемца је скинуо његов аутомат и мирно наставио покрет. Остали непријатељски војници су га тад примијетили и похитали за њим бацајући на њега бомбе, али га нису успјели убити.[287]

Током јула 1944. године комбиноване усташко-домобранско-њемачке снаге покушавале су се пробити према Бришеву и Старом Мајдану, изводећи нападе на партизанске положаје око Љубије. Све нападе непријатеља партизани су успјешно одбили. При покушају једне чете њемачке „Тигар" дивизије и двије чете Шефкине милиције да се 20. јула пробију до

[282] Исто, 425.
[283] M. Kolar-Dimitrijević, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", 373.
[284] D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 283.
[285] АБиХ, ЗКУЗ, К. 176, Записник састављен 17. јула 1946. године у Приједору, Срез Приједор по ЗКУЗ, инв. бр. 56.184.
[286] B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, 208.
[287] Исто

Старог Мајдана, рањен је и Шефко Хаџиахметовић. У неким партизанским документима пише да је Шефко од задобијених рана подлегао, али у претходном пасусу можемо сазнати, на основу исказа преживјелих свједока, да је он почетком августа био жив и за злочине и даље способан.[288]

Током августа непријатељ је наставио са покушајима ширења своје територије око Љубије. Други батаљон Једанаесте крајишке НОУ бригаде је 7. августа између рудника Љубије и Старе Ријеке дочекао дијелове Јагине милиције и након борбе протјерао милиционаре натраг у рудник Љубију. Убијена су два и рањена три милиционара.[289] Слиједио је партизански напад 8/9. августа на жељезничку станицу Љескаре код Љубије. Том приликом ликвидирано је осам Шефкиних милиционара. Након тога је око 100 усташа и усташких милиционара кренуло 9. августа из Љубије према Бришеву. Наступали су према положајима Другог батаљона 11. крајишке НОУ бригаде. У постављеној засједи рањено је осам, а ликвидирана три непријатељска војника. Остали су се вратили у Љубију.[290]

У августу се редају окршаји Једанаесте крајишке НОУ бригаде са усташком милицијом стационираном по селима Љубијске општине. Били су то посљедњи трзаји непријатеља на издисају. Ноћу 11/12. август нападнуто је непријатељско упориште на тунелу Дубочај, на прузи Љубија–Приједор. Због појачања које је непријатељ добио, тунел није заузет. Одмах након тога Трећи батаљон напада у Зецовима Шефкину милицију јачине 40 милиционара. Убијена су четири милиционара, док су остали побјегли. У исто вријеме Други батаљон је напао Шефкину милицију на брду Раљаш и убио три милиционара. Вод Шефкине милиције вратио се у Зецове 13. августа и одмах је нападнут од стране Трећег батаљона. Ликвидирана су три милиционара, а остали су се повукли из села. Други батаљон је 20. августа у Хамбаринама напао вод Шефкиних милиционара јачине 40 бораца. Ноћу 20/21. август партизани нападају Шефкине милиционаре у Чаракову и Зецовима. Убијено је пет милиционара, остали су се повукли у Приједор. Борбе са милиционарима и усташама у селима између Љубије и Приједора трајале су током читавог августа.[291] Посебну жилавост и упорност у борби против партизана показали су припадници домаћих усташких милиција. То показује и чињеница да се у августу 1944. године партизанима предало око 2.000 припадника СС дивизије „Ханџар", у чијем саставу су углавном били муслимани са подручја данашње Босне и Херцегови-

[288] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 10. avgusta 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima u Bosanskoj Krajini u julu", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 210, 213, 218–219.

[289] D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 291–292.

[290] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 14. avgusta 1944. Štabu Petog korpusa NOVJ o dejstvima na prostoru oko Ripča, Prijedora i Ljubije", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 273–274.

[291] D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 291–296.

не.[292] Муслимански милиционари на подручју Љубије и Приједора борили су се до краја ратних операција на подручју Среза Приједор.

Почетком септембра 1944. године партизанска команда је планирала завршне нападе на Приједор и Љубију. У циљу спречавања бјекства милиционара из муслиманских и хрватских села ка Приједору, предузете су припреме за напад на Бишћане, Ризвановиће и Раковчане. У ту сврху пребачен је један партизански вод између Приједора, Бишћана и Ризвановића. За напад на Љубију Ислам, Љубију Рудник и затварање правца Љубија–Приједор ангажоване су снаге Четвртог батаљона Шесте КНОУ бригаде, Трећег батаљона Осме КНОУ бригаде и Подгрмечки одред. Артиљеријску подршку осигуравао је Први артиљеријски дивизион, који се налазио на простору Радомировац–Волар.[293]

Рејон Љубије браниле су мјешовите непријатељске снаге: Први батаљон 383. пука 373. њемачке дивизије у јачини око 800 војника, 4. бојна 8. усташког здруга јачине око 600 усташа, Шефкина милиција, у чијем саставу је било око 340 милиционара, Јагина милиција, у снази од око 280 милиционара и 6. бојна 8. усташког здруга, јачине 300 усташа, односно укупно око 2.320 непријатељских војника.[294] Милиција Јозе Атлије тада се налазила у Приједору. Та оперативна група названа је према команданту 1. батаљона 383. пука 373. дивизије „Тигар" (Ahrendt) група „Арент". Била је потчињена команданту 14. ловачког здруга у Босанском Новом.[295]

Партизанске снаге извршиле су коначни напад на Приједор 6/7. септембар. Приједор је ослобођен 7. септембра 1944. године. Током напада на Приједор партизанске снаге су извршиле демонстративни напад на Љубију Рудник и Љубију Ислам. Четврти батаљон Шесте КНОУ бригаде нападао је од Милојица преко Тромеђе у правцу Рудника. Непријатељ у Љубији Руднику је био много јачи и напад је одбијен. Један батаљон Подгрмечког НОП одреда дејствовао је по непријатељској линији Раљаш–Лисина–Рујавица, са задатком да након ликвидације тих упоришта настави напад на Љубију Рудник. Ни овај напад није успио. Непријатељ је задржао своју утврђену линију. За то вријеме 3. батаљон 8. КНОУ бригаде вршио је напад из правца Шурковац–Панићи на Љубију Ислам. Батаљон је разбио прве одбрамбене редове непријатеља и ушао у Љубију Ислам. У противнападу непријатељ је повратио почетне положаје, а партизани су се морали повући из Љубије. Неуспјеху партизанског напада, поред бројчане надмоћности непријатеља, допринијеле су и неисправне мине за тешки минобацач (18 мина није експлодирало), а другог тешког наоружања партизани на том

[292] B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, 213.
[293] „Zapovijest Štaba 4. NOU divizije od septembra 1944. Štabovima potčinjenih jedinica za napad na Prijedor i Ljubiju", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 173–174.
[294] D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 313.
[295] B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, 214.

правцу нису имали. На Муслиманску Љубију исте вечери је нападао и један батаљон Подгрмечког одреда, али је тај напад одбијен.[296]

На затварању правца Приједор – Босански Нови налазиле су се углавном снаге 1. и 4. батаљона 8. КНОУ бригаде, које су држале линију Булина глава – Витасовци – Трговиште – Цикоте. Група на положају у селу Цикоте састојала се од једне чете 8. КНОУ бригаде и Извиђачке чете 6. КНОУ бригаде. Ове снаге имале су задатак да у току ноћи 6/7. септембар униште усташке милиционаре у селима Бишћани, Ризвановићи, Раковчани и Хамбарине. Успјели су да „растјерају" милицију и да у нападу на Хамбарине заробе двојицу домобрана.[297]

Након ослобођења Приједора, 7. септембра, три батаљона Шесте КНОУ бригаде кренула су да ликвидирају непријатеља на линији Чарако-во–Хамбарине. Испред њих се према Љубији повлачило око 600 усташа, Атлијиних милиционара, Нијемаца, оружника и усташких функционера. Са њима се из Приједора повукло и између 100 и 350[298] припадника Тимарског четничког одреда под командом Васе Мијатовића.[299] Непријатељ је

[296] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 7. oktobra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima na sektoru Prijedor – Banja Luka", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 30, Beograd 1968, 126–127.

[297] Исто, 127.

[298] У литератури насталој након рата о завршним операцијама око Приједора и Љубије наводе се различити подаци око броја четника Васе Мијатовића, који су се са непријатељем повукли у Љубију. Око 350 (D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 313); У књизи B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, наводи се неколико различитих података о броју четника у Љубији: на страни 222 у фусноти 526 наводи се да је командант 13. ловачке пуковније побјегао из Приједора „с око 200 усташа и четника"; на страни 223 наводи се податак од чак 400–500 четника Васе Мијатовића; на страни 220 наводи се да је од око 2.000 непријатељских бораца град успјело напустити само око 200. Сумњамо да је четника могло бити више од половине од максимално наведеног броја у наведеној литератури, можда и мање, из разлога што је велики број њих прешао у партизане. У извјештају политичког комесара из Штаба Козарачке групе одреда, писаном 17. септембра 1944. комесару Петог корпуса НОВЈ, између осталог, пише: „Код Тимарског одреда ствар је потпуно другачија. Ослобођењем Приједора у тај је одред ступила маса четника и осталих проблематичних људи, а и ту не постоји Зам. Пол. Комесара, па рад неможе да напредује. Сам одред се је према ћетницима односио другачије него наша остала војска т. ј. Ту је постојала нека помирљивост и то на тај начин да нису једни на друге пуцали нити гањали а што је сада довело до тога да се сви ти људи јаве у наше редове, али због слабог политиħког кадра нема некога јаħег рада са њима нити појаħане будности према свима онима који су до јуħе стајали у непријатељским редовима него се иде линијом мањег отпора и сви се примају у редове само да би одред био бројħано јаħи, па се ишло тако далеко да су се примали и људи које сам морао да одмах упутим у ОЗЗну јер им није било мјеста у нашим редовима". „Komesaru V. Korpusa N.O.V.J.", *Štab Kozarske grupe odreda*, Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/377.

[299] Васо Мијатовић је учествовао у српском устанку на Козари и Поткозарју, подигнутом у љето 1942. године. У 2. крајишкој НОУ бригади био је на дужности команданта 2. чете 3. батаљона. Забиљежено је да је у нападу на Врхпоље (тад у саставу Кључа, данас Санског Моста) августа 1942. године, чета под његовим вођством показала храброст у борби.

пружио жилав отпор и напад није имао ефекта. Тек након што се дио партизанских снага пребацио непријатељу иза леђа, приморао га је да се повуче у Љубију. Правац Приједор – Босански Нови, на лијевој обали Сане, затварале су снаге 1. и 4. батаљона 8. КНОУ бригаде. Оне су 7. септембра помјериле непријатеља из упоришта на линији њиховог дејства Љубија – Шурковац – Босански Нови и правцу Љубија–Приједор.[300]

Увидјевши да су опкољене са свих страна и да им пријети уништење, непријатељске снаге из Љубије су се одлучиле на пробој према Босанском Новом. Око 16 и 30 часова снаге Оперативне групе „Арент" и оне избјегле из Приједора прикупиле су се у Ислам Љубији и кренуле цестом према Приједору. Дочекао их је 3. батаљон 8. КНОУ бригаде, чији је положај био са западне стране, дуж цесте Љубија–Приједор. Развила се огорчена борба. Непријатељске снаге су у таласима покушавале да се домогну положаја Трећег батаљона. Борба је трајала три сата, од 17 и 30 до 20 и 30. Трпећи велике губитке, непријатељ се пробијао према Хамбаринама. Пробивши се до Хамбарина, окренуо је правцем села Ризвановићи–Бишћани–Југовци. Трећи батаљон пратио их је у стопу, наносивши му губитке. Борбе су трајале цијелу ноћ 7/8. септембар, уз огромне губитке непријатељске живе силе.[301] У селу Цикоте непријатељску колону су напали 1, 2. и 4. батаљон 6. КНОУ бригаде. Трпећи страшне губитке, непријатељ је кренуо да прелази на десну обалу ријеке Сане. Ујутро око 7 часова, 8. септембра, прве десетковане непријатељске јединице прешле су на десну обалу Сане. Ту су их, из села Доња Драготиња, дочекале снаге Једанаесте КНОУ бригаде. Непријатељ је био разбијен и дезоријентисан. Неке његове јединице покушале су да се лијевом обалом ријеке Сане, преко Витасоваца, пробију ка Благају и даље према Босанском Новом. На том правцу дочекао их је

Крајем октобра 1942. године, након неуспјелог партизанског напада на усташко упориште Стари Мајдан (Сански Мост), напушта партизане и прелази у четнике. На подручју Тимара (Приједор) је окупио сељаке у четничке јединице. Остварио је везе са Њемцима, који су га опскрбљивали мањим количинама оружја. Борио се против комунистичког утицаја на својој територији и повремено сукобљавао са партизанима. Према усташама форсирана је тактика „не дираш ме, не дирам те". Том тактиком села под четничком управом нису доживјела судбину „партизанских" села, која су масовно страдала. Ипак, ова тактика на крају рата је Васине четнике приморала да рат заврше међу посљедњим непријатељским снагама које су држале Приједор и Љубију. Након повлачења из Љубије, остатке четника Васе Мијатовића разоружале су усташе у Босанској Градишци. О његовој даљњој судбини нема података. Постоје непровјерене информације да је завршио у емиграцији. – M. Gončin, *Druga krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd, 1984, 59; B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, 224, фуснота 530.

[300] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 7. oktobra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima na sektoru Prijedor – Banja Luka", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 30, Beograd 1968, 127–128.

[301] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 10. septembra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o zauzimanju Prijedora i Ljubije", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 271–272.

Први батаљон Осме КНОУ бригаде, одбио са тога правца и вратио у Цикоте. Ове непријатељске јединице опет су се нашле под пакленом ватром на обали Сане.[302]

Рејон коначног обрачуна са усташама из Љубије и њиховим савезницима обухватао је подручје села Цикота, Трговишта и Доње Драготиње. То подручје је 8. септембра било прекривено лешевима и опремом. Много њих смрт је нашло и у ријеци Сани. Хрвати и Нијемци су у поподневним сатима 8. септембра, у покушају да помогну својим блокираним снагама на поменутом подручју, извршили напад из Босанског Новог. Јединице Осме КНОУ бригаде одбиле су напад и потиснуле њихове снаге у Босански Нови. Мањи дио ових снага пробио се кроз партизанску блокаду на Сани и успио да се домогне Босанског Новог. Остали су ликвидирани или заробљени.[303]

На основу анализиране историјске грађе и литературе не може се дати тачан број ликвидираних хрватско-муслиманских и њемачких војника из Љубије током борби 6–8. септембра 1944. године. Бројке се крећу од око 1.000 па до око 2. 900 ликвидираних усташа, домобрана, припадника милиција, четника и Нијемаца. Сматрамо да је најприближнији број погинулих непријатељских војника око половине од максимално наведеног броја. Број заробљених кретао се око 1.300.[304] Из свега наведеног види се да су хрватске и њемачке снаге претрпјеле коначан пораз на подручју Љубије и Приједора. Од половине септембра 1944. године Срез Приједор је потпуно ослобођен. Једино се борба још водила са заосталим и скривеним групама и појединцима који се нису хтјели предати.

---

[302] B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, 223–224.
[303] Исто, 224.
[304] У ратном извјештају Шесте КНОУ бригаде забиљежено је да је бригада у периоду 6–8. септембра 1944. на подручју Приједора, Љубије и Цикота ликвидирала 395, а заробила 324 (од којих 140 рањених) непријатељска војника и официра. „Izvještaj Štaba 6. krajiške brigade od 10. septembra 1944. Štabu 4. NOU divizije o napadu na Prijedor i Cikote", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 283; „...У дводневним борбама уништени су и потпуно разбијени 7. усташко-домобранска пуковнија 4. здруга, злогласни четници В. Мијатовића, усташка заштитна милиција, 4. и 6. усташка бојна 8. усташког здруга и 1. батаљон 383. њемачког пука. Заробљено је и око 1.300 непријатељских војника, подофицира и официра, од којих је двије трећине (714) било рањено... Укупан број погинулих наведен у ратним извјештајима није поуздан зато што су извјештаји јединица писани током борби, а многе мртве непријатељске војнике и старјешине однијела је Сана код Цикота. Само на једном мјесту вода је на обалу избацила 40 лешева." B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, 224; „Јединице 11. бригаде и Козарачки одред нанијели су губитке овој групацији од 2.000 погинулих, а јединице 6. и 8. крајишке бригаде око 900 погинулих." D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 315.

СУХАЧА КОД БОСАНСКОГ НОВОГ

Сухача је већински муслиманско село, удаљено од Босанског Новог (Нови Град) око 18 км. Налази се јужно од ријеке Сане, у долини ријеке Јапре. Припада данашњој Општини Нови Град,[305] на крајњем западу Републике Српске.

Након пораза војске Краљевине Југославије у краткотрајном Априлском рату 1941. године, подручје Среза Босански Нови ушло је у састав Независне Државе Хрватске (НДХ). Веома брзо Хрвати су успоставили своју власт. У усташке и домобранске формације јавио се велики број муслиманског и хрватског становништва. Тако је већ у јулу 1941. године на подручју Среза Босански Нови формирана Шеста дјелатна усташка бојна јачине око 900 усташа. Већина њених припадника била је из Босанског Новог и околних муслиманских и хрватских села.[306]

Након што су усташе наишле на добар пријем у Сухачи и околним муслиманским селима, те основали и учврстили своју организацију у њима, почели су притисци на комшије Србе да пређу на римокатоличанство или ислам. Чак је било несугласица између римокатоличких и муслиманских вјерских представника око тога ко ће више наметнути своју вјеру српском становништву око Сухаче и шире:

„Из Благај Јапре, хоџа Силић Ахмед зашао је у Витасовце и почео савјетовање Србима да не прелазе у римокатоличку вјеру, већ да приме ислам. Сазнавши за ове припреме хоџе Силића, фра Лујо и Босиљко из Шурковца са коњима трче пред хоџу да га спријече у његовим настојањима, јер ови Срби треба да постану католици, на чему су они већ увелико радили".[307]

Сухача и сусједни Хозићи била су муслиманска села око којих су се простирала српска села. Изнад Сухаче и Хозића су села Доловљани и Масловаре, лијево је Чађавица, десно Соколиште и Радомировац, па изнад Радомировца Трговиште и Витасовци, јужно су Кршље и Агићи. Тако су усташе из Сухаче и Хозића могле да дејствују из свога центра по свим овим селима. У помоћ овим усташама редовно су прискакали и усташе из Благаја, који се налази на ријеци Сани, изнад поменутих села Доловљана и

[305] Према попису из становништва из 1931. године, Срез Босански Нови имао је 38.737 становника. Од тог броја Срба је било 30.694 (79,24%), муслимана 6.110 (15,77%), Хрвата 1.861 (4,80%), осталих 72 (0,19%). M. Konjević, „Ustaška propaganda i razvoj ustanka u Podgrmeču", *Podgrmeč u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945*, Sarajevo 1985, 158.

[306] „VI. djelatna bojna UV – Ustaške vojnice", <http://www.vojska.net/> Приступљено: 11. 8. 2020.

[307] Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, Beograd 1983, 75–76.

Масловара, као и из Босанског Новог. Усташе из Љубије (Срез Приједор) и околних села Шурковца, Латин Волара, Равске, Миске Главе и др. са истока су упадали у српска села око Сухаче.

Како је терор над Србима бивао све већи, народ се почео склањати у збјегове. Хрватске власти у Босанском Новом су наслутиле да се народ спрема на одбрану голог живота. Због планираног општег обрачуна са Србима и спознаје да ће Срби пружити отпор, крајем јула 1941. године становништву муслиманских села Општине Сухача подијељено је оружје.[308] Усташки таборник у Сухачи био је Омер Капетановић, а локалне усташе биле су под командом Мехмеда Зелиновића Зеле. Ова усташка формација била је попуњена усташама из Сухаче и околних муслиманских села.[309]

Посљедњег дана јула 1941. године, када се на устанак против терора НДХ дижу Срби широм Босанске Крајине, устанички талас запљусnуо је и српска села око Босанског Новог.[310] Устанку је претходио покушај усташа из Благаја да на препад похватају и ликвидирају српске сељаке који су били на присилном раду (кулук) на путу Благај Јапра – Сухача – Агићи.[311] Српски устаници на подручју Босанског Новог били су окружени јаким усташким упориштима и морали су ратовати на више фронтова. Већи дио устаника првог дана ударио је према Босанском Новом и комуникацијама Босански Нови – Отока и Босански Нови – Будимлић Јапра. Мање групе устаника дјеловале су према Дубовицима и Будимлић Јапри. На ова посљедња два правца устаници са босансконовског сектора дејствовали су заједно са устаницима граничних срезова Сански Мост и Босанска Крупа.

Устаничке групе су на правцу Босански Нови – Будимлић Јапра убрзо ослободиле села Агиће и Хозиће и стигле до Сухаче. Ипак, у Сухачи су биле јаке усташке снаге, тако да нису успјеле ослободити и ово село.[312] Скоро без икаквог ватреног оружја, устаници су само првог и донекле другог дана устанка, 31. јула и 1. августа, пружили јачи отпор усташама. Усташама на простору Босанског Новог већ 2. августа стиже појачање из Сиска и Загреба, тако да слабо наоружани и обучени устаници нису могли да заузму јача усташка упоришта.

---

[308] Исто, 75.
[309] Исто, 70, 74.
[310] „Српска села Радиомировац, Соколиште, Трговиште, Витасовци и друга између Љубије и муслиманских и хрватских села Босанског Новог, листом су се дигла на устанак и била ослобођена". O. Karabegović, *Bosanska Krajina nepresušivi izvor revolucionarnih snaga,* Beograd 1988, 65.
[311] „Посљедњег дана кулука, 30. јула 1941. године, из Благаја су кренуле усташе да похватају ове људе. Међутим, пронијела се вијест и неко је дотрчао до њих, на путу гдје су радили, и рекао им да бјеже јер из Благаја иду усташе да их побију. На срећу, многи су одмах почели да бјеже. Они који нису повјеровали овој вјести и остали на путу, доживјели су погибељне посљедице". Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare,* Beograd 1983, 77.
[312] D. Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini,* 115.

Већ од 1. августа услиједиле су масовне ликвидације српског становништва око Сухаче и на читавој територији Среза Босански Нови. Сухача је била центар злочина. Усташе су ухваћене Србе најчешће доводиле у Сухачу и ту убијали. Преживјели су након рата свједочили о страшним злочинима. Ево неких дијелова тих свједочанстава:

Стоја Вујасин, из села Соколишта, супруга убијеног Косте, посвједочила је, између осталог: „Августа 1941. године, приликом покоља, дошле су усташе (12 усташа) и довикивали су мог човјека. Рекли му дигните бијели барјачић и хајде власти потпиши се у Хозиће па не бој се ништа. Човјек ми је отишао и погинуо (убијен) у Хозићима одмах увече по доласку. Ја сам видјела свог човјека мртвог. Нашла сам га гдје су га појели пси (керови) и фино сам пола њега покопала...“[313]

Жарко Вукмир, из села Витасовци, изјавио је, између осталог: „1. августа 1941. године, имао сам у Благају трговину, гостиону и пекару. Тог дана су дошле усташе одвели ми брата Мирка према Бос. Новом и стријељали га. Иста та војска се повратила, стање, кућу са гостионом и пекаром, шталу, магазин, курузану, свињац, мотор бицикл и котач, фијакер, два вагона дрва, трговачку робу и кућни инвентар уништили ми...“[314]

Милица Умићевић из Масловара: „Други дан Илиндана 1941. године, ја сам понијела фруштук моме малом брату, који је чувао стоку. Наишле су три усташе и одмах су ми почели псовати мајку српску, вичући да носим четницима ручак. Ухватили су ме и одвели до куће Стане Бањеглав... ме је утјерао у кућу Станину, а Стану је истјерао из куће, па је извршио насиље (силовање – примј. аутора). Послије овог насиља отишли су у пљачку осталих кућа...“[315]

---

[313] Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 81. Из Соколишта су, између осталих и ови свједоци: „Бабић Ђорђо, Јованов: 'Августа 1941. године, дошле су усташе из Хозића... Отјерали су мене и мога оца Јову. Јову су гонили други, које ја нијесам познавао. Отјерали су нас у Сухачу. Ту ми је отац убијен, а ја сам утекао.', Драган Вујасин, Илијин: 'Приликом покоља 1/8 -1941. године, дошле су у село усташе из Сухаче... Ухватили су мога оца Илију, одвели га до Хозића, и ту га предали другим усташама који су га отјерали у Сухачу, гдје су га одмах стрељали. Исто тако, дошли су кући... растјерали фамилију и пљачкали по кући.', Вујасин Милош, Симин: '2.8.1941. године, дошле су усташе из Хозића, одвели су ме у Сухачу на стријељање. Ту смо враћени назад пет корака и наређена је брза паљба. Ја сам побјегао са десет другова а седам је побијено.'” Исто, 80; „Бабић Остоја, Јефтин: 'Августа 1941. године, дошле су усташе у наше село и жене су их питале: шта ви људи хоћете? Тражили су људе јер смо ми били утекли од куће. Они су почели да нам псују српску мајку...', Ковачевић Мика, Гаврина жена: „Августа 1941. године, дошле су усташе у наше село, ухватиле су мога човјека, отјерали га у Сухачу и убили. Послије три дана дошли су њих 24 и отјерали Јову Чубрила везаног његовим кајишом... Тукли су ме камџијом и пушком у прса тако да ми је крв ударила на нос. Онда су ми рекли: ако виде да иком дам комад круха, онима у шуми, они ће доћи и убити мене...'.” Исто, 82.

[314] Исто, 85.

[315] Исто, 112.

Не знамо из ког разлога је у књизи из које преносимо ово свједочење, цензурисано име силователља. Могуће да је то урађено због тога што је поменути силователь преживио рат, можда се прикључио и партизанима, можда је неко његов био у партизанима, а можда само да би се „умањила" подјела међу Србима и муслиманима тога краја. Шта год да је разлог цензури, не можемо је оправдати и само је једна у низу цензура након 1945. године, када су у питању српске жртве.

Михајло Николић из села Црна Ријека, изјавио је, између осталог: „На Илиндан 1941. године дошло је из Сухаче 30 усташа до моје куће. Ја сам већ био са женом и дјецом побјегао раније у шуму. Усташе су ми тада упалили кућу и опљачкали све што је било у њој".[316]

Јованка Умићевић из села Црна Ријека: „Уз покољ, други дан Илиндана 1941. године, дошло је 12 усташа из Сухаче и одвели ми у Сухачу свекра и дјевера гдје су их убили у потоку код Бабића кућа. Њихов поступак био је веома дрзак. Сакупили су нас у једну зграду док су они харали по кући. Тако су ми опљачкали покретну имовину. Они су правили још неколико наврата и пљачкали моју имовину".[317]

Славко Мандић из Црне Ријеке: „Другог дана по Илиндану 1941. године, дошло је 13 усташа из Сухаче. Гонећи ме уз пут су сви пјевали и пред самом општином Сухача су ме почели тући. Нас су 33 повезали и сви смо били сељаци из мог села. Тако су нас потјерали на кулук, далеко 500 метара од општине. Завели су нас у један јарак постројили и распоредили како би нас лакше побили. Натјерали су нас да окренемо леђа. Чим смо ово урадили, одједном је брза паљба почела и ми смо сви попадали. Тако сам и ја пао, иако нисам био погођен. Након пола сата ја сам растргао жице те прокрадем се да ме не виде и утечем. Исти су ми, у повратку од општине, опљачкали доље наведену имовину".[318]

Мика Гвозден из Масловара је свједочила: „Уз покољ 1941. године, дошло је 8 усташа из Благаја од којих се један одвојио док су други били у заштити и одвео ми човјека школи сухачкој гдје га је стријељао... Та иста војска, која ми је отјерала човјека, попалила ми је стање и опљачкала имовину..."[319]

---

[316] Исто, 93.

[317] Исто, 94; Мишо Боројевић из Црне Ријеке свједочио је: „Уз покољ, другог дана Илиндана, дошло је 7 усташа који су ми оца одвели за Сухачу и ту, код Бабића кућа су га убили. Поступали су веома дрско, тукли су и жене. Надаље, 29. 8. 1941. године, дошло је 25 усташа из Сухаче и опљачкали су ми сву имовину". Исто, 94–95.

[318] Исто, 96–97; Драгиња Бабић из Црне Ријеке свједочила је, између осталог: „Другог дана по Илиндану дошле су усташе цестом испод моје куће. Позвали су мога мужа и сина да дођу до њих и нешто разговарају. Они су отишли на овај позив. Ту су повезани са осталим људима из истог села који су били овако похватани. Сви су отјерани у један поток и стријељани. Ја сам пошла за мужем и сином да видим гдје ће и зашто их зову. Један усташа ме је вратио псујући ми српску мају". Исто, 100.

[319] Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 104.

Стана Оџић из Масловара: „Уз покољ 1941. године, дошло је седам усташа из Благаја. Отјерали су ми човјека у Благај и ту га убили. Поступали су злочиначки, псовали су нам српску мајку...“[320]

Било је и случајева гдје су ухваћени и на погубљење поведени Срби храбро пркосили муслиманским усташама. Када су једну групу од око тридесет Срба довели пред општинску зграду у Сухачи, наредили су им да вичу „Живио Анте Павелић!“ На то је један од Срба узвикнуо: „Живио краљ Петар!“ Домобран Сулејман Барјактаревић је одмах тога човјека ударио. Он се ту нашао са домобранима Хашимом Дуратовићем, Миралемом Селимагићем и Ахметом Селмићем. Потом је Барјактаревић са усташама одвео те Србе „у правцу школе у један гај“ и тамо их побили. Неки од тих усташа су били Смаил Кантаревић, Хусо Исаковић, Мујо Сеидовић и Јусуф Бурнић.[321] У Илинданском покољу на лијевој обали ријеке Сане, све до Подгрмеча, учествовали су, између осталих, сљедеће усташе из Босанског Новог, Сухаче, Благаја и других села: Каранфил Халиловић, Алага Ћорић, Ахмет Шабић, Асим Краисковић, Санија Исаковић, Смаил Бечић-Екић, Суљан Ванић, Салих Кантар, Ибрахим Екић, Але Фетибеговић, Салих Барјактаревић, Јусуф Вакуфац, Хусеин Вакуфац, Селим Здионица, Јусуф Бумић, Дедо Исаковић, Мухарем Здионица, Ахмет Талић, Ибрахим Незић, Дедо Селмић, Ибрахим Селмић, Сулејман Силић, Хакија Селмић, Ариф Селмић, Дедо Мехмедагић, Емин Шумић, Химзо Велић, Мустафа Алибашић, Расим Араповић, Хасан Велић, Хасиб Пашић, хоџа из Сухаче Бего Барјактаревић, Мусем Исаковић, Дедо Исаковић и др.[322]

У Илинданском покољу страдало је 207 Срба из села у ширем рејону око Сухаче.[323] То су села која су била у саставу ратне партизанске Општине Радомировац: Радомировац, Соколиште, Витасовци, Трговиште, Миска Глава, Равска, Јошава, Црна Ријека, Масловаре, Сухача.[324] Поред усташа са подручја Сухаче и околних муслиманских села, у покољу су учествовале и усташе из Босанског Новог, Љубије и Будимлић Јапре (Срез Сански Мост – примј. аутора). У покољима и пљачки учествовало је и муслиманско цивилно становништво. То видимо, између осталог, и по

[320] Исто, 109.
[321] АРСБЛ, Окружни суд Бања Лука, Ко: 1132/46.
[322] Д. Дробац, *Општина Нови Град кроз Историју*, Нови Град, 2004, 292.
[323] Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 287.
[324] Ратна општина Радомировац формирана је у фебруару 1942. године. Обухватала је села Среза Босански Нови (Радомировац, Соколиште, Витасовци, Трговиште, Јохова, Сухача, Црна Ријека, Масловаре, Благај Јапра) и села Општине Љубија, Срез Приједор (Миска Глава, Равска). Већина набројаних села са подручја Босанског Новог припадала је прије рата Општини Сухача. У муслиманским селима Сухача и Благај су од друге половине рата постојали илегални сеоски одбори. У српским селима већ крајем 1941. године формирају се сеоски народни одбори. Ови одбори су вршили цивилну власт по селима, скупљали храну и друге потрепштине за војску и слично. Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 65, 185.

томе што се у неколико свједочанстава каже да су људи бјежали испред стрељачких стројева и да су неки лакше рањени или уопште нису погођени, па су након неког времена побјегли са стратишта. Мала је вјероватноћа да би се то десило да се у стрељачком строју налазио обучен и извјежбан војник, али се могло догодити ако се у строју налазио цивил сељак који је узео пушку. У неким свједочењима се наводе имена комшија муслимана који су одлазили у српска села и преносили им поруке да се јаве „властима" у Сухачу. Након јављања усташама у Сухачи, углавном су били ухапшени и ликвидирани. Широм Босанске Крајине, током Илинданског покоља и касније, честа је била појава да усташе и наоружане цивиле прате масе муслиманских или хрватских сељака ради пљачке српских села.

Устаничке групе са подгрмечког подручја Босансконовског среза ушле су средином октобра 1941. године у састав Првог крајишког народноослободилачког партизанског одреда (КНОП одред). Током новембра и децембра 1941. године српски устаници из Првог КНОП одреда водили су борбе против хрватско-муслиманских јединица НДХ и њемачких снага око Сухаче и околних села.[325] Сухача је била добро утврђена и важна за НДХ као тврђава која чува Босански Нови са те стране Подгрмеча. Поред тога, хрватско-муслиманске и њемачке снаге имале су подршку већине становника Сухаче и то је олакшавало њихову одбрану.

Посљедњег мјесеца 1941. године су из усташких упоришта са подручја Љубије вршени злочиначко-пљачкашки упади у српска села са подручја ратне Општине Радомировац, која су се налазила ближе Љубији. Иначе, усташе са подручја Љубије и Сухаче међусобно су се помагале при вршењу злочина над српским становништвом или у борби против српских устаника. Свједок Јово Вејиновић из Соколишта је о усташким упадима крајем 1941. године изјавио између осталог и ово:

„9. 12. 1941. године, дошло је мојој кући око 40 жандарма. Ту сам препознао кнеза из Шурковца, који је носио пушку дуплицу, тј. ловачку (вјероватно се ради о усташама и наоружаним цивилима из Шурковца, жандарми не носе ловачко наоружање и није их могло бити 40 из Шурковца – примј. аутора). Он је нама рекао да више нема србовања. Тукао је и мрцварио Петра Панића из Соколишта, сина покојног Саве, који је умро од тешке патње, након седам мјесеци боравка у Црној кући (затвор у Бањој Луци још из времена аустроугарске окупације, након тога затвор у Краљевини СХС/Југославији, а за вријеме НДХ усташки затвор – примј. аутора). Ту су мене ухватили и тукли. Тражили су да им одам своје синове гдје се

[325] В. Ј. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, 277–280. Крајем децембра 1941. године на подгрмечком дијелу Среза Босански Нови формирана је Новска чета. Ова чета била је посљедња чета у саставу Првог КНОП одреда формирана на грмечком подручју 1941. године. В. Ј. Bokan, „Ustanička 1941. u Podgrmeču", у: *Podgrmeč u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941–1945*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi 10, 11. i 12. decembra 1979. godine, Sarajevo 1985, 204–205.

налазе, и то Симу и синове који су се посакривали. Отјерали су ме са још 6 другова у Љубију. Свезали су ме на приједлог жандармеријског наредника Пушкаревића. Након 4 дана отјеран сам у Приједор, одавде послије 3 дана за Босански Нови, а из Новог за Петрињу, гдје сам био два и по мјесеца. Из Петриње на крају отјеран у Бања Луку, гдје сам одлежао 6 мјесеци...“[326]

Мика Оџић из Масловара је свједочила: „13. 12. 1941. године, дошло је око 100 усташа гдје су ми попалили стање и опљачкали покретну имовину...” Трамошљанин Јела из Трговишта свједочила је: „Децембра 1941. године, ухватили су мога човјека Мирка Трамошљанина у кући и отјерали га у затвор код пријеког суда гдје је одлежао девет и по недеља...“[327]

Сухача је у зиму 1941–1942. године била дио непријатељске линије која је штитила Љубију од устаника Подгрмеча. Са друге стране, штитила је правац од Љубије према Босанском Новом од устаника Поткозарја и Подгрмеча. Прву линију чинила су села Сухача, Хозићи, Агићи, Будимлић Јапра, Стари Мајдан, Стара Ријека и Бришево. Другу линију чинила су села Сухача, Хозићи, Агићи, Равска, Шурковац, Волар, Чараково, Хамбарине, Ризвановићи и Бишћани.

Усташке и домобранске снаге из Сухаче учествовале су током јануара и фебруара 1942. у покушајима хрватске војске да одблокира Будимлић Јапру.[328] Оне су 1. и 2. јануара учествовале у широј акцији деблокирања Будимлић Јапре. Поред снага из Сухаче, ангажоване су и усташе и домобрани из Љубије и других мјеста у близини Будимлић Јапре. У ова два дана усташко-домобранске снаге из Сухаче су претрпјеле губитке у људству од 10 погинулих и четири рањена домобрана.[329] Према хрватским војним извјештајима, домобрани из Сухаче су се храбро борили, али су српски устаници били добро укопани и замаскирани.

---

[326] Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 135; Милица Панић из Соколишта посвједочила је о упаду усташа у новембру: „Новембра 1941. године, дошли су усташе, одвели су мога човјека у Љубију, одавде даље и након 9 мјесеци патње у Црној кући, мој човјек је умро...” Исто

[327] Исто, 136.

[328] Будимлић Јапра ослобођена је 14. марта 1942. године. Ослободили су је дијелови Првог и Другог батаљона Првог КНОП одреда уз помоћ једног вода Другог КНОП одреда: „Наше чете, неке из Другог батаљона, а неке из Првог, потпомогнуте једним водом нашег другарског Козарског одреда..., у борби која је трајала преко 5 сати, заузеле су Будимлић Јапру. При томе је заробљено 174 војника са сатником и још неких цивила који су имали или крили пушке”. „Извјештај штаба Првог крајишког НОП одреда од 19. марта 1942. год. Оперативном штабу НОП одреда за Босанску Крајину о ослобођењу Будимлић Јапре, борбама против четника и сарадњи са Другим крајишким НОП одредом”, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 339.

[329] „Izvještaj Zapovjedništva Prvog domobranskog zbora o borbama na teritoriji zapadne Bosne u januaru 1942. godine”, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 434.

Половином фебруара 1942. године на сектору око Сухаче долази до реорганизације партизанских снага. Наиме, крајем јануара дошло је до контакта представника Првог и Другог КНОП одреда. У циљу успјешније борбе против усташа из Сухаче и Љубије, договорено је формирање Радомировачке чете. Половином фебруара 1942. године, као језгро новоформиране Радомировачке чете, са Козаре је дошло око 80 бораца из Првог батаљона Другог КНОП одреда.[330] Радомировачка чета ушла је у састав Другог КНОП одреда као Пета чета Првог батаљона, а за њеног командира постављен је Стево Рауш.

Током марта 1942. године усташе и домобрани из Сухаче и околних њихових упоришта вршили су нападе на српска села и положаје српских устаника. Десетог марта 1942. једна мања формација Првог батаљона Другог КНОП одреда одбила је напад 60–70 усташа из Сухаче. До битке је дошло на дијелу пруге Благај – Босански Нови, коју су устаници из Поткозарја порушили у дужини од око 850 метара.[331] Из села Дедићи, Хозићи и Сухача (у непосредној близини Сухаче), усташко-домобранске снаге 16. марта нападају на оближње село Кршље, које су држали српски устаници. Попаљено је неколико кућа у селу, али су српски устаници успјели да одбију непријатеља, нанијевши му губитке од неколико мртвих и рањених војника. Десет дана касније, опет из Сухаче и Дедића, усташко-домобранске снаге нападају на српски дио села Агића (Српски Агићи). И овај напад је одбијен. Усташе и домобрани из Сухаче 28. марта поново безуспјешно нападају на село Кршље. Исти дан је друга усташко-домобранска група, која је од Љубије преко Сухаче ишла за Босански Нови, прошла кроз српска села Црну Ријеку, Јабланицу и Шућу. Малобројне партизанске снаге нису могле пружити адекватан отпор, па је спаљено око 30 српских кућа.[332] Јачина усташких и домобранских снага из Сухаче у то вријеме процијењена је на око 600 припадника.[333]

Због масовне подршке НДХ и учешћа у борби против партизана, становници Љубије и Сухаче су почетком априла упозорени писмом од

---

[330] „Ми смо пошли у сански крај у јануару 1942. Кренуло нас је око 65 са оружјем, а било их је још без оружја, тако да нас је укупно било око 80.” Л. Лазић, „Радомировачка чета”, 220.

[331] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда о војним акцијама и политичком раду у времену од 1. до 16. марта 1942. године”, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 322–323.

[332] „Петнаестодневни извјештај Штаба Првог крајишког НОП одреда од 4. априла 1942. год. о акцијама и политичком раду потчињених јединица”, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 4, Београд 1952, 144, 146.

[333] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда од 26. марта 1942. год. Оперативном штабу НОП одреда за Босанску Крајину о борбама против Нијемаца и усташа на путу Дубица–Приједор и Босански Нови – Добрљин”, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 356.

стране Штаба Првог батаљона Другог КНОП одреда. У првој реченици се указује на примјер села Равска Латин, које је „Наредбом овог штаба запаљено", а сва имовина одузета „у корист народно-ослободилачке партизанске војске". У писму се истиче да се партизани боре и „за слободу муслимана и Хрвата", али на такав однос партизанске војске „одговорено је са стране неких муслиманских и католичких села пљачком, паљевином и клањем српског становништва у селима Волар, Цикоте, Југовци, Миска Глава и друга". Пред крај писма су позвани муслимани и Хрвати да приђу српским устаницима, а ако наставе са злодјелима над Србима да ће бити кажњени: „Ми Вас позивамо да избаците из Ваших села и градова усташке бандите и да их предате нама, да им ми судимо. Спречавајте пљачку, убијање и паљевину српских села, жена и дјеце. Наша је позадина научила да гледа како горе њихова села, али знајте да ћемо се за сваку упаљену српску кућу и убијено српско дијете и жену крваво осветити. За свако наше село, гориће село из којих буду ишле паликуће и убојице невиних жена, дјеце и стараца!" Писмо су потписали командант Првог батаљона Ивица Ратко Марушић и политички комесар батаљона Жарко Згоњанин.[334]

Упозорења нису имала значајнијег утицаја на становништво поменутих општина. Сухача и околна муслиманска села остала су и даље јака усташка упоришта око којих су константно вођене борбе. Због тога су партизанске снаге на том рејону 5. маја 1942. године приступиле чишћењу терена Сухаче и околних села од усташких јединица. Пошто су српски партизани акцију чишћења успјешно спроводили и на терену Општине Љубија и око Приједора, усташе из Сухаче су се повукле без борбе. Тада се пружила могућност да српски устаници, први пут од почетка рата, дођу у ближи контакт са муслиманима из Сухаче и да покушају агитовати међу њима за заједничку борбу и престанак крвопролића. На том пољу није било много успјеха, између осталог и због тога што су усташке снаге из Босанског Новог релативно брзо вратиле Сухачу у своје руке.[335] Главнина партизанских снага са овог подручја требала је учествовати у акцији ослобађања Приједора, па је фронт код Сухаче према Босанском Новом био ослабљен.[336]

---

[334] „Svima stanovnicima opština Ljubija i Suhača i svim poštenim muslimanima i hrvatima", Štab I bataljona II krajiškog narodno-oslobodilačkog partizanskog odreda, 4. april 1942, Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/110.

[335] Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 156–157.

[336] „Ову опасност требало је, да отклони 5. чета. Сад, усиљеним маршом са заузетих положаја од Приједора, креће на лијеву обалу Сане гдје у зору 15. маја стиже на десну обалу Јапре – на Пивнице више Сухаче. Чета је стигла у посљедњи час, јер је непријатељ на ове положаје већ пристизао тако да је одмах дошло до борбе. У овој борби, која је трајала неколико сати, истовремено кад су се остале јединице бориле за Приједор, погинули су борци чете Марко Дукић и Марко Пекић. Непријатељ је, уз губитке, био принуђен да се врати на своје полазне положаје, гдје је спријечен његов продор ка Приједору." Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 157–158.

Пред велику хрватско-њемачку офанзиву на српске устанике на Козари, на подручју Сухаче вођене су борбе између партизана и хрватске војске. Хрватске снаге из Босанског Новог, успјеле су 4. јуна да се кроз шуму непримјетно привуку и заузму Сухачу. Одмах сутрадан партизанске снаге су извршиле контранапад и чишћење Сухаче од хрватских војника. Они су се без веће борбе повукли у Босански Нови.[337]

На самом почетку велике хрватско-њемачке офанзиве на Козару (10. јун 1942. године) партизани су извели снажан напад на Сухачу. Након што су хрватско-њемачке снаге из Босанског Новог заузеле село Сводну на путу Босански Нови – Приједор, биле су заустављене накратко изнад тог села од стране српских устаника. Други дио хрватско-њемачких снага учврстио се у Сухачи, планирајући напад на Љубију у јутарњим сатима 10/11. јун.[338] Српски устаници су их предухитрили и извршили напад на Сухачу око два часа послије поноћи. У нападу су учествовали Ударни (козарски) батаљон Другог КНОП одреда, Ударни (грмечки) батаљон Првог КНОП одреда и једна чета Првог батаљона Другог КНОП одреда:

„Непријатељ је давао невјероватан отпор. Ишло се је на нож. Борба се је водила углавном са ручним бомбама. Нашим снагам успијева освојити један дио града. У другом, гдје су се Нијемци и црнолегијаши забарикадирали, јер су их наши пребацили и потиснули, грмечлијама не успјева да се пробију и они су се без знака за повлачење повукли у Новску планину. Наше снаге настављају борбу, пребацују се и на другу страну Јапре (ријека – примј. аутора) гдје им не успјева освојити град, јер су се неке снаге непријатеља повукле на висове гдје је требао да буде Грмеч (Ударни грмечки батаљон – примј. аутора) и одатле су тукли наше. Борба је била крвава и дуга преко цијелог дана, када смо у 8 ч навече извршили повлачење”.[339]

О жестини борби за Сухачу свједоче и ријечи Млађе Станића, једног од учесника у тој борби:

„Напредовали смо до џамије. Још не чујемо Грмечлије. Међутим, непријатељ врши јак притисак са југоисточне стране. Истина, ми нападамо, али је отпор непријатеља врло јак. Дан је, око 9 сати. Упали смо у џамију да бисмо одавде тукли. Једни су се чак попели на мунару, али су се

[337] „Izvještaj Štaba Prvog bataljona Drugog krajiškog NOP odreda Štabu odreda o borbama i akcijama u vremenu od 27. maja do 7. juna 1942. godine”, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 194.

[338] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда од 11. јуна 1942. год. Оперативном штабу за Босанску Крајину о почетку непријатељске офанзиве на Козару”, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 226.

[339] „Извјештај Првог ударног батаљона Другог крајишког НОП одреда о борбама и акцијама за период од 29. маја до 12. јуна 1942. године”, *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 232.

под притиском ватре морали повући. Непријатељ је упао у џамију, па смо морали бацати бомбе и истјерати га, а затим смо и ми напустили џамију. Борци Ударног батаљона тукли су се прса у прса са Њемцима. Овдје није било другог излаза него се борити до краја, јер би нас у противном непријатељ похватао живе."[340]

У Сухачи се тада налазило око 700 војника, 300 Њемаца и 400 усташа и домобрана. На основу партизанских извора, губици живе силе у Сухачи су око 60 погинулих и непознат број рањених бораца. Према тим изворима највише је погинуло Њемаца. На страни партизана било је укупно 10 погинулих, 15 рањених и девет несталих бораца.[341] Према хрватским изворима, у редовима усташа и домобрана погинуло је 16 бораца, а два су рањена. Погинуло је и 12 Њемаца. Исти извори тврде да је на страни партизана погинуло око 65 бораца.[342]

Након неуспјелог напада на Сухачу и јаког притиска хрватско-њемачке офанзиве на Козару, стигла је наредба да се Први ударни батаљона Другог КНОП одреда и Пета чета Првог батаљона Другог КНОП одреда пробију на Козару и тамо споје са партизанским снагама. Због јаких хрватско-њемачких снага између Козаре и Сухаче, ове партизанске јединице су успјеле тек 15. јуна да пређу ријеку Сану и упуте се дубље у Козару. Сану су прешле код села Сводна (на путу између Приједора и Босанског Новог), на тзв. Отоке (Ђаконовић газ) у Трговишту, и преко Мартин брда, скрећући уз Ахметовце, кренуле према Маринима и Карану. Ове партизанске снаге су непријатељу, који је напредовао дубље у Козару, ишле иза леђа, нападајући његову позадину.[343]

Након одласка снага Другог КНОП одреда на Козару, на простор око Сухаче, тј. на терен ратне општине Радомировац, стигле су снаге Прве КНОП бригаде.[344] Ова бригада је након неуспјелог пробоја хрватско-њемачке блокаде код Пискавице (Срез Бања Лука) и немогућности да са те стране помогне партизане у опкољеној Козари, уз борбу (17. јуна) пребачена у Подгрмеч. Њен Први батаљон имао је задатак да одбија нападе из усташких упоришта на подручју Сухаче и из Босанског Новог. Први батаљон је био и брана хрватско-њемачком продору преко ријеке Сане у Под-

[340] М. Станић, „Прелаз преко Сане и напад на Сухачу", *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, III, Београд 1971, 145–146.

[341] „Извјештај Првог ударног батаљона Другог крајишког НОП одреда о борбама и акцијама за период од 29. маја до 12. јуна 1942. године", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 232–233.

[342] „Izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva od 20. juna 1942. god. o borbama oko Bos. Novog, Jajca, Stoca i Sarajeva", *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 441.

[343] Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 164–165.

[344] Прва крајишка ударна бригада формирана је 21. маја 1942. године у селу Ламовита (Срез Приједор). Ламовита се налази на падинама Козаре, између Приједора и Бање Луке.

грмеч, а био је припремљен и да прихвати народ и борце са Козаре и упућује их на територију Подгрмеча под контролим српских устаника.[345]

У намјери да помогну партизанским снагама у опкољеној Козари, 20. јуна снаге Трећег и Четвртог батаљона прелазе Сану између Приједора и Босанског Новог. На Козару стижу у подручје Карана и започињу офанзивна дејства на положаје хрватско-њемачке војске у подручју Капела – Асина стража и Равни Гај.[346] За то вријеме снаге Првог батаљона одолијевају нападима из Босанског Новог, Хозића и Сухаче.[347] До почетка јула 1942. године снаге Трећег и Другог батаљона дјеловале су на козарском подручју Среза Босанска Дубица. Крајем јуна и почетком јула крећу према селима Босанског Новог јер је комуникација са осталим партизанским јединицама била скоро немогућа. Штаб Прве крајишке ударне бригаде одлучио се за напад на Босански Нови. Тиме се хтјело помоћи извлачење партизанских снага и народа са Козаре који су се пробили из обруча ¾. јули 1942. године. Партизанским јединицама које се нису успјеле пробити из обруча овим нападом се настојало олакшати маневрисање по Козари, јер су хрватско-њемачке снаге морале одвојити јединице за одбрану Босанског Новог.

Прво је извршен напад на Добрљин код Босанског Новог, који је заузет 3. јула 1942. године. У наређењу за напад на Добрљин, између осталог пише:

”Циљ нашег напада јесте, да задамо непријатељу ударац за леђима, да тиме отеретимо снаге Козарачког одреда, и истим омогућимо разбијање непријатељског обруча.

Добрљин је познат као крваво усташко мјесто, из којега су потекли познати усташки крвници и мјесто у којему је убијено стотине и стотине невине српске дјеце, жена и мужева. Из Добрљина су ишле пљачкашке усташке хорде које су увијек користиле сваку офанзиву за пљачкање наших села и убијање невиног ненаоружаног становништва...

Наш улазак у град мора бити достојан партизанског имена и наше славне борбене партизанске прошлости. Нашим уласком и поступцима у граду морамо доказати да смо ми права народноослободилачка војска, која носи смрт и уништење свим непријатељима народа и слугама окупатора а најлепше поступамо према невином становништву без обзира које су вјере и народности...

[345] M. Gončin, S. Rauš, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, Beograd 1981, 13–14, 20–21.
[346] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović”*, 587.
[347] M. Gončin, S. Rauš, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, 21.

Паљење појединих непријатељских зграда које ће се вршити, нема карактер освете, него су то потребне мјере за уништење непријатељских војничких и економских упоришта...“[348]

Приликом заузимања Добрљина заробљено је око 300 домобрана. Све зидане зграде и куће које су служиле као утврђења хрватске војске спаљене су до темеља.[349] Стево Савановић, командир једног вода, на обали Уне, пред Добрљином, обратио се својим војницима:

„1. Пушкомитраљесци, бомбаши, хоћемо ли преко башта и ограда?... У осињак!

2. Газићемо испред тебе – понуди се десетар Ђурић.

3. Сви ћемо упоредо! Из колоне у стрељачки строј! – узвратио је водник притежући оружје.

Надомак непријатељске јазбине и остали водови су добили упутства како да се неопажено увуку у градић. И права лавина људи се одлијепила од обале Уне и притрчала оближњим зидинама.“ [350]

Напад на Босански Нови извршен је ноћу 7/8. јули 1942. године. У нападу су учествовали Први, Трећи и Четврти батаљон Прве КНОУ бригаде, јединице Првог КНОП одреда и јединице Банијског одреда.[351] Партизанске снаге успјеле су да ликвидирају нека непријатељска утврђења око Босанског Новог и у самом граду. Ипак, непријатељ се добро припремио јер је знао за напад, тако да је пружио јак отпор који партизани нису успјели сломити. Такав исхода резултат је издаје у партизанским редовима. Издају је починила Драгиња Антонић из села Агићи-Челопек. О овом случају пише у тајном писму Заповједништва осигурања жељезничке мреже „Лика”, број 179 од 20. XI 1942. године, упућеном Заповједништву I домобранског збора Сисак: „Предмет: исплата награде Драг. Антонић из извјештаја ... 7 српња ове год. око 21 сат обавјестио ме је логорник у Б. Новом г. Ибро Фајтовић, да је сазнао од једне особе, која није жељела да јој се знаде за име, да ће партизани напасти на Б. Нови исту или слиједећу ноћ. Уједно ме је извјестио, да та особа тврди, да ће главни нападај бити долином потока Видорија, према постаји Видорија”.[352] Драгиња је за издају награђена исплатом одређене своте новца.

---

[348] „Заповијест Прве крајишке НОУ бригаде од 3. јула 1942. год. за напад на Добрљин”, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 6, Београд 1953, 21–22.

[349] „Извјештај Штаба Прве крајишке НОУ бригаде од 4. јула 1942. год. Оперативном Штабу НОП и ДВ за Босанску Крајину о ослобођењу Добрљина и о ситуацији на Козари”, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 6, Београд 1953, 28.

[350] M. Gončin, S. Rauš, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, 29.

[351] Исто, 30.

[352] MNO FNRJ, Arhiv NOB-3, br. 1/1–1 k. 92; 1/1–3 k. 92, 1/1–2 k. 92. Преузето из књиге Đ. I. Mandić, *Mozaici Potkozarja i Kozare*, 171, fusnota 292.

Након неуспјелог напада партизанске снаге су се распоредиле на територији ратне општине Радомировац. Одатле су водиле борбе са усташама и домобранима из Сухаче, Благаја и Љубије и са непријатељским снагама које су се кретале долином Сане, од Босанског Новог ка Приједора. Услиједио је партизански напад на Благај Јапру. Снаге Трећег батаљона Прве КНОУ бригаде натјерале су усташе и домобране да се из Благаја повуку у Босански Нови. Све зграде у Благају које су биле преуређене за дужу одбрану до темеља су спаљење. Уништена је и електрична централа и мостови на Сани и Јапри.[353]

Током напада на Босански Нови у Сухачи је било мирно, усташе и домобрани нису предузимали офанзивне акције. Након одбијеног напада на Нови и заузимања Благаја од стране партизана, хрватске и њемачке снаге настојале су упадима на територију ратне Општине Радомировац да уздрмају партизанске редове. Борбе на том сектору, што мање што веће, биле су честе. До 14. јула у њима учествује Прва КНОУ бригада, а тада одлази за Рујишку. Борбу на овом подручју наставили су Ударни батаљон Другог КНОП одреда и Пета чета Првог батаљона Другог КНОП одреда. Они су, са снагама Првог КНОП одреда, држали положај око Сухаче и према путу Сухача–Љубија и Шурковцу.

Јаке непријатељске снаге су након завршене офанзиве на Козару, кренуле из Сухаче 19. јула у напад према положајима српских устаника на Новској планини. Форсиран је правац према селу Рудице. Због тога је Штаб Првог КНОП одреда тражио помоћ од Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску Крајину и да, у садејству са сусједним партизанским јединицама, заједничким снагама ударе на непријатеља.[354] Међутим, хрватске и њемачке снаге убрзо су својим нападом поклопиле читаву територију између Сухаче и Љубије и правац према Новској планини, те сконцентрисале снаге око Санског Моста, настојећи да потисну партизанске снаге из Подгрмеча.

Хрватско-њемачке снаге су 22. јула кренуле од Сухаче и Љубије, спојиле се на путу између ова два мјеста и потиснуле партизане са њихових положаја.[355] Након ових борби, Ударни батаљон и Пета чета су се преко Миске Главе пробили у Подгрмеч. Из блокаде се нису пробили једна чета Ударног батаљона и један вод Пете чете. Ове партизанске снаге су се

[353] Đ. I. Mandić, *Mozaici Potkozarja i Kozare*, 172–173.

[354] „Извјештај Штаба Првог крајишког НОП одреда од 20. јула 1942. год. Оперативном штабу НОП и ДВ за Босанску Крајину о нападу непријатеља из правца Сухаче и о потреби садејствовања сусједних јединица", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 6, Београд 1953, 111.

[355] „Писмо политичког комесара Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску Крајину од јула 1942. год. команданту Оперативног штаба о формирању заједничког Штаба Првог и Другог крајишког НОП одреда", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 6, Београд 1953, 124.

након тога повукле у Козару. Након пробоја у Подргмеч, Ударни батаљон и Пета чета ушли су у састав Друге КНОУ бригаде, која је формирана 2. августа 1942. године у селу Бошњаци код Санског Моста.[356]

Током ових борби око Сухаче и околних села хрватске власти су хапсиле све сумњиве мушкарце. Тако су у Хозићима ухапсиле Хасу Арслановића, младића од 17 година, и са осталим ухапшеницима послали га у Приједор. Испоставило се да је овај младић из легионарске породице из Хозића. Обраћање његовог оца Хусеина хрватским властима свједочи о фанатизму муслиманских легионара из ових села:

„Мој син Хасе Арслановић стављен је у логор, као да је он партизан.

Молим Велику жупанију да ми сина Хасу пусти на слободу.

Није комуниста, није непријатељ своје Државе Хрватске, већ је исправан а непријатељ је комуниста и државних одметника.

Кад би он био комуниста, ја би га као родитељ прогонио и дотјерао би га властима.

Ја сам његов отац и легионар сам исто тако и његов старији брат легионар је. Оба се боримо против партизана, па кад би Хасе био партизан, заиста би и њега прогонили, као и друге партизане.

Прилажем двије уредовне потврде из којих се види, да смо на бранику части и славе Независне Државе Хрватске.

Молим, да ми се син Хасе на слободу из логора пусти.

За дом спремни!"[357]

Под легионарима на подручју Сухаче подразумијевају се наоружани муслимански сељаци Легије „Сухача". Некада се та формација назива и милицијом.[358] Ђорђе Мандић, учесник у српском устанку против НДХ на подручју Босанског Новог, у својој књизи наводи да су „Црну легију у Сухачи, основали Феридбег Церић, Ахмед Церић Календарац, Ибрахим Фајтовић, Звонимир Дуњић и још неки други. Ова војска немилосрдно пали сеоске куће на десној обали ријеке Сане на Сводној, Петковцу, Брезицима, гдје и цркве пале".[359] На основу Мандићевих података дало би се закључити да је то била усташка формација. Ипак, нисмо сигурни да ли аутор поменуту Легију „Сухача" назива „Црном" или он тим називом именује домаће усташе из Сухаче који нису били легионари. Оно што засигурно знамо јесте да су и усташе и домобрани из Сухаче били јак противник српских устаника и да су многи од њих учествовали у злочинима над срп-

[356] Đ. I. Mandić, *Mozaici Potkozarja i Kozare*, 175–176.

[357] Меморијални музеј на Мраковици, Ф19/416. Оригинална изјава Хасиног оца је писана латиницом.

[358] „Dnevni izvještaj domobranskog oficira za vezu pri njemačkoj 714 diviziji od 23. februara 1943. god. o situaciji u zapadnoj Bosni", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 10, Београд 1954, 721, фуснота 5.

[359] Đ. I. Mandić, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, 127.

ским народом. По томе је Легија „Сухача" слична тзв. Хаџиефендићевој легији из Тузле. Ова легија је била муслиманска добровољачка формација, која је наводно штитила муслиманска села од српских устаника, а на терену се борила против четника и партизана, учествујући у злочинима над српским становништвом.[360]

Хрватско-њемачке снаге су током августа и септембра 1942. године утврдиле линију фронта која се протезала од Босанског Новог до села Врхпоља (тад у саставу Кључа, данас Санског Моста). Копане су непрекидне линије ровова испреплетених бодљикавом жицом, осигуране минама и звонцима за узбуну. Јаче одбрамбене тачке те линије била су утврђена муслиманска и хрватска села. На подручју Сухаче је непрекидна линија ровова ишла од Сухаче, преко Табле и Пивнице до Хозића камена.[361] На фотографијама преузетим из књиге Бранка Бокана *Prvi krajiški NOP odred* (Beograd, 1988), може се видјети дио те утврђене линије са рововима и оградом од жице.

Непрекидна линија ровова

Српска села која су се налазила у близине поменуте линије била су паљена и пљачкана. Највише су страдала села Среза Босански Нови: Масловаре, Црна Ријека, Соколиште и Радомировац и Среза Приједор: Равска и Миска Глава. У тим селима спаљене су 192 куће и 707 помоћних објеката. Поред усташа су у овим злочинима учествовали и цивили из хрватских и муслиманских села, „који су свесрдно загрлили усташку

[360] В. В. Dimitrijević, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 2016, 189.
[361] В. J. Bokan, *Prvi krajiški NOP odred*, 471.

власт".[362] Један од посљедњих већих напада непријатеља на подручју Подгрмеча, у Босансконовском срезу, било је спаљивање села Српски Агићи (некада су се звали Српски и Муслимански Агићи, данас се зову Доњи и Горњи Агићи). Партизанске снаге, у јачини једне чете, морале су се повући пред јачим хрватским снагама. Након што су спалили и „посљедње зграде у Српским Агићима", војници НДХ су се повукли са тог терена, а партизани су се вратили у село да обезбиједе „жетву и извожење жита".[363]

Жичана ограда

[362] Đ. I. Mandić, *Mozaici Potkozarja i Kozare*, 224.

[363] „Извјештај заједничког Штаба Првог и Другог крајишког НОП одреда од 6. августа 1942. год. Оперативном штабу НОП и ДВ за Босанску Крајину о борбама око Православних Агића и Дједоваче", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 6, Београд, 1953, 205.

У српским селима око Сухаче, након успостављања поменуте непријатељске линије, одраслих мушкараца скоро да није било. Они који нису страдали избјегли су са те територије или се понеки скривао у шумама или земуницама. Након неког времена појединци су почели тајно да се враћају у села око Сухаче и активирају на илегалном раду. Илегалци су у овом периоду углавном пазили на покрете хрватске и њемачке војске, успостављали везе са другим повратницима и припремали се за наставак борбе. У том периоду јаче борбе вођене су у другој половини октобра, током пробоја Пете КНОУ бригаде са Козаре у Подгрмеч. Хрватско-њемачке снаге су тада предузеле једну од мањих офанзива на Козару у циљу уништења партизанских снага које су преживјеле велику офанзиву у љето 1942. године. Током пробоја код Сухаче 24. октобра Први батаљон је заробио 30 непријатељских војника, а ликвидирао шест војника и једног официра. Остали батаљони су се пробили преко територије Општине Љубија.[364] Хрватски извјештај о том сукобу доноси нешто другачије податке:

„Дне. 24. листопада 1942. ог. у 8.30 сати скупина по прилици 250 одметника напала је 25. домо-брана легионара 18. сата 11. П.П који су се налазили на положају на мјесту зв. 'Барјактаревића брду' код села Сухаче, јужно од Бос. Новог... Приликом ове борбе губитци одметника нису познати, јер су своје убијене као и рањене само одниели и сакрили, а на страни наше посаде /нападнуте легије/ погинуо је сам заповједник 18. сата, легионар поручник Мушић Сулејман, 3 легионара, један легионар је тешко рањен и за двојицу легионара се ништа незна, које су вјероватно бандити са собом одвели".[365]

Након неколико мјесеци затишја око Сухаче, до нових већих акција на том подручју дошло је током борби за Бихаћ и након ослобођења Бихаћа 4. новембра 1942. године. Усташко-домобранске снаге из Сухаче и Љубије су 3. новембра 1942. године нападале положаје 4. батаљона 6. КНОУ бригаде око Будимлић Јапре. У помоћ 4. батаљону упућен је један батаљон 5. КНОУ бригаде и након жестоких борби непријатељ је одбијен.[366]

[364] Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, 46.

[365] „Dnevni izvještaj za 26. listopada 1942. g.", Kotarska oblast u Bos. Novom, Broj: Taj. 455/42, Меморијални музеј на Мраковици, Ф19/166.

[366] „Извјештај Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску Крајину од 4. новембра 1942. год. Врховном штабу НОП и ДВ Југославије о току борбе у Бихаћу и околним непријатељским упориштима", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 28.

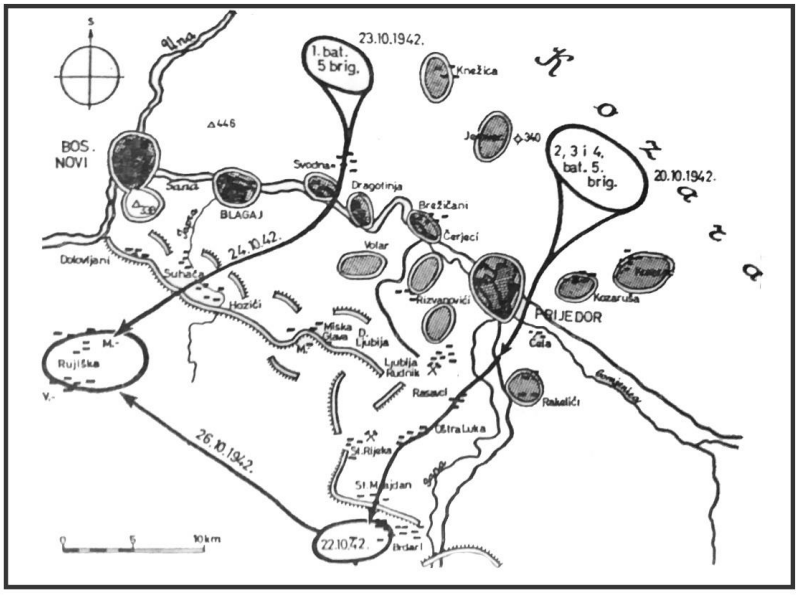

Пробој Пете бригаде из Козаре у Подгрмеч, октобар 1942.
(Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada,* 47)

Под притиском партизанских напада, усташе и домобрани се 7. новембра 1942. повлаче са положаја на Плавшића брду и Црном врху у Сухачу.[367] У настојањима да пробију утврђену непријатељску линију, партизани довлаче артиљерију. Команди хаубичке батерије број 1 наређено је 8. новембра да крене за село Дубовик и да под руководством једног члана Штаба 6. КНОУ бригаде дејствује по усташко-домобранским положајима око Сухаче и Миске Главе. Свака хаубица требала је бити снабдјевена са по 50 граната.[368]

У склопу припрема за напад на Босански Нови одлучено је 14. новембра да се што прије крене у уништење усташко-домобранске линије

[367] „Извјештај Штаба Шесте крајишке НОУ бригаде Штабу Првог босанског НОУ корпуса о борбама и акцијама у времену од 2. до 12. новембра 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 143. Први босански корпус формиран је по наредби Тита, 9. новембра 1942. године. За команданта корпуса постављен је Коста Нађ, а за политичког комесара Осман Карабеговић. Исти дан формиране су Четврта и Пета крајишка ударна дивизија. Командант Четврте крајишке ударне дивизије био је Јосип Мажар Шоша, а командант Пете крајишке ударне дивизије Славко Родић. У састав Четврте дивизије ушле су Друга, Пета, Шеста и Осма КНОУ бригада. Пету дивизију чиниле су Прва, Четврта и Седма КНОУ бригада. Поменуте дивизије биле су у саставу Првог босанског корпуса. M. Gončin, *Druga krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd 1984, 81.

[368] „Наређење Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску Крајину од 8. новембра 1942. год Команди хаубичке батерије за упућивање четири хаубице у село Дубовик", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 51.

Сухача–Љубија: „Нема смисла да више чекамо без акције, јер већ дуго чекамо. Док свршимо ову акцију сазнаћемо и право стање у Новом, а доћи ће и хрв. бригаде.”[369] Усташко-домобрански положаји око Сухаче били су веома добро утврђени. Поред већ поменутих непрекидних линија ровова, мина и бодљикаве жице, линија Сухача – Хозића камен је пред партизански напад ојачана додатним снагама из Босанског Новог.[370]

Два часа иза поноћи 17/18. новембар батаљони Пете КНОУ бригаде сручили су се на усташко-домобранска утврђења на линији Сухача – Пивница (к. 292) – Хозићи – Табла (к. 315) – Миска Глава. Лијево од те линије, према усташко-домобранским упориштима најближим Босанском Новом, надирале су снаге Шесте КНОУ бригаде. Десно од Пете КНОУ бригаде, према непријатељским упориштима око Љубије, наступале су снаге Друге КНОУ бригаде. Напад је био добро припремљен и силовит, тако да су до свитања сви батаљони бригаде извршили своје задатке: „Захваљујући темељитим припремама, добром познавању терена и распореда непријатељских утврђења, као и лошим временским приликама, постигнуто је потпуно изненађење. Први батаљон је успио да неопажено прође кроз непријатељске линије (што му је и био задатак) и изврши напад са сјевера, одакле га непријатељ уопште није очекивао”.[371]

Припадници Пете КНОУ бригаде су током 18. новембра до 18 часова, заузели непријатељске положаје Сухачу, Пивницу, Таблу и већи дио Хозића камена. Након тога још се на Хозића камену држала група усташа у јачини 40–50 људи. То су били припадници Шесте усташке бојне и локалне усташе: „Иако опкољени и изложени јакој минобацачкој ватри, усташе су давале отпор све до пада мрака, када су и посљедњи дијелови ове јединице били практично уништени”.[372] О незаустављивом нападу партизана свједоче и хрватски војни извјештаји: „Након вишесатне огорчене борбе – одметници су пробили наше положаје и заузели су село Сухачу... У селу Сухачи 12. км. удаљено од Бос. Новог налазило се око 135. домобрана легионара Муслимана домородаца из села Сухаче, од којих је до сада овамо избјегло 41. дочим је остало у борби изгинуло нешто заробљено као и нестало.

---

[369] „Извјештај Начелника Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску Крајину од 14. новембра 1942. год. Оперативном штабу о припремама за напад на Босански Нови и чишћењу терена на линији Сухача–Љубија”, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 66.

[370] „Извјештај Штаба Друге крајишке НОУ бригаде од 16. новембра 1942. год. Оперативном штабу НОП и ДВ за Босанску Крајину о стању на положајима Сухача–Шурковац и утврђивању упоришта око Љубије”, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 76.

[371] Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, 55.

[372] Исто

Према изјави избјеглица, одметници су у селу Сухачи запалили више кућа и то махом куће Муслимана, домобрана легионара, који су бранили село Сухачу".[373]

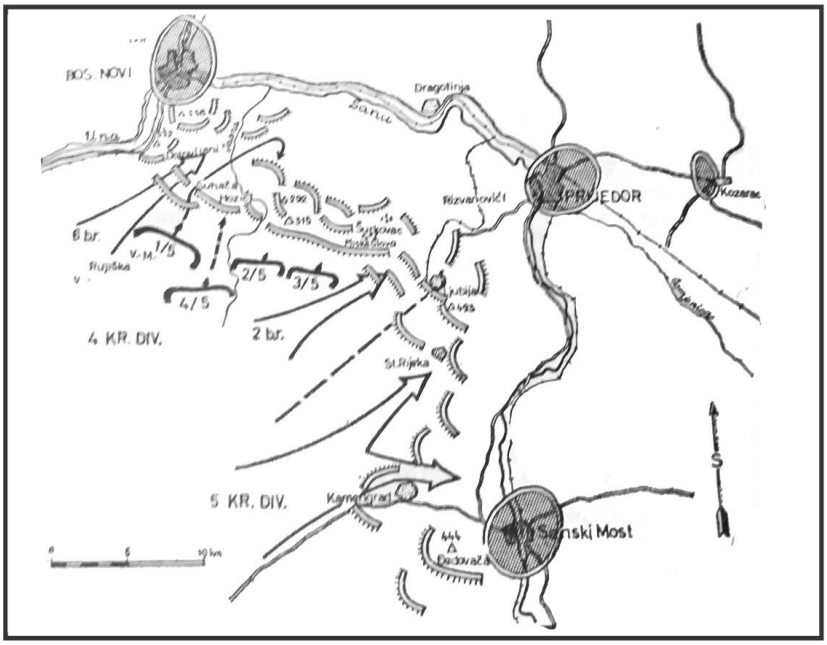

Уништење утврђене хрватско-њемачке линије Босански Нови – Љубија од стране бригада Четврте крајишке дивизије крајем новембра 1942. (Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, Peta kozaračka brigada, 56)

У пробоју утврђене непријатељске линије и уништавању усташко-домобранских упоришта своју улогу су имале и српске жене и дјевојке. Остало је забиљежено да су на правцу дјеловања Шесте КНОУ бригаде жене и дјевојке преносиле артиљеријску муницију из напуштених усташко-домобранских складишта у партизанску позадину: „Као да је то било ових дана, видим колоне жена и дјевојака из Чађавице, Рујишке и других села, како по врло хладном времену, носе артиљеријску муницију из непријатељских складишта код Екића кућа. Једна граната на сваком рамену слеђених од хладноће жена и омладинки и дугачке колоне замичу према Подгрмечу."[374]

На правцу дјеловања Пете КНОУ бригаде заробљено је 458 домобрана из састава 1. бојне 1. пјешачке пуковније из Бјеловара. Они су стигли четири дана раније на положај код Сухаче. Заробљено је и 15 уста-

[373] „Izvještaj o zauzeću sela Suhače od strane odmetnika", Kotarska oblast u Bos. Novom, Broj: Taj. 455/42, Меморијални музеј на Мраковици, Ф19/175.
[374] Д. Вујатовић, „На Шуња долу", *Шеста крајишка НОУ бригада – Ратна сјећања*, Београд 1985, 230.

ша, који су одмах стрељани.[375] Укупно је у току борбе изгинуло око 200 усташа.[376] Домобрани из Бјеловара пружили су слаб отпор. Зато су се усташе и легионари борили до краја. Убијено је и преко 20 легионара. Пошто је Сухача била утврђена са три реда ровова и многим бункерима, а муслиманско становништво проусташки расположено, Штаб Пете КНОУ бригаде овако је видио рјешење за Сухачу: „Наше је мишљење да се употријеби ово домаће становништво за загртање ових ровова као и да се село Сухача тотално попали, а преостало становништво да се протјера у Нови, то је стога што је то мјесто гдје непријатељ може смјештати војску и у зимским данима а становништво је непријатељски расположено према нама".[377]

Након што је непријатељска линија пробијена и освојено више усташких упоришта, главни проблем је био како задржати новостечене положаје. Наиме, непријатељ није одустајао од намјере да поврати изгубљене положаје: „Наредних дана, све до 26. новембра када је отпочео директан напад на сам град (Босански Нови – примј. аутора), било нам је теже одржати те заузете положаје него их у почетку заузети. Сваки дан непријатељ нас је засипао жестоком артиљеријском ватром из града и 'Ландоновог шанца' преко Уне и вршио нападе са Вјешала и Сухаче према Пошти".[378]

Већ 21. новембра хрватске снаге из Босанског Новог продиру преко Сухаче на десну обалу ријеке Јапре. Први батаљон Пете КНОУ бригаде морао се под притиском непријатеља повући према Миској Глави. Штаб Друге КНОУ бригаде, која се налазила на положајима око Љубије, упутио је 22. новембра према Сухачи свој Други батљон. Непријатељска појачања и слабе везе између бригада и батаљона довеле су партизане на сектору око Сухаче у неповољан положај у односу на хрватску војску.[379]

Штаб Пете КНОУ бригаде писао је 22. новембра Штабу Друге КНОУ бригаде о ситуацији око Сухаче. У документу се каже да су Први и Други батаљон на линији Нишани – Булина глава прихватили борбу са непријатељем. Успјели су га потиснути са Булине главе, али се Прва чета Првог батаљона морала повући са Нишана. Партизани су тада спалили јед-

[375] „Извјештај Штаба Пете крајишке (козарске) НОУ бригаде од 18. новембра 1942. год. Штабу Првог босанског НОУ корпуса о резултату напада на утврђену линију Сухача – Хозиђа Камен – Пивница", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 96.

[376] Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, 56.

[377] „Извјештај Штаба Пете крајишке (козарске) НОУ бригаде од 18. новембра 1942. год. Штабу Првог босанског НОУ корпуса о резултату напада на утврђену линију Сухача – Хозиђа камен – Пивница", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 97.

[378] Д. Вујатовић, „На Шуђа долу", 230.

[379] „Извјештај Штаба Друге крајишке НОУ бригаде од 22. новембра 1942. год. Штабу Првог босанског НОУ корпуса о борбама око Љубије", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 120–121.

но од усташких упоришта – село Хозиће и други пут заузели Сухачу. Хрватске снаге су се налазиле на „Кременцу изнад Сухаче у Дворанима." Из овога документа такође се види да су партизанске везе биле у прекиду и Пета КНОУ бригада није знала какав је исход борби на лијевој обали Јапре, а није имала ни везу са Штабом Првог босанског НОУ корпуса.[380]

У току борби са усташко-домобранским снагама планиран је напад на Босански Нови. Напад је отпочео 26. новембра око 23 часа, а трајао је до 29. новембра.[381] Да би одбраниле град, хрватске снаге су се морале повући из околних сеоских упоришта. Тако је и неколико бојни домобранског Трећег горског здруга 27. новембра морало бити повучено са подручја Благаја. Оне су се уз борбу и губитке повукле у Босански Нови, а партизани су овладали подручјем Благаја и околине. Са Трећим горским здругом повукло се и неколико стотина сељака из Благаја и околних села.[382] У том повлачењу партизани су заробили неколико стотина домобрана:

„На десној обали Сане, Козарчани су нападали Благај и дијелови непријатељских јединица почели су да се извлаче према Босанском Новом. Примијетили смо једну непријатељску колону која се без ометања кретала поред р. Сане од Благаја према Босанском Новом... Кроз ватру непријатељске заштитнице, успјели смо да се спустимо близу р. Сане и да са једне косе отворимо ватру из цјелокупног наоружања по непријатељској колони. Вод Миле Кљајића, који се спустио на обалу ријеке Сане, ручним бомбама изазвао је метеж у непријатељској колони... Заробљенике смо одмах упућивали према Штабу Батаљона који се налазио на коси. Вадили смо затварач из оружја, пушке окретали према земљи и тако заробљенике с пратњом спроводили... Наша Чета заробила је неколико стотина домобрана и заплијенила 1 тешки митраљез, више стотина пушака, 11 пушкомитраљеза и веће количине опреме и другог ратног материјала".[383]

Иако су партизани ушли у град са неколико страна, хрватске и њемачке снаге које су браниле град успјеле су да, уз значајне губитке, одбију овај напад. У зимским данима децембра настало је краткотрајно затишје на фронту око Босанског Новог. Хрватске и њемачке снаге су

---

[380] „Саопштење Штаба Пете крајишке (козарске) НОУ бригаде од 22. новембра 1942. год Штабу Друге крајишке НОУ бригаде о резултату борбе на Булиној Глави", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, књ. 8, Београд 1954, 123.

[381] У непосредном нападу на Босански Нови и Двор (мјесто насупрот Босанском Новом, преко ријеке Уне) учествовале су снаге Прве, Друге и Пете КНОУ бригаде, Прва и Друга личка КНОУ бригада и Седма и Осма хрватска КНОУ бригада. B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, 90.

[382] „Извјештај Трећег горског здруга о стању и борбама за вријеме од 16. новембра до 4. децембра 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, књ. 8, Београд 1954, 562–563.

[383] П. Угреновић, „Напад на Босански Нови у јесен 1942. године" у: *Шеста крајишка НОУ бригада – Ратна сјећања*, Београд 1985, 229.

током 1942. године имале велике губитке. Нарочито су велике губитке имала муслиманска села чији су становници служили у многим хрватским војним формацијама, усташама, домобранима, легијама и др. Само на подручју Сухаче регистровано је 119 „погинулих ратних злочинаца, непријатељских војника и помагача... Овом треба додати још усташе, ратне злочинце и остале припаднике разних непријатељских формација из Благај Јапре и других села." Међу њима су познати злочинци „Вакуфац Јусица и др. из Сухаче, Селмић Мехмед, Велић Хасиб, Хузеировић Дедо, Шумић Суљо (глухин), Имшировић Шетлиф из Благаја и осталих села".[384]

Лобање побијених Срба пронађене у Сухачи децембра 1942. године (D. Mažar, *Partizanski album*, Banja Luka – Beograd, 1981, foto br. 200)

Током новембарских борби за пробијање непријатељске линије Босански Нови – Љубија и борби око Сухаче и Босанског Новог партизани су имали великих губитака. Неколико стотина партизана било је избачено из строја. Зато је одлучено да се, мобилизацијом људства у селима Подгрмеча, попуне партизанске бригаде на том сектору. Новомобилисани су углавном морали да прођу војно-политичке курсеве, на којима су, поред ратних вјештина и дисциплине, били образовани у духу комунистичке идеологије.[385]

[384] Đ. I. Mandić, *Mozaici Potkozarja i Kozare*, 115.

[385] „Допис Штаба Четврте НОУ дивизије од 1. децембра 1942. год. Обласном комитету КПЈ за Босанску Крајину и Окружном комитету за Грмеч о заједничком ангажовању на попуни дивизије новим борцима", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 8, Београд 1954, 222.

Првих дана 1943. године усташко-домобранске снаге пале српска села у ширем рејону Сухаче. У Трговишту је запаљено 38 кућа и 83 помоћна објекта, а у Витасовцима 112 кућа и 285 помоћних објеката. Паљено је и жито, сточна храна и друге потрепштине неопходне за живот.[386] Како је био зимски период, нема сумње да су усташе настојале да што више српских цивила умре од глади и студени. Ове акције непријатеља биле су увод у велику офанзиву на устаничку територију Грмеча, у историографији познату и под називом Четврта непријатељска офанзива.

Устаничко подручје око Сухаче, тј. територија ратне Општине Радомировац, у првој половини јануара 1943. прихватиће снаге Друге и Пете КНОУ бригаде. Те бригаде су након смотре у Српској Јасеници, 7. јануара 1943. године, дошле на поменуто подручје како би се припремиле и прешле на Козару. Њихово пребацивање преко Сане на Козару завршено је 12/13. јануар. Међутим, већ 22. јануара Друга и Пета КНОУ бригада повлаче се са Козаре на територију Грмеча. На ово су били приморани због почетка велике хрватско-њемачко-италијанске офанзиве на слободну устаничку територију Грмеча и околних територија. Са њима се на Грмеч повлачи и мноштво цивилног српског становништва из села око Сухаче и других дијелова Босансконовског среза који гравитирају ка Подгрмечу.[387]

Офанзива на Грмеч, Кордун, Банију и Лику, кодног назива Вајс–1, у југословенској историографији је позната и под називом Четврта непријатељска офанзива.[388] На почетку офанзиве је терен ратне Општине Радомировац био запосједнут од снага 4. бојне 3. горског здруга. На линији од Босанског Новог до Приједора налазила се и 714. њемачка пјешачка дивизија.[389] У овој офанзиви учествовала је и Легија „Сухача", тј. наоружани муслимански сељаци из Сухаче.[390] Становништво које се пред овим снагама повлачило у Грмеч доживјело је незамисливе патње и страдање. Многе

[386] Đ. I. Mandić, *Mozaici Potkozarja i Kozare*, 243.
[387] Исто, 245.
[388] Офанзива је почела 20. јануара 1943. године. Од непријатељских јединица у офанзиви су учествовали: њемачки корпус Кроатиен (Kroatien), у чијем саставу су били 369. легионарска, 7. СС „Принц Еуген", 714. и 717. посадна дивизија, један пук 187. дивизије и двије домобранске брдске бригаде, укупне јачине око 57.000 војника; Пети италијански армијски корпус, у чијем саставу су биле дивизије „Ре", „Ломбардија" и „Сасари", око седам усташких и домобранских батаљона и једна група четника, укупне јачине око 38.000 војника. Као ваздушна подршка било је ангажовано око 150 авиона. Од партизанских снага, на Грмечу се налазио Први босански корпус (4. и 5. крајишка дивизија, двије самосталне бригаде и један партизански одред), јачине око 11.500 бораца. На осталим територијама које су биле обухваћене операцијом Вајс–1 налазило се још око 15.000 партизана. Офанзива је трајала до 15. фебруара 1943. године. B. J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, III, Sanski Most 1980, 7–71.
[389] B. J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, III, Sanski Most 1980, 9.
[390] „Dnevni izvještaj domobranskog oficira za vezu pri njemačkoj 714 diviziji od 23. februara 1943. god. o situaciji u zapadnoj Bosni", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 10, Београд 1954, 721.

је однијела тзв. „бијела смрт", тј. хладноћа и тифус. Забиљежена су страшна свједочанства о томе:

„У пробоју према Јаворњачи борци су у некој ували наишли на скупину од пет породица у кругу око угашене ватре. Изгледало је као да се гријају и да се смију. А кад су се приближили овом збјегу, запрепастили су се угледавши смрзнуте лешеве у сједећем положају, са укоченим и надутим лицима, очима јако отвореним, отежаним и отвореним уснама, да су се видјели зуби.

Уз пругу од Бјелајских увала према Бласановцу били су дугачки редови сложених букових дрва (метри), а уз њих десетак људи, жена и дјеце наслоњених на дрва, изнемоглих, тек су давали знаке живота, али неспособних да се даље крећу. Колона бораца и избјеглица је прошла поред њих немоћна да им било како помогне".[391]

Становништво са ширег подручја око Сухаче, које је преживјело „бијелу смрт" на Грмечу, пробило се 11. фебруара са Петом КНОУ бригадом из обруча и вратило у своја села. Пета КНОУ бригада ће већ 16. фебруара прећи Сану и упутити се на Козару. Повратници са Грмеча су са собом донијели тифус и заразили неке од сељака који су остали у својим селима око Сухаче. Из села око Сухаче, тј. са подручја ратне општине Радомировац, у Грмечу је страдало око 70 партизана и 62 цивила.[392] Тако је српски народ у Босанској Крајини за нешто више од пола године (јун 1942 – фебруар 1943) страшно искрварио на Козари и Грмечу.

Након хрватско-њемачко-италијанске офанзиве на Грмеч ситуација у српским селима око Сухаче и у близини пута Босански Нови – Приједор била је веома тешка по преживјеле Србе. Из попаљених села Трговишта и Витасоваца Срби су протјерани преко два километра од лијеве обале Сане. На граници те исељене зоне постављени су стубови са таблама, а на њима је писало да ће свако ко уђе у ту зону бити убијен. Хрватске јединице утврдиле су се на десној обали Сане, на Мартин брду, прузи и цести Босански Нови – Приједор. Ипак, српски устаници су, ризикујући животе, тајно улазили у исељену зону и преко Сане одржавали комуникацију са устаницима на Козари.[393]

Хрватске и њемачке снаге су почетком маја 1943. године приступиле поновном утврђивању линије Босански Нови – Сухача – Љубија.[394] Српска села око Сухаче нашла су се унутар непријатељске линије. Најближе партизанске снаге биле су у селима Кршље и Српски Агићи. То су биле снаге Првог батаљона Шесте КНОУ бригаде. Она је имала задатак да врши борбена дејства према Љубији, Миској Глави и Радомировцу. На том сек-

[391] B. J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, III, 53–54.
[392] Đ. I. Mandić, *Mozaici Potkozarja i Kozare*, 245–247.
[393] Исто, 250–251.
[394] Lj. Borojević, D. Samardžija, R. Bašić, *Peta kozaračka brigada*, 100.

тору Први батаљон се задржао до 13. априла, када је пребачен на подручје око Корјенова и Санице (Срез Кључ). На терен око Кршља и Српских Агића долазе дијелови Четвртог батаљона Шесте КНОУ бригаде.[395] Већ 20. априла 1943. године, под притиском пролетне хрватско-њемачке офанзиве на Грмеч, снаге Четвртог батаљона биле су приморане да се повуку дубље у Грмеч.

Након пролетне офанзиве хрватско-њемачких снага на Грмеч, већих борби око Сухаче није било до септембра 1943. године. Снаге Првог батаљона Тринаесте КНОУ бригаде,[396] која је оперисала око Санског Моста и на прузи Приједор – Бања Лука, ликвидирале су почетком октобра хрватско упориште у Благају. Заробљено је 50 домобрана са једним наредником. Губитака није било ни на једној страни, што значи да отпор домобрана није био снажан.[397] Након тога, 13. септембра, на прузи у Благају је диверзантска група Подгрмечког одреда уништила непријатељски блиндирани воз и том приликом ликвидирала 84 непријатељска војника. Током септембра и новембра главна мета партизана на сектору око Благаја био је жељезнички саобраћај на релацији Босански Нови – Приједор.[398]

Хрватско-њемачке снаге кренуће 22. децембра у једну мању операцију према српским селима јужно од ријеке Сане, од линије Благај–Сухача према Љубији и Приједору. Тај подухват носиће шифровано име „Ристов" (Ristov). У њему ће учествовати снаге 373. хрватске (легионарске) пјешадијске дивизије.[399] Циљ је био уништење партизанских снага на тим просторима и заробљавање цивила способних за војску: „Уништити неприја-

[395] B. Damjanović, S. Popović, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka*, 129–130.

[396] „У мају 1943 године на терену Кључа формирана је Тринаеста крајишка бригада. Језгро ове бригаде био је устанички рибнички батаљон, који је ушао у састав Седме крајишке бригаде приликом њеног формирања у децембру 1942 године. Међутим, у борбама у Четвртој непријатељској офанзиви био је одвојен од бригаде која је ушла у састав ударне групе дивизија на Неретви и касније учествовала у Петој офанзиви у Црној Гори. Рибнички батаљон остао је у Босанској Крајини". *Крајишке бригаде*, главни уредник Драго Мажар, Бања Лука 1954, 308.

[397] „Извјештај Штаба Другог босанског НОУ корпуса од 7. септембра 1943. год. Врховном штабу НОВ и ПОЈ о борбама и ситуацији на сектору Босанске Крајине", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 17, Београд 1956, 105.

[398] „Петнаестодневни извјештај Штаба Подгрмечког НОП одреда Штабу Другог босанског НОУ корпуса о изведеним акцијама у времену од 11. до 27. септембра 1943. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 17, Београд 1956, 297–298.

[399] Ову дивизију, као и 369 (Вражју) легионарску дивизију, образовали су Њемци од људства са територије НДХ. Старјешински кадар и извјестан број војника били су њемачког поријекла. Послије обуке у Њемачкој, дивизија је враћена у НДХ. „Zapovijest Komande Trista sedamdeset treće pešadijske divizije od 22. decembra 1943. god. za napad na jedinice NOVJ na prostoriji Bos. Novi – Prijedor", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 20, Beograd 1960, 714, fusnota 2.

тења који се затекне на томе простору. Становништво способно за војну службу лишити слободе. Залихе хране и стоку, уколико су без господара, треба евакуисати или пак уништити, да би се тиме бандити лишили средстава за исхрану (мушко, за војну службу способно, становништво као и стоку евакуисати друмом јужно од реке Сане и Приједора)".[400]

Партизани око Сухаче пружили су јак отпор. Снаге Осме КНОУ бригаде су 24. децембра на линији Сухача – Булина глава приморале непријатеља да се повуче. Током повлачења непријатељ је запалио неколико кућа у Соколишту и убио шест, а ранио пет цивила. Са собом је повео једну групу цивила, али их је Трећи батаљон Осме КНОУ бригаде успио ослободити.[401]

Иако су хрватско-њемачке снаге биле сигурне у успјех операције, српски партизани су их добро намучили и операција није завршена како је планирана. Циљ чишћења од партизанских снага и војно способног цивилног становништва територије јужно од Сане, између Босанског Новог, Сухаче, Волара и Приједора, није постигнут, али су партизански губици били значајни, нарочито усљед дјеловања артиљерије из Сухаче задњег дана операције, тј. 29. децембра 1943. године. Из непријатељске документације види се неуспјех операције: „Циљ да се уништи непријатељ у нападнутом простору, услијед његове снаге, није могао да буде постигнут.[402] Из истог документа сазнајемо о губицима хрватско-њемачких снага. Погинули су: један официр Њемац, шест подофицира Њемаца, три њемачка војника и 12 војника Хрвата; рањени су: један официр Њемац, 13 подофицира Њемаца и један њемачки војник и 38 војника Хрвата; нестало је 13 војника Хрвата.

Почетком 1944. године партизани су чврсто држали положаје у српским селима око Сухаче. Хрватско-њемачке снаге су их настојале новим нападима уништити или бар протјерати са територије јужно од Сане, између Босанског Новог и Приједора. Триста осамдесет трећи пјешадијски пук, који је водио борбу са партизанима крајем децембра 1943. године, кренуо је 9. јануара 1944. године из Приједора правцем села Бишћани–Цикоте–Радомировац. Затим се пребацио на десну обалу Сане у село Драготињу и са леђа напао положај Првог батаљона Осме КНОУ бригаде у Цикотама. Други дио 383. пјешадијског пука кренуо је из Босанског Новог правцем

[400] Исто, 715.

[401] „Izvještaj Štaba Četvrte NOU divizije Štabu Petog korpusa NOVJ o akcijama na području Bosanske Krajine u vremenu od 15. do 25. decembra 1943. godine", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 141.

[402] „Izvještaj Komande Trista sedamdeset treće legionarske pješadijske divizije o borbama Trista osamdeset trećeg pješadijskog puka na prostoriji Bos. Novi – Prijedor od 21. do 29. decembra 1943. godine", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 636.

Благај–Витасовци–Трговиште. Снаге Првог батаљона и једна чета Трећег батаљона Осме КНОУ бригаде одбиле су непријатеља из правца Приједора и приморале га на повлачење ка Приједору. Двије чете Трећег батаљона Осме КНОУ бригаде одбиле су непријатеља из Босанског Новог и приморале га на повлачење према Благају.[403] Исте снаге су из правца Босанског Новог и Благаја до краја јануара 1944. године кретале у поход још неколико пута, али су их партизани сваки пут одбили.

На основу анализираних докумената за период јануар–септембар 1944. године, стиче се закључак да је Сухача била напуштена од усташа, а вјероватно и од значајног броја становника. Наиме, у том периоду нема борби око Сухаче. Главне борбе воде се око пруге Босански Нови – Приједор и око Благаја. Усташе, милиција из Сухаче која се налазила на положајима око Босанског Новог и домобрани су повремено упадали на подручје Сухаче, али није било сталне усташке посаде у Сухачи. Приликом тих упада вршили су злочине и над муслиманима из Сухаче који су пришли партизанима: „У мјесецу мају 1944 год приликом сијања кукуруза на њиви, мој човјек Фехим је био на њиви Мехмеда Вакуфца и сијо кукурузе том приликом су наишли Ногини војници истога мог човјека убили на лицу мјеста због чега је био као у Н.О.О. члан.”[404]

Иако су напустили Сухачу, усташе и легионари из Сухаче ушли су у формацију неког „бандита Ноге” тј. „Ногине војске” (Муслиманске заштите) и наставили беспоштедну борбу на положајима око Босанског Новог, са повременим продорима према Сухачи и околним српским селима.[405] Једна хрватска комбинована бојна од 250 војника извела је 21. јула продор до Сухаче. Циљ је био извиђање терена и купљење сијена. Као претходница која добро познаје терен око Сухаче, испред поменуте бојне ишло је 75 Ногиних усташких милиционара. На путу до Сухаче није било борби. Партизанске снаге се нису налазиле на том подручју у то вријеме.[406]

---

[403] „Izvještaj štaba Osme krajiške brigade Štabu Četvrte NOU divizije o akcijama na komunikaciji Prijedor – Bos. Novi u vremenu od 31. decembra 1943. do 14. januara 1944. godine”, у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 253.

[404] АБиХ, ЗКУЗ, К. 61, Записник састављен код Н.О.О. у Радомировцу, Срез Б. Нови, Округ Подгрмеч, дне 6/10 1944. год., у кривичном предмету против Ногине војске (Муслиманске заштите) због убиства Фехима Ћехића из Сухаче, Општ. Радомировац, а на штету Ханџе Ћехић из Сухаче, инв. бр. 28.558.

[405] Ногиновци су били припадници усташке милиције. – „Izvještaj Štaba 4. divizije od 10. septembra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o zauzimanju Prijedora”, у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 264, fusnota 4.

[406] „Bojna relacija Zapovjedništva 13. lovačke pukovnije od 8. avgusta 1944. dostavljena Zapovjedništvu 4. lovačkog zdruga”, у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 586.

Партизанске снаге су боравиле највише у српским селима. Радомировац је и половином 1944. године био центар устаничке територије око Сухаче. Једна од борби око Радомировца вођена је 20. јула, када је одбијен напад из правца Приједора. Том приликом непријатељ је имао губитке од 11 мртвих и осам рањених војника. Партизани су имали четири рањена борца.[407] Крајем јула 1944. године у Радомировцу се налазио један батаљон Једанаесте КНОУ бригаде, а један батаљон исте бригаде дејствовао је на прузи Босански Нови – Приједор, највише око хрватских упоришта на прузи и путу према Приједору, у Брезичанима, на Мартин брду и у Драготињи.[408] У исто вријеме, на десној обали Сане Козарски одред није успијевао да контролише простор од Босанског Новог до Приједора, тј. линију Пољавнице – Благај – Петковац – Сводна – Доња Драготиња – Брезичани и околину Приједора. Наиме, одред је располагао са око 330 бораца, што је било недовољно да се покрије толики простор.[409]

Један од разлога због којег су партизани боравили највише у српским селима јесте и подршка коју су уживали од цивилног становништва, с којим су били родбински повезани. Из тих села било је лакше дјеловати према усташама, домбранима и Њемцима. Са друге стране, муслиманска села су у већини била непријатељски расположена према партизанима, а један од главних разлога је велики број муслимана у редовима усташа, домобрана и усташких милиција. Срески комитет КПЈ Босански Нови крајем јула 1944. године пише Окружном комитету КПЈ за Подгрмеч, између осталог:

„...у селима Црна Ријека и муслиманско село Дедићи у тим селима јака непријатељска пропаганда и нијесмо успјели са нашим радом и политичким дјеловањем придобити тај народ уз наш покрет, а могло би се и с друге стране објаснити пасивност тог народа што збиља тај народ није се опредјелио и има помирљив став према непријатељу може констатовати да је тај народ крвно/родбински/ везан са непријатељем што већи број из тога села налази се у непријатељској војсци, а и унутар тих села налази се пета колона која настоји са својом пропагандом дага искористи за сврхе непријатеља... и сами преставници тога народа и НОО користили су тај народ у корист непријатеља што се је ових дана очитовало приликом саме мобилизације да су они сви који су предвиђени за војску побјегли непријатељу за

[407] „Izvještaj Štaba 5. korpusa od 22. avgusta 1944. Vrhovnom štabu NOV i POJ o dejstvima u srednjoj i zapadnoj Bosni u julu", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 346.

[408] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 10. avgusta 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima u Bosanskoj Krajini u julu", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 224.

[409] „Izvještaj Štaba Kozarske grupe odreda od 5. avgusta 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o stanju odreda i njihovim zadacima", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 149–150.

којима је отишао и одборник 'Хусејин' свију је отишло са одборником 12 чланова".[410]

Половином августа 1944. године Подгрмечки одред напао је јужно од Босанског Новог на заселак Екиће. Ту се налазило око 150 Ногиних милиционара. Један батаљон је напао од Шуђа Дола, а други батаљон југоисточно од села Масловаре. Борба је трајала око пола сата. Непријатељ се након кратке борбе „разбјежао... у ноћ". Након тога из Босанског Новог је кренуо контранапад. Партизани су успјели запалити логор Ногине милиције и нанијети им губитке од 15 убијених и 10 рањених милиционара. Од цивила који су милиционарима пружили уточиште у својим кућама, одузето је за војску шест коња и три говеда. Након повлачења партизана, Ногини милиционари су се опет вратили у Екиће.[411] Хрватски извори овако су описали ту битку:

„У току ноћи јаче одметничке снаге напале су у југоисточном простору Бос. Новог на положај Вјешала распоређен самозаштитни одред Сухача „Ного." Ноћна тмина дозволила је одметницима да се приближе припадницима Ноге до непосредне близине. Борба је постајала све жешћа кроз коју је одметницима успјело потиснути Ногиновце и заузети њихове положаје. У само јутро прикупљени Ногиновци појачани са полусатнијом из Бос. Новог извршили су протунападаје на одметнике с којим су повратили своје положаје".[412]

Током друге половине августа 1944. године партизанске снаге су патролирале око Сухаче, водиле борбе са мањим непријатељским формацијама из Босанског Новог и хватали шверцере. Десетина 2. чете 2. батаљона Подгрмечког НОП одреда направила је засједу 22. августа у Сухачи, али непријатељ није тај дан наишао. Исте партизанске снаге су 25. августа ухватиле једног шверцера у Сухачи. Од њега су одузели два кг соли, 50 грама шећера, три паковања дувана, четири кутије шибица и 710 куна. Сутрадан је у Сухачи вођена борба са непријатељем. Партизани нису имали губитака, док је непријатељ имао три погинула војника. Није прецизирано која непријатељска формација је тад дошла у Сухачу, али се претпоставља да је ријеч о усташким милиционарима.[413]

---

[410] „Okružnom komitetu KPJ za Podgrmeč", Sreski Komitet KPJ Bosanski Novi, 28. VII 1944, Меморијални музеј на Мраковици Ф5/159.

[411] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 19. avgusta 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvu u Bosanskoj Krajini", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 312.

[412] „Relacija 13. lovačke pukovnije od 1. septembra 1944. dostavljena Zapovjedništvu 4. lovačkog zdruga o dejstvima na prostoriji Dobrljin–Rudice–Blagaj", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 664–665.

[413] „Izvještaj Štaba Podgrmečkog NOP odreda od 3. septembra 1944. Štabu 4. NOU divizije o akcijama u avgustu u rejonima Bosanskog Novog i Prijedora", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 113–114.

Почетком септембра опет су нападнути положаји Ногине милиције код Босанског Новог. Напад је успио, али је већ сутрадан (3. септембра) услиједио контранапад из Новог и партизани су се морали повући.[414] Много бољи напад организован је 6/7. септембар на град Приједор, који је ослобођен 7. септембра. Бројне непријатељске снаге су се након пада Приједора и Љубије повлачиле долином Сане према Босанском Новом (описано у поглављу о Љубији – примј. аутора). Хрватске и њемачке снаге из Босанског Новог покушале су притећи у помоћ својим јединицама које су се повлачиле долином Сане од Приједора и Љубије. У томе нису имали великог успјеха и те снаге су десетковане у сталним борбама са партизанима који су их пратили. Први и Четврти батаљон Осме КНОУ бригаде, који су затварали правац Приједор – Босански Нови, успјели су ликвидирати непријатељска упоришта и попалити бункере на тој линији. Ликвидирани су Благај, Петковац, Мартин брдо и Драготиња.[415]

Након великих борби и десетковања непријатеља на линији Приједор – Босански Нови, формација од 40 Ногиних милиционара покушала је 13. септембра да се пробије до Витасоваца. Овај поход је вјероватно био организован због пљачке животних намирница и других добара. Њих је дочекала једна чета Трећег батаљона Осме КНОУ бригаде и након краће борбе приморала их на повлачење у Босански Нови. Ногиновци су имали шест мртвих и пет рањених.[416]

Током октобра хрватске и њемачке снаге биле су на положајима око Босанског Новог и нису много покушавале са пробојима на партизанску територију. Почетком новембра 1944. године из Босанског Новог упућена су према Сухачи два вода домобрана, али партизана ту није било.[417] Партизани нису могли у сваком моменту да покрију читаво подручје у дубини своје територије око Новог због недостатка људства. Са друге стране, хрватске снаге нису биле довољно јаке да држе сталну пасаду у Сухачи и другим мјестима даље од Босанског Новог. Рат се ближио крају и било је питање времена када ће пасти и Босански Нови. Хрватске и њемачке снаге су се у њему одржале до пред сам крај рата. Босански Нови осло-

[414] „Relacija 4. lovačkog zdruga za septembar 1944. o rasporedu i dejstvima na sektoru Bosansko Novi – Prijedor", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 759.

[415] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 10. septembra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o zauzimanju Prijedora i Ljubije", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 270–274.

[416] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 7. oktobra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima na sektoru Prijedor – Banja Luka", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 30, Beograd 1968, 131.

[417] „Bojna relacija Zapovjedništva 7. Lovačkog zdruga od 8. Januara 1945. dostavljena Zapovjedništvu ustaško-domobranske 4. Hrvatske divizije", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 32, Beograd 1968, 775.

бођен је 1. маја 1945.[418] Усташка милиција из Сухаче остала је до краја рата на страни НДХ.

Биланс страдања током борби на ширем подручју око Сухаче, тј. ратне Општине Радомировац, је сљедећи: цивилне жртве су око 207 жртава током Илинданског покоља 1941. године, 355 мушкараца ухваћених за вријеме офанзиве на Козару и усмрћених у логорима и 60 људи убијених за вријеме офанзиве. Од тифуса је умро 241 становник ове ратне општине. Укупно је у геноциду и ратним дејствима страдало око 863 Срба и Српкиња. Војне жртве српских устаника, тј. партизана, износе око 325 бораца.[419] И овдје Срби чине скоро 100% жртава. Треба напоменути да су ово приближне а не и коначне бројке. Жртве муслиманског становништва у јединицама усташа, домобрана и усташких милиција су приближне, ако не и веће од броја Срба са овог подручја који су страдали као партизани.

На основу анализираних података установили смо да су скоро сви одрасли муслимански мушкарци способни за војску, са овог подручја, били у некој од војних јединица НДХ. На подручју Сухаче и околних муслиманских села убједљиво највише их је било у усташама и усташкој милиција, али ни они у домобранима нису били много блажи и мање борбени од њих. Сухачка усташка милиција се борила до краја рата, чак и када је избачена из Сухаче, далеко од својих кућа и имања. То говори о њеној вјерности начелима НДХ, али и о умијешаности у злочине над Србима, јер су знали да ће морати одговарати за своја злодјела. Да је којим случајем било другачије, могли су се, као неке домобранске јединице, масовно предати партизанима пред крај рата. Сухачке усташе су изабрале борбу до смрти.

[418] „Zapovjest Štaba 39. divizije JA od 1. maja 1945. Štabovima potčinjenih jedinica za dejstva na prostoru Bosanskog Novog i Bosanske Kostajnice", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, XI, knj. 2, Beograd 1969, 425.
[419] Đ. I. Mandić, *Mozaici Potkozarja i Kozare*, 286–288.

ОРАХОВА КОД БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ

Орахова је већински муслиманско село које данас припада Општини Градишка (Босанска Градишка) у Републици Српској. Муслимани из Орахове углавном воде поријекло из Србије. Они су се на ове просторе доселили током 19. вијека, када се Србија ослобађала од турске власти. Орахова је удаљена од Градишке непуних 30 километара у правцу према Козарској Дубици (Босанској Дубици), уз ријеку Саву. Срез Босанска Градишка био је један од најстрадалијих срезова Босанске Крајине, а послије Босанске Дубице најстрадалији срез у Поткозарју. У геноциду је страдало преко 14.000 Срба, Рома и Јевреја.

Усташка претходница, састављена од припадника локалног становништва, преузела је власт у Орахови већ око 12. априла 1941. године. Они су дочекивали припаднике краљеве војске, разоружавали их и, ако су били Срби, лишавали их слободе:

„Идемо према Ораховици: напријед двојица удаљена 50–100 м, ми у колони по два, спремни да отворимо ватру, ако устреба. Чују се сељачка кола с коњском запрегом. У колима сједи човјек с црвеним фесом на глави. Позади њега прилика у црно замотана, то му је сигурно жена. Један од нас упита: 'Колико је километара до Ораховице?' Човјек одговори: 'Господине, само још 3 км.' Затим рече: 'Куда ви идете?' Рекосмо да смо кренули кућама. Човјек рече: 'Не идите за Ораховицу, тамо је Хрватска заштита (усташе). Дочекују војна лица, одузимају оружје, скидају одијело и затварају.'"[420]

Могуће да је овај сељак желио да спаси војнике заробљавања и скоро сигурне смрти. Исто тако је могуће да се сељак препао за свој живот, пред њим је било 16 наоружаних војника, па је на тај начин желио да скине са себе сумњу. Усташка власт у почетку је била слаба, па је могуће да је овај сељак настојао да одврати војнике, јер 16 обучених и наоружаних војника били би „крупан залогај" за усташе, које су тек узеле власт у своје руке. У тим првим данима било је мало дисциплине, а у усташама су често били наоружани цивили који још нису били вични рату.

Као што је у скоро свим муслиманским и хрватским селима усташка власт дочекана са одобравањем и одушевљењем, тако је било и у Орахови. Она ће постати једно од усташких упоришта између Босанске Градишке и Босанске Дубице. На хрватској обали ријеке Саве, у близини Орахове, налази се село Млака. Оно је било дио комплекса логора Јасеновац. Усташе из Млаке и околине знале су често прелазити Саву у својим крва-

[420] В. Стојаковић, „У априлском расулу 1941.", *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, I, Београд 1971, 138.

вим походима на српска села око Градишке. У томе су им помагали многи мјештани Орахове.

Био је у Орахови и одређен број људи који су симпатисали партизански покрет или сарађивали са српским устаницима. На челу оружника у Орахови био је Шефкија Пурковић из Сребренице, предратни жандарм. Његов помоћник био је Леополд Фурлан из Словеније. Усташе су 1945. године убиле Шефкију Пурковића јер је био „пријатељ-симпатизер партизана".[421]

Први злочини над Србима у Орахови забиљежени су у августу 1941. године. Усташе су ухватиле Јову Бабића и осудиле га на смрт стрељањем. Његова кривица је била што је у кући имао оружје. У септембру су усташе, које су, према изјавама свједока, у Орахову дошле из Загреба или Бјеловара, убиле тројицу Срба из Орахове: „Септембра мјесеца 1941. године четири Хрватске сатније кренуле су из Орахове у офанзиву на Козару, и на један километар од Орахове наишли су на Николу Прицу из Орахове, стар 30 год. Јакова Прицу, стар 70 год. и Милана Тадића из Орахове, стар 16 година., па су их сву тројицу убили ножевима".[422]

Током Илинданског покоља српског становништва у Независној Држави Хрватској, љета 1941. године, на подручју Орахове није било много страдалника. Ипак, у току читавог Другог свјетског рата на подручју Орахове, по досад познатим подацима, страдао је укупно 331 становник. Од тога броја је 300 Срба и 31 муслиман.[423] Ово су подаци из нама доступне документације и истраживања.

Власт НДХ у Орахови одржала се до пред крај 1941. године. Српски устаници под вођством КПЈ до краја те године овладали су великим дијелом Козаре. Због снажног притиска на сектор око Орахове и ослобођења села Турјак и Подградци, 27. децембра 1941. године Орахову су напустили усташе, домобрани и оружници. То су сутрадан искористиле снаге Другог крајишког НОП одреда (КНОП), чији је један вод ушао у Орахову:

„Пред закључаном поштом постављена је стража и партизани су продужили даље да наступају. Муслимани су излазили из кућа и поздрављали испочетка бојажљиво партизане, а ови су им срдачно оздрављали. Дошли смо до општине, гдје је политички комесар затражио од претсједника општине сву архиву, прибор и благајну да преда њему као претставнику Народно-ослободилачке партизанске војске, што је овај и учинио. Сакупљали су се људи – муслимани и мирно проматрали партизане како уништавају архиву усташке поште и општине. Заплијењено војничко оди-

[421] АБиХ, ЗКУЗ, К. 29, Записник састављен 15. јула 1946. године у Б. Дубици по Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових пмагача, Срез Босанска Дубица, ЗКУЗ, инв. бр. 55.884.
[422] Исто
[423] *Списак цивилних жртава општине Босанска Градишка*, Меморијални музеј на Мраковици.

јело и ципеле дате су сиромашном муслиманском сељаку. Муслимани су нудили партизане колачима и нашој заштитници дали бијелу каву. Муслиманској сиротињи подијељено је из жанд. касарне дрво, жито и намјештај, што је изазвало нарочиту раздрaганост, те су се братимили и љубили муслимани и партизани... Потом је одржан збор на којем су муслимани упознати са спољном и унутрашњом ситуацијом, а замјеник политичког комесара, који је и сам муслиман, упознао их је са циљевима Народноослободилачке борбе и политиком братства Срба, Хрвата и муслимана. Муслимани су партизане испратили клицањем и поздравима".[424]

Један хрватски извјештај улазак партизана у Орахову датира дан раније, тј. 27. децембра 1941. године. Према том извјештају, у Орахови је као стална посада била једна чета домобрана. Усташе се не спомињу у извјештају. У извјештају се каже да су српски устаници из Орахове однијели „15 војничких и 2 цивилне пушке. Књиге и општинску архиву изнијели су пред општину и спалили. Приватницима нису учинили ништа, него су им однијели све цивилно оружје које су код њих нашли".[425]

Прије уласка српских партизана у Орахову, хрватске власти су намјеравале све Србе с тога подручја насилно превести у римокатоличанство. Ипак, у томе су их омели српски партизани, а и сами српски сељаци који су хрватским властима давали лажна обећања да ће прећи у римокатоличанство. О томе у хрватским изворима, између осталог, пише:

„Њихов прилазак на католичку вјеру (ово поглавито вриједи за грко-источњаке јужно од Саве) могу се једино сматрати као покушај да буду заштићени од наших власти и да спасу своју имовину. Поред већ раније достављеног извјешћа о њиховој неискрености у погледу прилазака на римокатоличку вјеру, примљено је сада и извјешће котарске области, Б. Градишка бр. 404/41 од 31. 12. 1941. из које се види да су у општини Орахово скоро сви грко-источњаци прије кратког времена најавили прилазак на римокатоличку вјеру. Међутим, када је из Орахове отишла наша војска – каже се у извјештају II дом. збора, они су били први који су о томе обавијестили побуњенике – партизане и најсрдачније их дочекали..."[426]

Било је појединаца из реда муслиманског становништва који су у партизанима видјели своју војску. То су углавном били чланови или сим-

[424] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда од 1. јануара 1942. год. о важнијим борбама и акцијама у 1941. години", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 27.

[425] „Izvještaj Kotarske oblasti bosanskogradiške od 31. decembra 1941. godine", D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 276, fusnota 224.

[426] Војноисторијски институт Београд, к. 76, бр. рег. 13/1–2. Преузето из: I. Čaušević, „Ustaška vlast i teror na Kozari 1941–1942 godine", у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*, radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980, 111.

патизери КПЈ или муслимани блиски Србима. Један од њих био је и угледни сељак Расим Голубић (1921–1942) из Орахове. Он је приликом првог повлачења усташа из Орахове „прихватио... дио оружја, наводно да би се село само штитило. Међутим, Расим је био активни сарадник партизана и одмах је, чим је непријатељ напустио село, о овоме обавестио команду 2. чете." Оружје је предато партизанима, а Расим је на збору у Орахови изабран за предсједника првог народноослободилачког одбора у овом селу.[427]

Своје родољубље Расим је платио главом. Заробљен је током велике офанзиве на Козару у љето 1942. године. Одведен је у Јасеновац, гдје је ликвидиран. Из пописа жртава рата Музеја жртава геноцида у Београду сазнајемо да се Расим Голубић у националном погледу сматрао Србином.[428] У Јасеновцу је страдало троје Голубића: Расим, Хабиба (1898–1942) и Мина (1925–1942).

Ипак, морамо са резервом прихватити скоро идиличну слику дочека партизана од стране муслиманског становништва Орахове и њихово прихватање идеје „братства", како је представљено у партизанским документима, јер нас на такав приступ упућују изјаве Срба који су преживјели Други свјетски рат. У овом поглављу биће много примјера који ће поткријепити наше сумње, а у овом дијелу рада доносимо свједочанство Мирка Цвијића из села Међеђе:

„Након рата није било освете према усташама. Ја сам са мајком отишао у сусједно муслиманско село Орахову, која је дала доста усташа, да нађем кацу за шљиве. Код Мустафе Лојића смо изнајмили кацу за новац а послије видим да је то каца мога оца која је однесена када је кућа опљачкана, јер смо тада били одведени у логоре. Мене и мајку је било стид рећи да је то наша каца. Ја му платио што сам се послужио и вратио му кацу".[429]

Изгледа да муслиманско становништво, којем су партизани дијелили заробљену одјећу, намирнице и дрва, није презало ни од пљачке напуштених српских села или је учествовало у нападима на та села. Цитирани свједок, као и неки други, наводе да је Орахова дала много усташа. Свједок Стајка Марчета је изјавила да је „девет стотина усташа дала Орахова".[430] О броју усташа у Орахови би се дало дискутовати, али овај податак нам говори о утиску који су стекли српски страдалници. Они су Орахову видјели као велико усташко упориште и нису правили разлику између домобрана, усташа и оружника. За њих су они били непријатељи и злочинци, јер су масовно учествовали у злочинима и борби против српских устаника.

[427] И. Чејван, „Друга дубичка чета Козарског партизанског одреда", *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 250.
[428] Попис жртве рата 1941–1945, СР Босна и Херцеговина, стр. 614, сајт Музеја жртава геноцида <https://www.muzejgenocida.rs/> Приступљено: 23. 11. 2020.
[429] *Књига сјећања*, главни уредник Тања Тулековић, Доња Градина 2019, 30.
[430] Исто, 44.

Из цитираног партизанског документа о уласку партизана у Орахову крајем 1941. да се закључити да се партизани нису задржали у том селу. Они су се задовољили паљењем архива, одузимањем оружја и војне опреме, дијељењем животних потрепштина народу и разговору са народом о борби и идеји „братства". Партизанске снаге су још увијек биле малобројне и нису могле држати веће територије под својом непосредном контролом, а муслиманско становништво Орахове није жељело у партизанске редове. Зато већ половином јануара 1942. године хрватске снаге врше чишћење терена од партизана, јужно од линије Босанска Градишка – Орахова – Босанска Дубица – Јасеновац. Из Славоније је преко ријеке Уне прешла група од 50 домобрана и 50 усташа, а преко ријеке Саве група од око 70 усташа, затим двије сатније 2. бојне 5. пјешадијске пуковније. Из Босанске Дубице упућен је 1. сат Пожешке докнадне бојне и једна чета усташа. Ове хрватске снаге нису наишле на јак отпор, па су се пробиле до српског села Драксенић, које су запалили. Према хрватском извјештају, убијено је око 200 српских устаника.[431]

Овим измишљеним податком прикрива се злочин над српским цивилним становништвом у селу Драксенић. Прве информације о покољу у Драксенићу објелодањене су у прогласу Окружног комитета КПЈ из јануара 1942. године:

„У цркви у Драксенићу нађена су изнакажена, измрцварена 64 леша људи, жена, дјеце и стараца. Страшан је био призор исјечене дјеце од неколико мјесеци старости. Лежале су искасапљене мајке које су загрлиле своју дјецу да их заштите од избезумљеног и бијесног усташког чудовишта... Преко стотину запаљених кућа пуши се у Драксенићу и околним селима. Преко стотину и педесет љешева, највећим дијелом жена, дјеце и стараца, поклато је за један дан у Драксенићу. Сваки дан извлаче се из згаришта нове и непознате жртве".[432]

Према неким процјенама, у Драксенићу је тога дана убијено око 300 српских цивила. Укупан број убијених Срба у Драксенићу, током читавог Другог свјетског рата, према досад познатим подацима износи 891.[433]

У истом прогласу се каже да „српски народ никад неће заборавити ова крвопролића". Затим се у пропагандне сврхе вишеструко увећава обим учешћа муслимана у партизанима, јер њих је било свега неколицина:

---

[431] „Izvještaj Zapovjedništva Drugog domobranskog zbora o borbama u Bosanskoj Krajini i tuzlanskoj oblasti u vremenu od 1. do 15. januara 1942. godine", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 410.

[432] „Проглас Окружног комитета КПЈ за Приједор, Босански Нови, Босанску Дубицу и Босанску Градишку из јануара 1942. год. Србима, Хрватима и Муслиманима поводом усташких злочина", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 65.

[433] Т. Тулековић, *Драксенић 1941–1945. године*, Доња Градина 2016, 89–115.

„Муслимани Дубичког среза (Драксенић је припадао Срезу Босанска Дубица – примј. аутора) већ у великом броју налазе се у партизанским четама ових крајева. За неколико дана борби они су постали прослављени јунаци-партизани."

На крају прогласа позивају се поштени муслимани и Хрвати да се дигну против усташа: „Дигните се и проширите очеличено братство Срба, Муслимана и Хрвата. Не дозволите да усташе ни на једном мјесту окаљају поштено муслиманско и хрватско име. Не примајте пљачку коју вам нуде усташки разбојници...."[434] Партизанско комунистичко вођство је на простору читаве Козаре слично позивало муслимане и Хрвате у своје редове и да се супротставе убијању Срба. Зато су и највећи број заробљених домобрана, након политичких говора, пуштали да иду кући. Прије овог злочина у Драксенићу партизани су у више борби на Козари заробили око 430 домобрана. Сви су пуштени кући, осим неколико официра који су задржани ради размјене за заробљене партизане.[435] Поставља се питање да ли би се усташе усудиле на злочин у Драксенићу да су којим случајем заробљени домобрани задржани као таоци?

До пред крај рата позиви на заједничку борбу нису имали масовнијег одзива међу муслиманским и хрватским становништвом око Козаре. Они муслимани и Хрвати који нису директно учествовали у злочинима и пљачки српске имовине били су пасивни или су се понашали од случаја до случаја. Када дође хрватска војска или Нијемци, они су им у већини били лојални. Када партизани уђу у неко њихово село, као нпр. у Орахову, муслимани и Хрвати који не побјегну са усташама из села, труде се бити љубазни према партизанима, дају им храну, слушају политичке говоре и слично. Неки од њих ступају у партизанске редове, али тај број је све до друге половине 1944. године занемарљив. За све то вријеме највећи дио српског народа води борбу, скрива се по планинским збјеговима или страдава у логорима смрти.

Неколико дана након покоља Срба у Драксенићу, 25. јануара 1942. године, одржан је народни збор у Орахови.[436] То нас упућује на то да се усташе нису дуже задржале на овом подручју након покоља. Према изјавама свједока датим одмах након рата, које је забиљежила Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, усташе од краја

[434] „Проглас Окружног комитета КПЈ за Приједор, Босански Нови, Босанску Дубицу и Босанску Градишку из јануара 1942. год. Србима, Хрватима и Муслиманима поводом усташких злочина", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 66.

[435] „Саопштење о пуштању на слободу заробљених домобрана", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 23.

[436] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 341.

1941. до офанзиве на Козару у љето 1942. године нису држале власт у Орахови.[437] Партизани су још неколико пута до почетка офанзиве на Козару држали народне зборове у Орахови, на којима је говорено о заједничкој борби и помагању. Тако нпр. у марту 1942. године око 200 становника Орахове је присуствовало народном збору. У то вријеме формиран је и Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) у Орахови.[438]

Током прољећа 1942. године у Орахови је организован омладински војнополитички курс. На њему је учествовало 130 омладинаца из Орахове и околних села. Од укупног броја омладинаца из Орахове било је 47 муслимана и 11 Срба. Курс су водили командант Љубан Кнежевић и политички комесар Изудин Чаушевић. Курс је трајао до напада усташа на Орахову почетком јуна 1942. године.[439]

Хрватска војска, домобрани и усташе кренули су 1. јуна 1942. године из Босанске Дубице и Градине у мању офанзиву на простор између ријеке Саве и обронака Козаре, на терен Босанскодубичког среза и дио Босанскоградишког среза око Орахове. Била је то припрема за велику офанзиву на Козару. Развила се жестока борба, али су усташе и домобрани били знатно јачи. Један крак непријатељског напада партизани су зауставили у селу Пуцарима. Заустављене непријатељске снаге окренуле су преко планине Просаре и у вечерњим сатима ушле без отпора у Орахову. Непосредно прије тога из Орахове су се повукли партизани и дио становништва које није жељело дочекати усташе.[440]

Дан након уласка хрватске војске у Орахову, на фронту око Орахове на планини Просари, вођене су борбе. На терену од планине Просаре према Босанској Дубици било је углавном мирно до 16 часова, а након тога и ту су борбе интензивиране. Други дан од уласка Хрвата у Орахову владало је затишје. Партизанске снаге су се прикупљале на том сектору, припремајући се да врате Орахову. У Извјештају 1. ударног батаљона 2. КНОП одреда пише да приликом „свог наступања у Орахову непријатељ је клао и

---

[437] АБиХ, ЗКУЗ, К. 29, *Записник састављен 15. јула 1946. године у Б. Дубици по земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових пмагача*, Срез Босанска Дубица, ЗКУЗ, инв. бр. 55.884.

[438] „Извјештај политичког комесара Другог крајишког НОП одреда о политичком раду у одреду и позадини у времену од 1. до 16. марта 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 3, Београд 1952, 329.

[439] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 449–452.

[440] „Извјештај Штаба Другог батаљона Другог крајишког НОП одреда Штабу одреда о борбама вођеним у времену од 1. до 5. јуна 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 208–209.

палио становништво које није успјело избјећи".[441] Ово се односи углавном на српско становништво.

Комунистичко вођство партизанског покрета искористило је ову хрватску офанзиву на српска села у пропагандне сврхе, против својих идеолошких противника, Југословенске војске у отаџбини (четника). Наиме, у партизанском извјештају о борбама против „усташко-легионарских јединица" на том простору оптужују се и четници. У извјештају се каже да четници нису учествовали у овим борбама, али: „И ова офанзива – премда у њој нема четничких руља – израђена је у знаку удруженог слова усташког „У" и четничке мртвачке главе. Побјешњели ради ослобођења Приједора, у смртном страху од нових Приједора, удружени народни изроди, усташки и четнички бандити закључили су да је за њих крајњи час да ставе у погон свој крвави савез и сковали су план да концентричним офанзивама разбију Козару..."[442]

Овом пропагандом се, без икаквог основа у историјској грађи, четници оптужују за савезништво са усташама и наводно учешће у масовним злочинима над српским народом. За такве пропагандне конструкције искоришћени су одређени изнуђени и лабави споразуми о ненападању између четника и НДХ, постигнути након великих покоља српског становништва и притиска партизанских јединица на устаничке четничке територије. Усташе, а тиме и НДХ, виде се као изроди и бандити, а не као војска државе која је покренула истребљење Срба на својој територији и која је савезник нацистичке Њемачке и фашистичке Италије. Улога домобрана у злочинима и одржавању усташког поретка у НДХ се нигдје не спомиње или се минимизира. Овдје видимо зачетак и пропаганде о четницима као учесницима у хрватско-њемачкој офанзиви на Козару у љето 1942. године. На основу партизанске и њемачке документације знамо да четници нису учествовали у борбама на Козари током офанзиве.[443] То се може закључити и из писања партизанских команданата након рата.[444] Сукоби мањих четничких снага са партизанима код Бронзаног Мајдана и Пискавице пред офанзиву на Козару и првих дана офанзиве на Козару били су изазвани партизанским офанзивним дјеловањем на том сектору. Другим ријечима, четни-

[441] „Извјештај Првог ударног батаљона Другог крајишког НОП одреда о борбама и акцијама за период од 29. маја до 12. јуна 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 232.

[442] „Извјештај о борбама јединица Другог крајишког НОП одреда против усташко-легионарских јединица у току 2. и 3. јуна 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 164.

[443] Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/246; „Mesečni izveštaj Borbene grupe 'Zapadna Bosna' od 6. avgusta 1942. Komandujućem generalu i komandantu u Srbiji o vojno-političkoj situaciji u zapadnoj Bosni i Baniji i merama koje treba preduzeti za uništenje partizanskih snaga", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, XII, knj. 2, Beograd 1976, 611–614.

[444] M. Pekić, D. Ćurguz, *Bitka na Kozari*, 67–80.

ци су штитили своје положаје. Изузетак чини комунистичка пропагандна документација у којој се чак тврдило да „четници и усташе су се заклели једни другима да ће уништити све што је поштено и родољубиво у српским, хрватским и муслиманским редовима".[445]

Партизанским снагама није дуго требало да изведу контранапад и врате изгубљене положаје. Око Орахове, 4. јуна, сконцентрисале су се снаге Другог батаљона (2. вод 1. чете и 1. вод 2. чете), Трећег батаљона (Прва и Ударна чета) и три чете Ударног батаљона са четири минобацача. Напад је почео траљаво. Све партизанске снаге нису биле на тачним позицијама за напад, па се права борба око Орахове развила тек око 15 часова. Ипак, хрватска војска, видећи снагу и упорност српских устаника, почела се око 21 час повлачити из Орахове преко ријеке Саве. Са њима је избјегла и већина муслиманског становништва. Сутрадан су ухваћена два злочинца и јавно стрељана пред народом.[446]

У раним јутарњим сатима тог 4. јуна Орахова је била и мета прве партизанске авијације. Наиме, Фрањо Клуз[447] је својим авионом дејствовао по хрватској војсци око Орахове. Клуз у свом извјештају о томе пише:

„Јутрос у 7,45 часова извршио сам лет са бомбардовањем Орахове и усташких колона које су се кретале у правцу Међеђе. Било их је око 800. Тенкова и топова нисам видио. Колона је сва разјурена и заплашена, тако да су скакали у воду и мочваре поред Саве, јер у Просару нису смјели бјежати, пошто су им наши били за леђима на свега 200 до 300 метара".[448]

Ивица Митречић, нишанџија у авиону „потез XXV", овако је описао први лет партизанске авијације:

---

[445] Меморијални музеј на Мраковици, Ф5/17, стр. 1–2.

[446] „Извјештај Штаба Другог батаљона Другог крајишког НОП одреда Штабу одреда о борбама вођеним у времену од 1. до 5. јуна 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 209–210.

[447] Фрањо Клуз (Јошик, Босанска Дубица, 18. 9. 1912 – Омиш, 14. 9. 1944) је у Краљевини Југославији био пилот Ратног ваздухопловства. Након оснивања НДХ 1941. године примљен је у „дјелатну службу зракопловства НДХ у чину наредника". Из хрватске авијације пребјегао је на партизанску страну 23. маја 1942. године, када се авионом „потез XXV" спустио на аеродром Урије у Приједору. Исти дан на Урије се спустио и пилот Руди Чајавец са нишанџијом Мишом Јазбецом у авиону „брега XIX". Од љета 1942. године био је у Оперативном штабу за Босанску Крајину, а у зиму 1943. године прелази у Прву ваздухопловну базу НОВЈ у Ливну, а затим у Италију. Учествовао је у формирању Прве ловачке ескадриле НОВЈ и постао помоћник команданта. Оборен је изнад Омиша приликом напада на луку 14. септембра 1944. године. Један је од 45 народних хероја са подручја Козаре. - *Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941–1945*, glavni urednik Darko Stuparić, Zagreb 1997, 191; И. Митречић Брегејац, „Први партизански пилоти на Козари 1942. године", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 480–490.

[448] „Извјештај Фрање Клуза о првој акцији партизанске авијације", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, knj. 5, Београд 1953, 165.

„Летећи изнад цесте Орахова – Бос. Дубица спазили смо један непријатељски авион и поздравили га махањем крила три пута, на шта је он отпоздравио мислећи да је њихова авијација јер смо ми још увијек имали ознаку НДХ на нашем авиону.

Непријатељски авион одлетио је у правцу Бањалуке, а ми смо се спустили ближе колони, која је била јачине једног ојачаног батаљона, потпомогнута са бочне стране са двије танкете. Прелетјели смо изнад њихових глава, при чему су нам показали заставу НДХ. Пошто смо се увјерили да је у питању непријатељска војска, Фрањо је учинио нагли заокрет прешавши колону, а ја сам за то вријеме отворио доњи отвор авиона и припремио бомбе. Затим смо се поново вратили у правцу колоне и, спустивши се на око 150 метара, бацали смо бомбе. Бомбе нису све избачене и Фрањо је још једном окренуо авион у правцу колоне, гдје је избачен и остатак бомби. Одмах у почетку нашег бомбардовања у непријатељској колони је настао метеж, што су наши борци који су били у засједи искористили и отворили ватру на њих. Том приликом од бомбардовања и напада наших јединица непријатељ је имао око 30-40 мртвих".[449]

Почетком велике офанзиве на српске устанике и цивиле на Козари, 10. јуна 1942. године, Орахова постаје једно од упоришта из којег јединице НДХ крећу у напад на Козару. Српско становништво из Орахове тада је избјегло у Козару, док је муслиманско углавном остало у селу:

„Када су се партизани успели да извуку из обруча који су им поставили Немци и усташе и да оду ка Грмечу народ није да их прати, јер није имао оружја. Тада су усташе зашле по селима у која се народ вратио из Козаре и почели да хапсе. Похватали су готово све православне мушкарце (и) отерали их у Стару Градишку, а између Муслимана одабрали су и ухапсили највиђеније људе и отерали их у Јасеновац".[450]

На основу изворне грађе сазнајемо да су од муслимана хапшени само партизански сарадници.

Након офанзиве на Козару, до краја 1942. године није било значајнијих борби око Орахове. У Орахови су се у другој половини 1942. године налазиле усташе у јачини двије сатније.[451] Усташе су повремено испадале из Орахове према српским селима и хватале преживјеле Србе: „Једне ноћи октобра мјесеца наишле су усташе кроз села која припадају МНО Орахова

[449] И. Митречић Брегејац, „Први партизански пилоти на Козари 1942. године", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд 1971, 484.

[450] АБиХ, ЗКУЗ, К. 29, Записник састављен 15. јула 1946. године у Б. Дубици по Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових пмагача, Срез Босанска Дубица, ЗКУЗ, инв. бр. 55.884.

[451] „Izvještaj Štaba Drugog krajiškog NOP odreda od 25. septembra 1942. god. Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku Krajinu o stanju na Kozari, rasporedu neprijateljskih snaga i izvedenim akcijama", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 7, Beograd 1953, 136.

и купили жене и дјецу, па су их потерали у правцу Међеђе говорећи да их воде у логор."[452]

Након смотре крајишких бригада у Српској Јасеници (Грмеч), на Божић 7. јануара 1943. године Друга и Пета КНОУ бригада добиле су задатак да се врате на планину Козару. На Козару су прешли 12/13. јануар. Већ 13. јануара снаге Пете КНОУ бригаде напале су хрватске оружнике у Кнежици, али без успјеха. Након тога су, у садејству са снагама Друге КНОУ бригаде, 21. јануара продужиле према Орахови.[453] Ове снаге нису успјеле истјерати усташе из Орахове, али су се опскрбиле животним намирницама:

„Повлачећи се према Козари, кренули смо у акцију на Орахову према Босанској Дубици. Били смо гладни. Сјећам се да смо налазили кукуруза на њивама, па смо то јели, а вадили смо и кромпир, те га пекли. У акцији на Орахову погинуо је из наше чете Манојло Гвозден, а рањен је Новак – Ноко Стојнић, који је касније умро у болници. Погинуо је још један борац, али се не сјећам његовог имена. Заплијенили смо доста материјала и стоке."[454]

Одмах након борби око Орахове партизани из састава Друге и Пете КНОУ бригаде приморани су да се упуте на Грмеч. Наиме, удружене хрватско-њемачко-италијанске снаге, покренуле су велику ратну операцију против српских устаника на Грмечу и околним устаничким територијама. Офанзива на Грмеч, Кордун, Банију и Лику, кодног назива Вајс–1, у југословенској историографији је позната под називом Четврта непријатељска офанзива.[455]

---

[452] АБиХ, ЗКУЗ, К. 29, Записник састављен 15. јула 1946. године у Б. Дубици по Земаљској комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Срез Босанска Дубица, ЗКУЗ, инв. бр. 55.884.

[453] „Izvještaj Štaba Prvog bosanskog NOU korpusa od 21. januara 1943. god. Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije o borbama kod Sanskog Mosta, Vrhpolja, Brajića Tavana I Knežice", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 9, Beograd 1954, 234.

[454] М. Качавенда, „У 2. чети 3. батаљона 5. крајишке НОУ козарске бригаде почетком 1943.", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд 1978, 856.

[455] Офанзива је почела 20. јануара 1943. године. Од непријатељских јединица у офанзиви су учествовали њемачки корпус Кроатиен (Kroatien), у чијем саставу су биле 369. легионарска, 7. СС „Принц Еуген", 714. и 717. посадна дивизија, један пук 187. дивизије и двије домобранске брдске бригаде, укупне јачине око 57.000 војника; Пети италијански армијски корпус, у чијем саставу су биле дивизије „Ре", „Ломбардија" и „Сасари", око седам усташких и домобранских батаљона и једна група четника, укупне јачине око 38.000 војника. Као ваздушна подршка било је ангажовано око 150 авиона. Од партизанских снага на Грмечу се налазио Први босански корпус (4. и 5. крајишка дивизија, двије самосталне бригаде и један партизански одред), јачине око 11.500 бораца. На осталим територијама које су биле обухваћене операцијом Вајс-1 налазило се још око 15.000 партизана. Офанзива је трајала до 15. фебруара 1943. године. В. J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, III, Sanski Most 1980, 7–71.

Пета КНОУ бригада, након исцрпљујућих борби на Грмечу, вратиће се на Козару крајем фебруара 1943. године.[456] Ипак, бригада се није дуго задржала на Козари, јер је већ крајем маја упућена преко ријеке Врбас на територију српских устаника окупљених у четничке јединице: „Тиме се 5. бригада чврсто дохватила првих терена у централној Босни, одмакавши из долине Врбаса на исток око 15 км... Појавом 5. бригаде на овом терену који су четници сматрали сигурним, изазвала је панику међу четницима... Међутим, и 5. бригада је била у незавидној ситуацији. Борци су били крајње преморени од вишедневних маршева и неспавања."[457]

На Козари је остао Пети батаљон, „ојачан кадровски и у оружју са задатком да по одласку бригаде дејствује на козарачком подручју као самостална јединица". Убрзо је Пети батаљон прерастао у Козарачки партизански одред, који је већ средином јуна 1943. године имао три батаљона. Снаге одреда су до септембра нарасле на 1.260 бораца, па је он прерастао у 11. КНОУ бригаду, основану 8. септембра 1943. године.[458]

Српски сељак са Козаре био је скоро непресушан извор нових партизанских бригада, али његово страдање за комунистичко вођство као да је било мање важно од борбе за власт над српским устаницима и извођење револуције. Како иначе разумјети напуштање Козаре од Пете КНОУ бригаде и њен одлазак преко Врбаса против четника. Након великих борби и крварења српских партизана и цивила на Козари и Грмечу, српска села на подручју Козаре била су жртве честих испада усташа из њихових упоришта током 1943. и 1944. године. Због тога преношење партизанске борбе на територију гдје су српска села, углавном, у то вријеме била мирна од покоља, не можемо ничим оправдати. Поготово ако се зна да су са Козаре, конкретно, са ширег подручја око Орахове, упућиване нове групе партизана у борбу преко Врбаса, а да се нису могла адекватно осигурати српска села од усташких испада из Орахове и Босанске Дубице.[459] Примијећено је код српских историчара из Републике Српске да „након Козарске офанзиве поткозарски сељак ће се отиснути са Козаре и постати активни учесник у братоубилачком рату".[460]

На Козари се у првој половини 1943. године радило на организовању власти народноослободилачких одбора. Прво је изабран Окружни народноослободилачки одбор за Козару. Након тога бирају се Босанскоду-

[456] Ђ. Милиновић, „Борбени пут 11. крајишке НОУ козарске бригаде", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд 1978, 207.
[457] Љ. Боројевић, Д. Самарџија, „Борбени пут 5. крајишке НОУ козарске бригаде", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд 1978, 32.
[458] Исто, 29.
[459] Ђ. Вученовић-Бусен, „Формирање Градишко-лијевчанског одреда", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд 1978, 495.
[460] М. Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018, 57.

бички, Приједорски, Босансконовски и Босанскоградишки срески одбор.[461] Једно од важнијих питања током 1943. године било је како узорати земљу. Владала је глад, а оскудијевало се у алаткама за орање и теглећим домаћим животињама. Зато су за тај посао ангажовани и муслимани из Орахове. Они су одлазили у српска села са својим ралима и теглећим животињама и орали, углавном напуштену земљу, на тај начин помажући партизанима и српским цивилима. Њихов примјер истицан је у комунистичким документима и пропаганди: „У дубичком срезу, муслиманско село Орахова је дало доста плугова за вријеме сјетве нашем становништву које је опљачкано. Линију братства становништво терена Козаре правилно је схватило."[462]

Муслиманске ораче из Орахове похвалио је и Срески комитет КПЈ за Приједор: „Исто тако писати о сарадњи муслиманског живља са нашим народом. Пример Муслимана из Орахове иду орати у Рављанску општину треба изнијети да буде узор осталим Муслиманима како треба да раде."[463]

Оно што је прећуткивано, бар јавно, јесу злочини тих орача из Орахове у селима у која су ишли да ору. О тим злочинима сазнајемо од преживјелих свједока из тих села. Један од свједока, Славко Ђекановић из села Међеђе, присјетио се тих догађаја:

„Иљаду девесто четерес и треће ми смо били овде на стражи код куће Ђекановића. Навече. Муслимани су били туј. Кокано организовали се да дођу орати нама по Ријеци. Ми смо били на стражи, и ти муслимани кад су отишли назад у Орахову, у зору око 3 сата довели су усташе да кољу по Ријеци, у тој кући Кецмановој. Ја и Марко Бабић смо били на стражи до 12 сати. Од 12 сати смјенила нас је Јагода Тривића, која је уваћена тада овде и силована. Мрцварили је и клали, нема шта од ње нису радили. У једној соби вамо је исто било, пуна соба сасјечених из пушкомитраљеза."[464]

Ранку Тороману су приликом тог усташког испада страдале двије малољетне сестре: „Партизани организовали акцију да се нешто узоре, посије. Дошли омладинци из Орахове са воловима и плуговима. Орали су у Швабама. То је старо село више Међеђе, под Просаром. Дошли ујутро рано цивили Ораховчани и понеки усташа. Њих 10–15 упало у ту кућу. Најприје су се иживљавали а онда поклали народ. Ту су заклане моје двије сестре. Имале су, једна 12–13 година, а друга 14–15. Силовали су их а онда заклали... Ја сам остао жив јер сам се био најео дивљег лука па ме то про-

[461] Н. Мутић, „Рад Окружног НО одбора за Козару од Формирања до ослобођења", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд 1978, 30.

[462] „Обласном комитету КПЈ за Бос. Крајину, Окружни Комитет КПЈ за Козару, 20. јуна 1943.", Меморијални музеј на Мраковици, Ф5/119.

[463] „Sreski komitet KPJ za Prijedor, 14. VII. 1943", Меморијални музеј на Мраковици, Ф5/179.

[464] С. Брдар, *Црни уплетњак*, „Глас српски", Козарска Дубица 1997, 64. Преузето из: Т. Тулековић, *Књига из тишине – Усташки злочин геноцида у селу Међеђа, 1941–1945. године*, Козарска Дубица: ЈУ СП Доња Градина 2018, 75.

тјерало, па сам изашао. Они су у међувремену дошли и почели да кољу. Све то сам гледао из живице, удаљене, отприлике, 50 м.”[465]

Орахова је током 1943. и 1944 године била усташко упориште из којег су кретале усташке хајке на српска села: „То су биле тешке муке, усташе су вјечито испадале из Дубице и из Орахове, а некад и јасеновачке, и увијек смо бјежали и оно што скупимо то нам попале и тако смо преживљавали.”[466]

Због недовољног броја одраслих мушкараца на Козари, нарочито на терену срезова Босанска Дубица и Босанска Градишка, партизанима су приступали и многи малољетни дјечаци. Велики број тих дјечака приступао је добровољно: „Многи дјечаци који су преживјели офанзиву и вратили се из заробљеништва у села жељели су да радом што више допринесу борби против непријатеља. Прихватили су и радили најтеже послове, иако су још били недорасли за теже напоре. Сваки од нас младих људи желио је да постане партизан, да носи пушку и да се бори против непријатеља”.[467]

Малољетници у партизанима су најчешће били ангажовани као курири и у предстражама према усташким упориштима. У тим предстражама био је ангажован и Живко Сировина:

„Непријатељ, претежно усташе из Босанске Дубице и из Орахове, скоро свакодневно је испадао и пљачкао села. Чим би осјетили да нема наших снага долазили би, пљачкали и убијали кога ухвате. Њихов упад у село се лако могао примјетити, јер су обично палили куће, друге објекте и осталу имовину. Било је случајева да из Орахове, изненадно, у Пуцаре дође десетак–петнаест усташа. Покупили би стоку или нешто од прехрамбених артикала и на брзину се повукли”.[468]

У првој половини 1944. године комунистички народни одбори, на челу са Окружним комитетом КПЈ за Козару, ангажовали су опет радну снагу из муслиманских села да дође орати у српска полупуста села око Босанске Дубице. У извјештају Окружног комитета КПЈ за Козару, између осталог, каже се: „Муслиманско село Орахова ораће кроз цијелу сезону на равњанској општини са 25 плугова што значи да ће узорати око 3.000 дулума земље.”[469] Међутим, на основу изјава свједока, опет су се поновили злочини слични онима из 1943. године. Стајка Марчета из Међеђе о томе је, између осталог, посвједочила:

---

[465] Т. Тулековић, *Књига из тишине – Усташки злочин геноцида у селу Међеђа, 1941–1945. године*, Козарска Дубица: ЈУ СП Доња Градина, 2018, 74.
[466] Исто, 69.
[467] Ж. Сировина, „Партизанске предстраже команде мјеста Босанска Дубица”, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, V, Београд 1978, 128.
[468] Исто, 129.
[469] „Обласном комитету КПЈ за Бос. Крајину, Окружни комитет КПЈ за Козару, 22. април 1944.”, Меморијални музеј на Козари, Ф5/129.

„Било је то 15. фебруара 1944. године. Излазила сам из шумице и гледам са брдашца доље на куће у селу... све усташе опколиле, и са њима муслимани из Орахове. Потрчим кроз шумицу да бјежим кад оно састави са једног брда и са другог преко мене. Фрца грање, фрцају кугле. Сакријем се у шанац, завучем се под бујад. Има још снијега. А иду усташе и прескачу преко мене... А вриска дјеце и жена се чује! Угреновића кућу опколили... похватали жене и дјецу... одведоше... ја лежим ту. Вирим на усташе и видим да су ухватили моју сестру Душу. Одведоше њу... а ја остаде ту лежати. Стишало се све... Идем ја у ноћ. Пролазим крај гробља. Долазим до те куће. Видим пси откопавају неку рупу. Ту је плитко био закопан Стојан Ружичић. Њега су нешто раније убили, па га жене тако плитко закопале. А Стојан као да је жив! Ништа се ја не бојим Стојана! Прилазим кући тој. Нико се не чује. А некад се на километар чула врева дјеце. Сад ништа. Пришла сам близу... видим да жижи свјетло. Стала! Да л' да идем, да л' да не идем. Не смијем, богами! Само гледам како ће ме усташа ухватити иза леђа. И усудим се једном!... Ставим пањић под прозор да видим, нека Госпова Михајла Галоње и Ружа Обућинска. Улазим у кућу. Питам: 'Гдје је сав тај народ?!' А Госпова каже: 'Све су их одвели и побили доље и Шиминашу!' Тада је убијена Стојка Милановић, Петра Батајић и њена кћер. Перса Змијањчева и троје дјеце, Миља Тривића и двоје дјеце, заклали и запалили. Како мирише људско тијело кад гори... то је невјероватно! Све су то Ораховци доводили усташе и клали и палили."[470]

Током јуна 1944. године вођено је неколико борби са усташама око Орахове. Усташе из Орахове и Босанске Дубице упале су 3. јуна у села Требовљане и Бистрицу (Срез Босанска Градишка). Запалили су 23 куће и побиле цивиле које су ухватили у тим селима. Слабе партизанске снаге на том сектору морале су се повући. Чим је партизанима дошло појачање, усташе су се без губитака повукле у своја упоришта. На простору између Орахове и Јасеновца, 26. јуна, ослобођена су двојица савезничких пилота. Исти дан су борци Градишко-љевчанског одреда[471] потопили на Сави један

[470] *Књига сјећања*, главни уредник Тања Тулековић, Доња Градина, 2019, 43–44.

[471] Градишко-љевчански одред формиран је у новембру 1943. године. Први командир одреда био је Ђуро Вученовић-Бусен. На тој функцији остао је до јуна 1944. године. Први комесар одреда био је Милан Станић. Одред је оперисао углавном на терену Босанскоградишког и повремено на терену Босанскодубичког среза. Често је морао да шаље групе својих бораца, „по 60–80" у друге јединице, тако да у прво вријеме није могао формирати батаљоне него само чете. Чета командира Пере Стојнића дејствовала је на терену око Орахове. Ђ. Вученовић-Бусен, „Формирање Градишко-лијевчанског одреда", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд, 1978, 494–496; М. Станић, „У Градишко-лијевчанском НОП одреду (новембар 1943. – октобар 1944. године)", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, VI, Београд 1978, 499–509.

брод и том приликом ликвидирали 10 усташа и четири радника на броду.[472]

Спорадичне борбе око Орахове вођене су и током јула 1944. године. Ударна група Градишко-љевчанског одреда дочекала је 23. јула једну формацију од око 40 усташа. У борби је убијено пет, а рањено шест усташа. Партизани нису имали губитака.[473]

Градишко-љевчански одред је током љета 1944. године осигуравао пшеницу прикупљену на подручју Рављанске општине (Срез Босанска Дубица). Међутим, усташе из Јасеновца су крајем јула 1944. године упале на партизанску територију и ту пшеницу запалили. Прије тога су обавијештене од једног муслимана из Орахове, који је био у партизанима, гдје се налазе партизанске снаге и гдје је ускладиштена пшеница:

„Пшеница која је на терену Рављанске општине пожњевена, иста се све до јуче 29. о. м. није могла извући до Пуцара, већ је извјесна количина исте извезена у саму Просару до мјеста гдје је било сједиште Рављанске општине у Демировцу... како није било никакве заштите тој пшеници то је непријатељ јуче 29. о. м. рано изјутра испао из Јасеновца до у Демировац и Међеђу, те је тако успио упалити и ону пшеницу која је била у Демировцу код сједишта општине, као и ону која је била још на њивама. Непријатељ је у ова два села дошао још за време ноћи и до дана се је већ повратио. Исти је сем пшенице попалио много кућа и осталих зграда о чему немамо података, јер тамо је терен несигуран те се ни податци прикупити немогу."

Даље се каже да је из Градишко-љевчанског одреда побјегао један муслиман из Орахове, који је знао „кад наша војска иде у засједу у Раван, то се сумња да је исти морао непријатеља навести на мјесто гдје је пшеница била, јер му је то било познато пошто је и сам ишао у заштиту око жетве и извоза пшенице".[474]

Током љета 1944. године на ширем подручју око Орахове партизанске снаге нису могле да одрже своје положаје. Разлог томе је њихова малобројност и слабо наоружање. Градишко-љевчански одред има је 300 бораца. Одред је посједовао 152 пушке, седам пушкомитраљеза, два лака митраљеза без реденика, један тешки митраљез, једну противтенковску пушку, 20 пиштоља, 51 бомбу, осам нагазних мина, 8.000 пушчаних метака

[472] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 4. jula 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima u Bosanskoj Krajini od 26. maja do 30. juna", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 27, Beograd 1967, 46, 62.

[473] Izvještaj Štaba 4. divizije od 10. avgusta 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima u Bosanskoj Krajini u julu", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 221.

[474] „Документ Среског народно-ослободилачког одбора за Босанску Дубицу, бр. 730 од 18. 7. 1944. године", АРС, Бања Лука. Преузет из: Т. Тулековић, *Књига из тишине – Усташки злочин геноцида у селу Међеђа, 1941–1945. године*, Козарска Дубица: ЈУ СП Доња Градина, 2018, 82.

и 21 метак за противтенковску пушку. Из овог слиједи да преко 100 бораца овог одреда није било наоружано. Слично је било на читавом подручју Козаре, на којој је почетком августа 1944. године било свега 850 партизана, сврстаних у Козарски, Градишко-љевчански и Тимарски одред.[475] Остале партизанске јединице са Козаре дејствовале су на другим фронтовима, ван овог подручја.

До краја рата Орахова ће представљати опасност по српске партизане, а посебно по околна српска слабо заштићена села. Иако је дио становништва Орахове гајио симпатије према партизанима, неки и помагали борбу, то није много умањило усташки утицај у Орахови. Усташки испади из Орахове посебно су били окрутни на значајне хришћанске празнике:

„На Божић 7. јануара 1945. непријатељ је јачим снагама упао у нека села на нашем подручју. Затекли су доста народа код кућа. Само неки су успјели да онако боси и слабо обучени побјегну и избјегну покољ... Тада је страдало доста народа у Гуњевцима, Бијаковцу, Пуцарима и Серафлијама. Народу је било тешко побјећи, јер је непријатељ кренуо јачим снагама из два правца, из Босанске Дубице и Орахове и опколио села све до Војскове. Усташе су побиле много, углавном жена и дјеце... У нашем селу, Пуцарима, једној жени, из породице Стакић, извадили су очи. Из ове породице убили су и троје дјеце... Убили су и старог Милаћа Димића. Био је тешко болестан, па га је породица била склонила. Међутим, усташе су га пронашле и убиле...

У Гуњевцима усташе су ухватиле омладинку Радојку, родом из Међеђе или Драксенића, омладинског руководиоца. Мучили су је и онда исјекли ножевима... Убијен је стари Милоја Мисирача, са двије унуке. Оне су га водиле стара и болесна испод руке. Усташе су их ухватиле и убиле. Убијена је и Дева Видовић. Нашли су је скривену у некој букви, исјекли јој груди и друге дијелове тијела, а затим је заклали.

Овај стравичан чин изазвао је велико огорчење бораца тог подручја који су тражили напад на Босанску Дубицу и Орахову, одакле су испадале усташе и клале народ."[476]

Тек 1. фебруара 1945. године снаге 20. КНОУ бригаде напашће Орахову и протјерати усташе према Босанској Дубици. У борби су убијена два и рањена три усташка војника. У извјештају о том нападу се каже да је Орахову бранило свега 30 усташа.[477] Вјероватно је један дио усташа раније напустио Орахову и прешао у Славонију или је отишао у Босанску Дуби-

[475] „Izvještaj Štaba Kozarske grupe odreda od 5. avgusta 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o stanju odreda i njihovim zadacima", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 148–152.

[476] Ж. Сировина, „Партизанске предстраже команде мјеста Босанска Дубица", 129–130.

[477] „Mjesečni izvještaj Štaba 39 divizije od 22. februara 1945. Štabu 5. korpusa NOVJ o borbama u Bosanskoj Krajini", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 33, Beograd 1970, 590.

цу. На основу изјава свједока можемо претпоставити да се један дио усташа притајио у самом селу, представљајући се као цивили. У првом реду мислимо на оне Ораховљане који су орали по српским селима, а онда са усташама чинили злочине над српским сељацима.

Иако су хрватске и њемачке снаге губиле битке широм НДХ и већ се назирао слом нацистичке Њемачке и њених савезника, усташе нису посустајале у садистичким злочинима према српском становништву. Истребљење Срба био је циљ којег су слиједили до посљедњих дана рата. Муслиманско становништво Орахове ни крајем рата није покушало да истјера усташе из свога села и тако се бар донекле искупи за пљачку и злочине над српским становништвом:

„Општина Орахова на коју је до сад продирала власт и организација Дубичког среза, премда је то саставни дио нашег среза остала је, по страни НОП-а. Ми смо остварили контакт са неким људима из те опћине преко којих ћемо се везати за тај терен продирући првенствено нашом штампом, у ту сврху потребно би нам било да добавимо више штампе. Економско стање на тој опћини неисцрпљено је и има могућности да се придобије већа количина животних намјерница које се могу добити и извући уз заштиту наше војске."[478]

Из овога видимо да ни крајем марта 1945. године ситуација у Орахови није било под пуном контролом партизана. Један од посљедњих сукоба између партизана и усташа у Орахови десио се 7. априла 1945. године. Наиме, Извиђачка чета 3. батаљона 20. КНОУ бригаде направила је у Орахови засједу усташама. Поменутог дана наишла је једна усташка формација у јачини 40–50 усташа. Усташе су потпуно разбијене. Убијено је 20 усташа и два су заробљена. На партизанској страни није било губитака.[479]

Након рата Орахова је припојена Срезу Босанска Дубица. На изборима за Уставотворну скупштину Демократске Федеративне Југославије, одржаним 11. новембра 1945. године, Орахова је имала одзив од 100% бирача са правом гласа. На територији Среза Босанска Дубица до 7. септембра 1945. године било је регистровано 620 људи који су изгубили право гласа. То су биле породице „чији су се чланови налазили у јединицама НДХ". Веома мали број Хрвата у овом срезу имао је право гласа, а муслимани Дубице су покушали да међу одборнике кандидују људе „који ће можда и врло лако доћи пред суд националне части".[480] На основу овога закључујемо да учешће муслимана из Орахове у злочинима над српским

[478] „Izvještaj o radu partijskih organizacija i stanju na terenu za vrijeme od 1. do 25. III. 1945. godine, Sreski Komitet KPJ za Gradišku, 25. mart 1945.", Меморијални музеј на Мраковици, Ф5/174.

[479] „Izvještaj Štaba 20. krajiške brigade od 7. maja 1945. Štabu 39. udarne divizije JA o dejstvima u aprilu na sektoru Bosanska Gradiška – Bosanski Novi", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 34, Beograd 1974, 858.

[480] М. Јанковић, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018, 93–94.

становништвом, као и учешћу у борби против партизана, након рата нису адекватно ни расвијетљена ни санкционисана.

ИВАЊСКА КОД БАЊЕ ЛУКЕ

Ивањска је велико село на путу између Бање Луке и Приједора, насељено углавном Хрватима и Србима. Током Одбрамбено-отаџбинског рата (1992–1995) име села је промијењено у Поткозарје. У Краљевини Југославији и током Другог свјетског рата Ивањска је била општина, којој су припадала и околна села. У самој Ивањској већинско становништво били су Хрвати.

Утицај усташке емиграције у Ивањској био је видљив још од 1939. године. Након напада Њемачке на Пољску, Краљевина Југославија вршила је одређене припреме за могући рат са Њемачком. Организоване су војне вјежбе, регрути су уоучивани на југословенско-њемачку границу, прикупљана је теглећа марва и запрежна кола за комору. Пред почетак рата на југословенском простору једна жељезничка композиција утоварана је неколико дана у Ивањској с циљем да се упути у данашњу Словенију. Шеф станице, који је био хрватске националности, извршио је диверзију, откачивши вагоне са људством и комором. Вагони су се спуштали низ пругу док је из супротног правца од Пискавице наишао брзи воз. Судар се десио на мостићу „испод Кевића луке". Више вагона је искочило из шина и било је доста мртвих и повријеђених регрута.[481]

Чим је основана Независна Држава Хрватска (НДХ), формиране су локалне усташке снаге. За начелника Општине Ивањска именован је Јуре Томић, познати злочинац из тога краја. На том положају остао је до септембра 1941. године, након чега је био у притвору неколико мјесеци у Бањој Луци. Потом се вратио у Ивањску и служио у усташама до фебруарског покоља српског становништва у Ивањској и Пискавици 1942. године, када одлази са тога подручја. Усташе су биле и његов отац Илија и браћа Иван, Петар и Илија. Према изјавама свједока, већина одраслих мушкараца Хрвата из Ивањске били су усташе.[482]

Усташе из Ивањске се у изјавама свједока и у појединим документима називају Црна легија. Неки од усташа из Црне легије у Ивањској били су: Паво Мајданџић, Паво Мијатовић и Паво Кнежевић из Стратинске, Ибро Љубић из Бронзаног Мајдана, Иван Антек, Иван Комјенић, Миле Батковић, Ибро Ибраковић из Бронзаног Мајдана, Ивица Ковачевић, Миле Баришић, Михајло Савари, Илија Савари, Миле Јосиповић, Пејо Јосиповић, Иво Валентић, Славко Валентић, Иво Јосиповић и многи други. Из изјаваа свједока сазнајемо и како су припадници усташа из Ивањске били

[481] Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу – Злочини и свједоци*, Београд 2005, 453.
[482] АБиХ, ЗКУЗ, К.3, Записник састављен 3. августа 1946. у Ивањској, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 55.997.

опремљени током првих масовних (илинданских) покоља српског становништва:

„Неко је био у униформи и с пушком, а неко нако у цивилу, с оружјем и без оружја. Сви су имали слово U на прсима и на капама. Капе су биле различите, какву је ко имо, па је набије на главу. Није била нека оригинална, уједначена униформа. Слово U је било латиницом, од обичног метала, бијело, у некога мање, у некога веће. Неки су имали на себи и по више U – на капи, на рукавима и на прсима".[483]

У Ивањској су, као и широм НДХ, током првих масовних покоља над Србима, злочине чинили и заклете усташе и обични сељаци цивили, који су ишли са усташама и себе сматрали усташама. Важно им је било „U" на капи или рукаву, а не чиме ће вршити злочин и пљачку, па су у недостатку пушака многи користили хладно оружје.

Усташе из Ивањске терорисале су околна српска села. Некада су то радили самостално, а некада у садејству са усташама из других хрватских и муслиманских села, најчешће оних са подручја срезова Бање Луке и Приједора. Чисто српско село Пискавица, у непосредној близини Ивањске, прво је било на мети ивањских усташа. Усташки табор из Ивањске издавао је „наређења да сви Срби имају да пређу на католичку вјеру. Од 27 јула до 1 августа 1941 усташе из Ивањске купиле су људе Србе и одводили их од кућа. Тако су у том раздобљу покупили Кнежевић Секулу и Душана, Зрнић Спасоју, Лакић Вељка и Драгић Драгу. Ову петорицу одвели су према Ивањској и од тада им се замео траг... 3. августа 1941 г. на позив усташа, који су припадали усташком табору Ивањска, пријавило се око 300 Срба са нашег терена усташи Блажевић Ники на жељезничкој станици Пискавица. Блажевић је све до једног сам прегледавао и том приликом одузимао сатове, ножеве, новац и све вриједније ствари. Одмах по том прегледу свих 300 Срба вагонирано је и транспортовано у усташки затвор Кастел у Бањој Луци. У затвору су појединци злостављани и тучени... Затвореници су пуштени из затвора тек након 6 дана".[484]

Село Нишевићи, у Приједорском срезу, било је не мети усташа из Ивањске 29. јула 1941. године. Током тог покоља страдало је 25 Срба.[485] Хапшењем, затварањем, убијањем и злостављањем, војни, цивилни и црквени органи хрватске државе настојали су што већи број Срба натјерати да прими католичанство и да буду мирни. Ипак, када се увидјело да су масовни злочини над Србима подигли српске масе на борбу за голи живот,

[483] Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 469.
[484] АБиХ, ЗКУЗ, К.7, Записник састављен 5. августа 1946. у Пискавици, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 56.003.
[485] АБиХ, ЗКУЗ, К.8, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, злочинац Јуре Томић, ЗКУЗ, инв. бр. 412.

хрватска држава настоји да умири народ пуштањем Срба из затвора и заустављањем масовних ликвидација Срба на одређено вријеме.

Након злостављања и ликвидација српског становништва од стране усташа из Ивањске у љето 1942. године, живот се по Србе око Ивањске колико-толико нормализовао до фебруара 1942. године:

„Ми смо нормално ишли у Ивањску... Ту је све: и продавнице, и брицо, и ковач и пошта и све друго. Туј је била и јака усташка постаја.... Све домаћи шокци, у униформама, наоружани. И тада причају снама као и прије. Не дирају нас... У почетку је било више младића, а касније и је било мање. Држава је млађе људе узела у редовне војне јединице, а у селу оставила старије људе. Они нијесу били стационирани у некој касарни у Ивањској. Све је то било по кућама, са униформама и оружјем... Кад им се нареди, они се скупе, као војска... Од августа 1941. до фебруара 1942. године усташе нису више никог одвеле из села... Само одрасли мушкарци нијесу доље ишли. Они су се склоњали и код куће. Бјежали су и на Козару".[486]

Ивањске усташе су контролисале значајан дио пруге Бања Лука – Приједор, а Ивањска је била једна од усташких предстража Бањој Луци са западне стране и ослањала се на хрватску и њемачку војску на подручју Бање Луке. Хрвати су, као већинско становништво у Ивањској, масовно прихватили усташка начела. Све наведено и малобројност устаника били су разлози што током 1941. године српски устаници нису могли озбиљније угрозити усташе у Ивањској. Једине озбиљније акције устаника око Ивањске била су повремена рушења пруге на том сектору. У току ноћи 4/5. јануар 1942. године српски устаници су напали жељезничку станицу у Ивањској, али без успјеха.[487]

Током зиме 1941/42. године српски устаници на Козари учвршћивали су своје положаје на овој планини. Хрватске и њемачке снаге нису успјеле да скрше српски устанак. Ипак, чести су били испади хрватских и некад њемачких снага из њихових већих гарнизона према устаничкој територији. Устаници су настојали да онемогуће жељезнички саобраћај на прузи Бања Лука – Приједор. Тако су 3/4. фебруар 1942. године порушили пругу „између станица Козарац–Омарска, Омарска–Пауља (чуварна бр. 21)–Пискавица–Шушњари. Пруга је разорена у дужини од око 10 км".[488] Свједок Душан Милаковић, који је учествовао у рушењу пруге, о томе је казивао: „Ја сам био избјегао у Вериће. Била је њива стража у Шушњарици. Ту је била помоћна станица. Ту је била једна зграда. Ту је била стража.

[486] Свједок Драгомир Дража Милаковић, у: Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 470–471.

[487] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 367.

[488] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда о изведеним акцијама и политичком раду у времену од 30. јануара до 9. фебруара 1942. године", у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, књ. 4, Београд 1952, 38.

Пуцају, а ми доље тргамо и вичемо: 'Оооо, рук, рватска пруго!'... И потргамо пругу. Пуцају пушке озго на нас, али иде... С нама је био понеки партизан с пушком".[489] Рушење пруге, које је током читавог рата форсирало комунистичко вођство устаника на Козари, није много допринијело устаничкој страни (посебно у прве три године рата), али је изазивало казнене експедиције хрватске и њемачке војске на српска незаштићена села.

Усташе из Ивањске су већ 5. фебруара упале у незаштићено село Пискавицу и извршиле страшан злочин. Остаје питање да ли је овај злочин био одмазда за рушења пруге или је раније планиран, пошто неки свједоци тврде да је прије „покоља на једно 7–8 дана, крајем јануара и почетком фебруара 1942. године, једна патрола од двадесетак војника, ови наши мјештани, прошла је овда. Ишли су од куће до куће. Сваком су рекли да нико никуд не бјежи од куће. Ником ништа бити неће. Сви су били из Ивањске".[490]

Усташе су опет 12. фебруара упале у Пискавицу и поновили злочине. Тих дана је у Пискавици попаљено око 300 кућа и убијена 123 Србина и Српкиње:

„Дне 5/II 1942 г. пошла је усташка акција на наш терен. Та акција палила је села кроз која је пролазила. Кад смо ми видјели да се приближава та акција по пламену села, бјежали смо испред те акције према Козари. Та акција је на нашем терену поубијала гдје год је кога стигла а куће је палиле све среда тако... Осим овог масовног злочина та акција извршила је на нашем терену злочин масовне пљачке. Сви ти злочини извршени су у току од 7 дана."[491]

Исте усташе су у Ивањској 12. фебруара извршиле покољ српског становништва, убивши 85 Срба и Српкиња:

„На Св. Три Јерарха т. ј. 12/II 1942 г. дошла је једна група усташа из Бања Луке возом до под Шушњаре и та група заједно са домаћим усташама из Ивањске извршила је велики покољ Срба у Ивањској идући од куће до куће..., а прије тога на недељу дана исто тако једна група усташа из Бања Луке и домаћих убила је 6 људи... Највише је побијено у засеоку зв. Милаковићи јер је ту у наведеном покољу, који је извршен лицем на 12/II 1942 г. побијено 74 особе од најстаријих па до најмлађих."[492]

Током деведесетих година прошлога и почетком 21. вијека Лазар Лукајић, публициста и професор књижевности, сакупио је вриједна свједочења преживјелих Срба о покољу у Пискавици и Ивањској. Дијелове неких свједочења цитираћемо како бисмо приближили страхоте које су доживје-

[489] Свједок Душан Милаковић, у: Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 481.
[490] Свједок Драгомир Дража Милаковић, у: Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 470.
[491] АБиХ, ЗКУЗ, К. 7, Записник састављен 5. августа 1946. у Пискавици, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 56.003.
[492] АБиХ, ЗКУЗ, К. 3, Записник састављен 3. августа 1946. у Ивањској, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 55.997.

ли Срби Пискавице и Ивањске у фебруару 1942. године. Свједок Драгомир Дража Милаковић, рођен 1927. године:

„Заселак Милаковићи имао је 1942. године око 60 домаћинстава. Налази се на крају села Ивањске према Пискавици, а припада Ивањској. У цијелом селу Ивањској било је највише шокаца, али у Милаковићима су увијек живјели само Срби... Ми све до 12. фебруара нисмо ни чули да су у Милошевићима и Кнежевићима у Пискавици људи убијани и 5. фебруара, иако су они близу Милаковићима. Између Милаковића и Милошевића налази се неколико брда, удолина и потока. И у најбоље вријеме није згодно доћи до Милошевића тим попријечнијем путом. А те године снијег је био велики. И усташе су забрањивале удаљавање од кућа... Тога 12. фебруара, поред тога великога снијежнога наноса, било је ведро, сунчано. Ми устали ко и обично. Ујутро, око 8–9 часова чујемо шкрипу возова на станици у Ивањској и чујемо гласове људи. Изиђемо пред кућу и видимо – на станици црни се много војске. Врте се ко пред мравињаком. Постројавају се. Онда кваре строј и пењу се у возове. Улазе, вичу... Кад је воз крено из Ивањске према Пискавици, тројица-четворица моји буразора – Бошко, Божидар, Радомир и Момчило кренули су ту, код оне куће, да виде тај Самарић, како ми зовемо мјесто ђе је воз стао. Самарић је далеко једно два километра од станице у Ивањској. Толико исто, по прилици, од нашије кућа. Они су видли да војска иде вамо, нашим кућама. Ускоро је војска овдје стигла. Ишли су од куће до куће. А то су били правци њиови колона: доље овај поток Милаковића, испод пруге, па уз поток у унутрашњост засеока Милаковића; друга колона ишла је овда, преко вога брда, на ком се налази моја кућа... Ова кућа, овде горе, то је кућа мог стрица. Он је имо једно мушко дијете. Име му је било Мирко. Имо је нећe осам-девет година. Кад су усташе долазиле, стриц одведе Мирка у једну другу кућу, у кућу Милаковић Уроша. Мислио је да је она склонитија. И тамо Мирко погине. У тој кући погинула је Урошова сестра, а мајку су ранили. Урош је био побјего. У стричеву кућу није дошо нико од усташа, па у тој кући није нико страдо. Ето! Стричева кућа била је само сто метара лијево од наше куће, а усташе у њу нијесу свратиле. Они су пукли једном линијом. Нијесу ишли десно ни лијево. Био велики снијег, а усташе ко да су журиле. Да смо ми знали и склонили се мало у страну, остали би живи.... Стриц Радомир и Милорад Милаковић први су ушли у нашу кућу. Нашли су поклану чељад на огњишту, једно до другог. Једна сестра је била у соби. Ту су побијени и поклани: мој отац Раде, моја мати Милица, три брата – Миле од осам година, Момир од пет година и Бранислав, рођен 1941, у августу мјесецу, за тим сестра Митра од три године. У мојој породици побијено је укупно шестеро чељади, све у кући... Кад су послије долазиле усташе и комшије цивили из Ивањске да гоне стоку и купе ствари, шипкама су боли раку да виде шта је закопано, да нису ту можда сакривени ракија, месо, ствари... И откопавали су. Кад су видли да су лешеви, оставили су и. Било је то плит-

ко, слабо покривено. Кад сам ја дошо ’42. године, послије Козарске офанзиве, воловским колима нагонио сам земљу на раку, да то боље покријем. Ту су ми родитељи, три брата и сестра заувјек остали. Послије Рата, 1951. године, поставио сам крај њивог гроба уређену бетонску плочу и подиго им споменик. Споменик се налази дватри метра од куће у којој станујем. То је нова кућа. На истом мјесту је била и стара кућа, која је срушена, само друкчије окренута. Нијесам хтјео да нову кућу удаљавам од гроба. Тако су и моји мртви увијек са мном... Ја имам предмет из марта 1946. године о накнади штете за жртве. Нешто око милон динара по особи. За старије више, за млађе мање. Нисам ништа добио никад. Нити ја, нити ико у селу. Послије Рата, 1946. године, тужио сам усташу из Ивањске Здравка Крпу, који је мога оца оћеро од куће. Судија ме пита јесам ли видио да је Крпа убио мог оца. Ја му одговорим: 'Друже судија, онај ко је видио, тог данас нема живог.' Крпа је осуђен на годину-двије дана, па се вратио кући у Ивањску. То је био једини човјек с којим никад више нијесам говорио. Само кад прође крај мене, погледам да случајно не би бацио нож на мене. Умро је.”[493]

Драгомир Милаковић поред споменика који је, одмах уз кућу, подигао 1951. године својој побијеној фамилији

Свједок Јока Милаковић: „Ја сом рођена 1920. године у селу Верићима под Козаром, с оне стране пруге. У Милаковиће сом се удала1937. године, за Бошка Милаковића. Кад сом дошла у његову кућу, туј сом затекла Бошковог ђеда Смевуна (Симеун – примј. аутора) и Смевунову жену Стаку, Бошкову бабу... Кад је тукло, у Смевуновој кући било нас свега

[493] Свједок Драгомир Дража Милаковић, у: Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 471–474.

једанестеро. Мог свекра Симу оћерали су прије, око Петровдана, и убили га. Тог дана свекрва Василија поставила сопру да ручамо. То е бијо четвртак, 12. фебрувара 1942. Три Јерарка. Снијег велики бијо. Баба кае да идем звати Бошка, да ручамо. Он ошо до комшије Драже Милаковћа, да чује... Било почело клање. Већ доље у Пискавици Милошевћи први побијени. У један четвртак. (5. фебруар 1942. године – примј. аутора) Чуло се то. Доље пруга парана. Вој није тад ништ било... Ми други нјесмо бјежали. Били код куће. Баба дигла сопру. Нјесмо ни ручали. Кад сом се ја вратла кући, кажем да вамо иде војска. Они већ дошли до Дражне куће. Видимо ми да туку. Ми ушли у собу. Да се склонимо. Они дошли пред нашу кућу. Вичу:

– Ко има унутра? Излази напоље!

Они изиђоше напоље. Само је ђед Смевун осто у соби. Бијо болестан. Не може да устане. Лежи на кревету. Баба вели:

– Немој, ђеде, ти излазти! Кажи да с болестан.

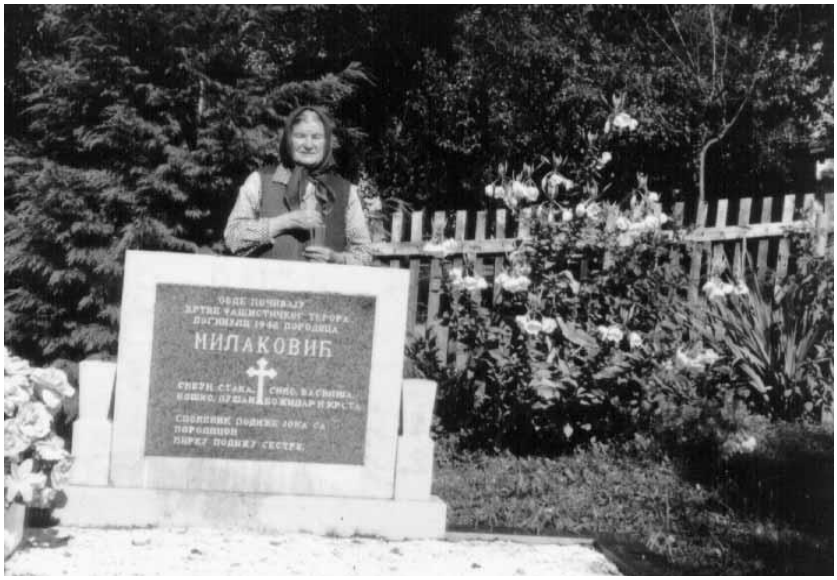

Јока Милаковић код гроба своје фамилије у башти код куће. На споменику пише: „Овде почивају жртве усташког терора МИЛАКОВИЋ Симеун, Стака, Симо, Василија, Бошко, Душан, Божидар и Крста. Спомен подиже Јока са породицом, Мирку подижу сестре."

Кад су они повикали да се излази напоље, ја сом нама искочла кроз прозор на другој страни куће. У рукама држим то дјете своје. Љубцу. Видим ја кроз отворен прозор у соби иза дирјека шта се дешава пред кућом... Један усташа, Илија Ковачевић, пита моју свекрву Василију:

– Ће су ти синови Бошко и Бождар? Ће ти је сна Јока?

Знаво он нас све. Комшија бијо. Хрват. Не пита за мог свекра Симу. Зна да је прије одведен и убијен. Зову да изиђе пред кућу ко још има у кући. Свекрва Василија се препала. Кае да не зна ће су Бошко и Бождар. А

онда зове мене да и ја изађем. Ја легла у снијег преко дјетета. Оне напољу поби. Василију уби Илија Ковачевић. Само једном пуца у свакога. Најприје паде баба Стака. Њу погодло у џигере. Онда баба Василија. Онда пуца у дјецу. И не вичу тако. Само падају, па се трзају...”[494]

Свједок Душан Милаковић, рођен 1924. године: „Почетком августа 1941. године одвели су неколико одрасли мушкараца из Милаковића – Глишу, Симу, Саву и Раду Милаковића, оца мога комшије Драже Милаковића. Раде је тада мого имати 45 година. Био здрав и крупан чоек. Купили су и комшије из Ивањске. Ево њиви кућа овдје преко пута. Раду су гонили Здравко Клечина звани Крпа, Иво Клечина и Иво Пипин. Све и знам добро. Све три су били по 50–60 година. Глишу је одво Марко Иве Жутице. Кад су увече гонли Дражиног оца Раду, ја гонио кући благо путом, а Раду води наш комшија Здравко Клечина. Ја у Здравковој кући био стотину пута. А он прође крај мене и поврати се. Каже:

– Што се смијеш?

Ја се препо. Ја се не смијем. А он мене кундаком, а ја падо. Ја уста, а он мене увати за прси, па дигну, па јопет кундаком у раме, а ја јопет падо. Па трећи пут. Мени јебе српску мајку. Дражиног оца ту свеза. Кад га удари кундаком вако једанпут, он се преврће ко клупко. Кад је мене ударио, онај други вели, што јест јест:

– Што дираш у дијете?

Ја тад имо 16–17 година. И његовог оца кад удари. Здравко каже:

– Пјевај о краљу Петру пјесму!

Раде моро пјевати. Пјева и котрља се низ обалу. Једна обалица доље. Он се котрља свезан... Неколико дана послије тргања пруге усташе су ишле свакој кући и рекле да се нико не склања, да не бјежи. Онда су дошле у четвртак, 12. фебруара, и поклале... Тог дана кад је био покољ у Милаковићима, ја и један буразер стричевић, дјечаци, пошли у шуму, према прузи, да крешемо грабић козама, да једу младице. Тада дошо воз, велики транспорт... Они су дошли пред кућу и опколили кућу. Кућа била риглована, мала, двије собице и један простор међу њима, без плафона. Ту је било огњиште. У тој кући живило нас је једанестеро... Брат Момчило сакрио се неђе кад је видио да долази војска. Ми остали били у кући. Војска је стигла нашој кући око девет сати прије подне. Заоколили кућу. Метли су митраљезе на прозориће. Кажу:

– Излазте сви у строј!

Усташе око куће и пред нама стоје. Ја познајем само Здравка Клечину и Ђуру Ицана. Питају:

– Ко је трго пругу?

Мој отац вели:

– Војско, ја не знам ко е трго. То је далеко од нас.

[494] Свједок Јока Милаковић, у: Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 475–477.

Стоји војска још и вамо на путу, код трешње. И Анте Пјевић из Ивањске, Шепо звани. Пита га онај испред нас:

– Шта ћемо?

Шепо каже:

– Удри и станарицу и стопаницу! Удри све по реду!

Да туче све у кући што има. Увати се први пиштоља један војник усташа. Сав је био од U исписаног по њему. То је био наш комшија из Ивањске Здравко Клечина. Он је први ватио се пиштоља и убио мог оца... Ја сам одма побјего из тог строја. Видио сам само кад су убили оца и матер. За мном пуца, а срећом, не погађа ме. Утеко пртином у један снијег, ђе се метало овцама, благу. Било је једно сијено. Виде усташе кад ја бјежим. Не иду за мном. Ја се ту сакрио. Усташе и даље пуцају у строј. Опалили су десетак метака. Не видим ја шта се дешава. Чуо сам кад је јаукнуло оно дијете, мој брат Милан, што га је мајка држала у нарамку. Мајка није јаукнула..."[495]

Свједок Дара Милошевић, рођена 1918. године: „Мој свекар Симо Милошевић убијен је у први четвртак, 5. фебрувара. То је био један четвртак, па други, кад су убијали нас, 12. фебрувара. Пруга је била парата, па је Симо побјего од куће, код тора. Тамо је његов брат стричевић чуво овце. Мислијо је да ће горе остати жив. А усташе га баш горе нађу... Тај мој свекар био угледан чоек. Рватске власти га метле ко повјереника уз Рат. Гонли га да се прекрсти. Некуд су ишли, али то није ништа било. Ја нисам ишла. Јопет га убли. Одма га нашли људи на Пискавици. (Овде Дара под Пискавицом подразумева железничку станицу у Пискавици, око које је било разних објеката. Ту је била и усташка станица – Л. Л.) Није то далеко. И ми га саранили на гробљу... Ми смо прошлу цијелу недљу дана били у Кевићима. Од оног четвртка, па до овог четвртка. Сваки дан је неко долазијо да подмири сермију. Кад се не виде и не чују усташе близу. Усташа није било никако. Вратили смо се у Милошевиће у сриједу, 11. фебрувара увече... Сјутрадан, у четвртак рано ујутру, зове мене моја јетрва Здравка да се јопет вратимо у Кевиће и да буднемо код њене матере. Тамо је мало даље и снепута, па је сигурније. И лакше би из Кевића било бјежат, јер је равно. Попртимо ми дјецу и кренемо њеној матери у Кевиће. Кад смо дошле до нашег точка и бунара крај потока, туј нас сретне 10 партизана. А један је цивил, Један Велимир. Питају куда ћемо. Кажу да не смијемо бјежати. Кажу нам да се вртимо кући у Милошевиће и да ми спремамо ручак, а они ће нас чувати. Било је то око осам сати ујутру. Зимско доба, па је и то рано. И тај Велимир је нас лијепо вратијо. С њима је био и Илија Милошевић. Он је у нашој ладари уватијо четри кокоши и ми смо то посјекле и очистиле, па свариле у оном котлу на нијем веригама изнад огњишта. Испекле смо и двије курузе. Тако смо дочекали њи пет у нашој кући, а пет је било

[495] Свједок Душан Милаковић, у: Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 481–483.

горе у кући тог Јована Милошевића... Пошли смо ко мало ручат. Кад су они запуцали, оставли смо онај трлог, покупли дјецу и јопет ошли у Миланову кућу. Пуцање се примицало. Они партизани се извукоше и одоше. Ми мислили да ће нас чувати. Они нас оставише. Побјегоше. Кад су опазли усташе да иду од Милаковића брда, опалли једноч на њи. Само и још више подражли. И онда побјегли. Нису се нама ћели ни јавити. Да су нам јавили, јопет би се неђе склонли. Бар неко. Они су побјегли преко пруге, према Козари, а ми смо остали. Само жене и дјеца. Одрасли мушкарци су побјегли прије, због тргања пруге... Он упро пушку и каже да излазимо вани. Не знам ко је први изишо. Само знам да сам ја изашла скором задња. Стриц Милан осто на кревету лежећи. Није мого да устане и иде. Оно моје мало дијете било остало тамо у соби, у колијевци. Они га само проболи. А стрица убли у уста. Пуцали. Изишли смо напоље. Дјеца иду сама. Плачу. Жене шуте. Кад смо изишли напоље, он нас постројјо. Ја сам њега замолла још: што да нас убије кад нијесмо криви. Да не дира дјецу. Ја га питам има л иђе иког свога. Нека мисли на своје. Каже да нема никога, нег Бога само нада собом. А усташа нема преда мном. Само онај један. Он каже:

– Орвати, вамо!

А они озго посуше. Не знам ја. Ће ћу знати колко и је? Тај што је нас постројјо, њи зове. Нема више говорит. Нареди да се окренемо од њега. Он је запуцо. Било је њи још. Ми смо сви попадали. И ја сам пала. Ил ме је неко гурно. Не знам од шта. Шта би? Нијесам ни онда знала. У мене била пуна уста снијега, пуна уста онога стра од онога барута. Шта ја знам од чега је оно било. Ја сам мислла да сам мртва. Или рањена. Ја не знам из чега су нас убијали, из пушке или митраљеза. Ми смо њима окренли леђа...”[496]

Усташе из Ивањске су током фебруара 1942. године чинили злочине и у селу Бистрици, на граници Приједорског и Бањалучког среза. Тада је убијено осам Срба у поменутом селу: „Од усташа који су судјеловали у наведеним убиствима свакако су узела учешће истакнуте усташе у Томићевој јединици Анто Иџан из Ивањске и Илија Томић такођер из Ивањске. Поред истих ваља напоменути и логорника усташког у Шимићима Милана Радмана Јосина из Шимића, који је стајао под командом Јуре Томића”.[497]

Током јануара и почетком фебруара 1942. године усташки функционери из Бање Луке и Загреба испланирали су масован покољ српског становништва у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике. Главни организатори покоља били су Виктор Гутић, усташки повјереник за бившу Врбаску бановину, жупник из самостана Петрићевац Мирко Филиповић и други усташки функционери у Бањој Луци и Загребу. Ови

[496] Свједок Дара Милошевић, у: Л. Лукајић, *Фратри и усташе кољу*, 502–505.
[497] АБиХ, ЗКУЗ, К. 2, Записник састављен 3. августа 1946. у Бистрици, ЗКУЗ, инв. бр. 56.000.

злочини извршени су „са знањем и одобрењем усташких врхова и главних фунционера". У њему су учествовале усташе из Бање Луке, Мотика, Ивањске, Петрићевца и Шарговца и Друга тјелесна поглавникова бојна под вођством натпоручника Јосипа Мишлова у јачини неколико стотина усташа.[498] Овај покољ, који се десио између два поменута покоља у Пискавици и Ивањској, пажљиво је осмишљен и није био изазван никаквим устаничким активностима у тим селима.

У јутарњим сатима 6/7. фебруар усташе су почеле да се размјештају по руднику и опкољавају поменута села. Тога јутра око чртири часа десетак усташа из Друге тјелесне поглавникове бојне дошли су у рудник Раковац и побили неколико рудара српске националности. Потом је, око осам часова, дошло још 50 усташа и тада је почела ликвидација свих затечених српских рудара. Хладним оружјем убијено је 37 рудара српске националности.[499]

Након злочина у руднику Раковац усташе су са пристиглим појачањима кренули у село Дракулић. Ту су им помагали локални Хрвати, који су дан прије покоља били позвани „код цркве у Петрићевцу" и одатле су одведени у „усташки табор у Б. Луци гдје су нам приредили вечеру". Сви присутни Хрвати из Дракулића су након вечере били „заклети усташком заклетвом".[500] Усташе под вођством жупника Филиповића, натпоручника Мишлова и других, крвави пир у Дракулићу почели су пред кућом Ђуре Гламоча, „гдје је њихов вођа Филиповић узео у руке дјете Гламоч Ђуре старо 6 месеци и усташама одржао један охрабрујући говор, да се небоје греха за дела која треба да чине, него да овако поступе као он, а грех он прима на себе, ако који неби хтео тако ћинити он ће га убити. Одмах је детету које је држао у руци отсекао главу, показујући на тај нађин примјером усташама шта им ваља ћинити у нашем месту. После тога усташе су секирама и ножевима побиле ову групу од око 80 особа у кући Гламоч Ђуре. После тога дјеле се на три групе и крећу кроз село вођени од домаћих усташа у Српске куће и овде све живо без разлике на пол и старост пада под крвавим усташким ножем и секиром. Покољ је поћео ујутро рано а до 11 часова пре подне преко 700 лешева лежало је са размрсканим главама и унакаженим телом по свим кућама... Истог дана око 4 сата после подне усташе одлазе из села, а већ сутра дан враћају се у село и са саоницама почињу да извлаће из кућа, у којима су лежали тако рећи неохлађени лешеви, све што им је до руке дошло, нарочито намирнице и ракију. У ове куће већ после два до три мјесеца усташке власти насељавају избјеглице из

[498] АБиХ, ЗКУЗ, К. 10, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, злочинац Виктор Гутић, ЗКУЗ, инв. бр. 1.422.

[499] „Извјештај усташке надзорне службе број 69/42", у: Л. Лукајић, *Фратри и усташе колју*, 157.

[500] АБиХ, ЗКУЗ, К. 3, Записник састављен 7. децембра 1945. у Бањој Луци, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 27.768.

околине Ливна, Дувна, Гламоча и Херцеговине, ови насељеници су се задржали све до ослобођења у Дракулићима".[501]

У овим злочинима учествовали су и Хрвати из Дракулића, међу којима су били Андрија Голуб, Марко Плетикоса, Шиме Плетикоса, Петар Плетикоса, Фридо Азлер и други.

Након Дракулића, усташе су наставиле покољ у Шарговцу: „Ту су усташе под вођством истог надпоручника Јосипа Мишлова са организаторима покоља и у Шарговцу Мирославом Филиповићем, Андријом Голубом, Иваном Јурићем, Виктором Нанутом, Марком Плетикосом, Илијом Голубом и Марком Голубом који су их водили од куће до куће, показивајући српско-православне куће, и као горе што је наведено вршили покоље. У Шарговцу је у 22 дома побијено 89 жртава, а на исти начин по извршењу покоља опљачкали су 23 дома..."[502]

У повратку из Шарговца усташе праве покољ у селу Мотике, које се налази у непосредној близини града Бање Луке. Тим усташама помагале су домаће усташе из Мотика, прве комшије побијених Срба:

„Село Мотике су биле већ 6. II. 1942 г. у 4 сата поподне од стране такозване 'Легије Мотичана' коју су сачињавали наоружани мештани а који су ови блокаду држали све до јутра до доласка усташке војске, па су на својим местима остали и послије усташког уласка у село, да би пазили ако би неко из села покушао да побегне да би га могли из пушке убити. Вршећи ову дужност пуцали су за Брковић Мирком који је успео да побегне из села и да се на тај начин спасе сигурној смрти. Усташе су послије свога доласка у Мотике одмах и саме блокирале цео заселак Тодићи и Васићи гдје су насељени сами Срби. Прво су скупили из више кућа око 75 особа, разног пола и старости па чак и дјецу из колевке, довели их пред кућу Васића Илије гдје су их убијали сикирама... Пошто су побили све у засеоку Тодићи и Васићи, прелазе мирно преко засеока Шобе и Кнежићи, у којима су насељени католици и долазе у засеок Стијаковићи. У овом засеоку куће су раштркане па су морали ићи од куће до куће гдје су побили такођер све живо у кућама. Овај страховит покољ завршен је око 3 сата послије подне а за цијело вријеме опаљен је из усташке пушке један једини метак и то на Васић Стола, који је покушао да избегне смрт од секире али је погођен од метка погинуо... Заједно са овим покољем усташе врше једну општу пљачку села и то први дан нарочито одводе стоку а у вечер већ стижу у Бања Луку. Сутрадан се опет враћају и пљачкају све из кућа... У овој работи им се прикључују многи Мотичани из засеока Шобе и Кнежићи који односе својим кућама један добар део пљачке, тако да су куће жртава овог покоља

[501] АБиХ, ЗКУЗ, К. 3, Записник састављен 17. јула 1946. у Дракулићу, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 55.461.
[502] АБиХ, ЗКУЗ, К. 10, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, злочинац Виктор Гутић, ЗКУЗ, инв. бр. 1.422.

остале празне једино су љешеви, који су остали око 15 дана по кућама давали слику тог зверског усташког клања невиних жртава.“[503]

Од усташа из Мотика који су учествовали у овом покољу свједоци су упамтили ове: Петар Марић, Анто Степанчевић, Мато Домазет, Иво Домазет, Нико Дурбић, Јуре Дурбић, Јосо Дурбић, Иво Дурбић, Миле Липовац, Миле Јосиповић, Јосо Јосиповић, Миле Касиповић и други.

Истребљење Срба у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике било је пажљиво испланирано и темељно изведено. Ликвидирана су српска села у близини Бање Луке, која је требала бити главни град НДХ. Због тога се и приступило чишћењу околине града од српског становништва. Са друге стране, покољи Срба у Писаквици и Ивањској вјероватно су изведени као одмазда због честих рушења пруге Бања Лука – Приједор од стране партизана. У тим покољима страдало је много цивилног становништва, али су, ипак, ти злочини однијели знатно мање српских живота него они од 7. фебруара. Када се саберу све жртве у селима са западне стране Бање Луке, око 2.300 у покољу 7. фебруара и преко 200 у покољима 5. и 12. фебруара, видимо да је то најмасовније страдање српског становништва 1942. године у Босанској Крајини прије офанзиве на Козару.

Масовно истребљење српског становништва у поменутим селима имало је за циљ, између осталог, и лакшу асимилацију Срба из других села Бањалучког среза. Тако је нпр. било у селу Драгочај: „У току 1943. г. наше село је било поштеђено од злочина усташа јер смо послије покоља у Дракулићима били позвани на један скуп на коме су православцима говорили Шалић Тома, Марић Ивица и Комненовић Иван, а који је скуп одржан три дана после покоља у Дракулићима тј. у фебруару 1942. г. на коме су нам препоручивали да пређемо на католичку веру, ако нежелимо да пређемо као они у Дракулићима и Мотикама. Под оваком пресијом скоро сви православни из Драгочаја били су присиљени променити веру да би спасли своју главу”.[504]

Устаничке партизанске снаге су на дан покоља у руднику Раковац и селима Дракулић, Шарговац и Мотике извршиле напад на Омарску: „Из рововских утврђења, из зиданих зграда, непријатељ је пружио јак отпор. Наши су пришли на врло блиско отстојање, али су се у свануће морали повући на боље положаје. Током дана владало је затишје. Чим је пао мрак, непријатељ се извукао према Пискавици. Наше снаге, мало касније, ушле су у станицу, гдје су заробиле 6 хрватских војника под пуном ратном спре-

[503] АБиХ, ЗКУЗ, К. 7, Записник састављен 26. јула 1946. у Павловцу, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 55.478.
[504] АБиХ, ЗКУЗ, К. 3, Записник састављен 17. јула 1946. у Драгочају, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 55.460.

мом. Заробљена су два усташе (који су стријељани), шеф станице и још неколико жељезничара...“[505]

Партизански напад на Омарску, само два дана након покоља у Пискавици, која је релативно близу Омарске, а немогућност да се заштити цивилно становништво Пискавице и Ивањске, био је потпуно промашен потез. Омарска јесте била важна станица на прузи Бања Лука – Приједор, у којој се налазио и рудник жељезне руде, али напад на Омарску у то вријеме био је крајње непотребан и контрапродуктиван по животе српских цивила. Одлуци о нападу на Омарску вјероватно су кумовали комунисти, који су сматрали да треба ударати на економске и саобраћајне центре НДХ, а како би помогли борбу Црвене армије. Историчар Бранко Петрановић запазио је да је на уму водећих комунисти у Босанској Крајини у љето 1941. године била „безумна идеја да је боље да погине десет хиљада устаника него хиљаду 'Руса', припадника Црвене армије, у биткама за Житомир“.[506]

Са друге стране, изворна грађа нас упућује на престанак масовних злочина над Србима у Пискавици и Ивањској након што су у ова села дошли устаници четници:

„У љето 1942 г. склопљен је споразум између четника с једне и хрватских власти и њемаца с друге стране и тада је наш терен припао у четничку зону. И надаље су нам усташе долазиле, али усљед споразума с четницима нису нам више правили злочина“.[507]

У југословенској историографији четници су углавном окарактерисани као сарадници, некад чак и савезници усташа и нациста. У историографијама већине држава насталих након уништења СФРЈ ова оцјена за четнике је задржана и још продубљена неутемељеним оптужбама да су четници чинили геноцид над муслиманима и Хрватима. Историчари у Републици Српској и Србији анализом изворне грађе долазе до нових закључака у вези са четницима. У овом тексту немамо простора да се више бавимо питањем четника. Ипак, на основу досадашњих резултата српских историчара који се баве овим темама, можемо рећи да ће будућа истраживања умногоме дати другачију оцјену Југословенске војске у отаџбини (четника) у односу на југословенску историографију и историографије већине бивших југословенских република.

Након покоља српског становништва у првој половини фебруара 1942. године, у другој половини истог мјесеца одржана је Обласна конфе-

[505] „Извјештај Штаба Другог крајишког НОП одреда о изведеним акцијама и политичком раду у времену од 30. јануара до 9. фебруара 1942. године“, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, књ. 4, Београд, 1952, 39.

[506] B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, 130.

[507] АБиХ, ЗКУЗ, К. 7, Записник састављен 5. августа 1946. у Пискавици, Срез Бања Лука, ЗКУЗ, инв. бр. 56.003.

ренција руководилаца КПЈ за Босанску Крајину. Конференција је одржана у Скендер Вакуфу (данас Кнежево) од 21–22. фебруара 1942. године. Због кашњења Косте Нађа и Лепе Перовић, који су по одлуци Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба НОП и добровољачких одреда за БиХ упућени „на рад у Босанску крајину", конференција је продужена на 23. фебруар. Тог дана се засједало у Бочцу. Трећег дана конференције, према инструкцијама врха КПЈ које су саопштили Нађ и Лепа, посебно је истакнута „потреба заоштравања борбе са унутрашњим непријатељем, четницима..." На тој конференцији постављени су тврдокорни комунисти на главне војне и политичке устаничке партизанске позиције.[508]

Прије конференције у Скендер Вакуфу и Бочцу формирана је Козарска пролетерска чета. Тиме су комунисти јачали своју водећу позицију међу српским устаницима на Козари. Чета је формирана у селу Бистрици, под Козаром, на граници Приједорског и Бањалучког среза. Прво село до Бистрице у Бањалучком срезу је село Пискавица, у којем су усташе убијале Србе 5. и 12. фебруара. Одмах иза Пискавице је Ивањска, у којој су се утврдиле усташе. Умјесто да се покуша са нападом на Ивањску, или бар боље заштите Пискавица и Бистрица, козарски пролетери су послати на четничку устаничку територију. За то вријеме, пред Васкрс 1942. године, усташе из Ивањске поново се упале у Бистрицу, убијајући и пљачкајући српске домаћине:

„Кад смо ми побјегли уочи Цвијети наших, на Цвијети су наше српске, попаљени Кукићи, све ни ћумез није остао. Ко је нађен убијен је. Мој ђед Стојан заклан. И то онако како нико никог клао није, него животињски. Свезали су му овако руке жицом (свједок скупљених песница укрсти руке – Б. Р.) и метли сијена и полили бензином и натјерали да све попали синовско стање (имање – Б. Р.), а све било од дрвета. И онда рекли овој сестри његовој.... И она је њих молила, пошто их је познавала као комшије: 'Немојте молим вас, убијте мене. Немојте, немам нигдје никога него њега јединога брата.'

Они су рекли њој: 'Реци синовима Стојановим да гонимо старога и запалићемо га у цркви у Бистрици.' И он кад је био од куће, кад је изашао из села одмах у долини, рекао је: 'Дјецо, ј... вас Антикрст ваш, немојте ме гонити и мучити, убијте ви мене вој (овдје – Б. Р.).' И они онда њега ударе ножем, овдје и овдје (свједок показује лијеву и десну страну врата – Б. Р.) и изађу му на леђа бајонете,... али најпре су му пукли из пиштоља у чело и низ чело само масница крви ишла, а по плећима скроз мозак се бијелио. И онда су му одсјекли главу, нису скроз, него му је била на леђима и висила. Тако смо га нашли и тако смо га закопали. И то га нисмо могли закопати

[508] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 475–478.

овдан него овноћ. Убише са Кига ту, Киг се зове брдо. И они су имали ту ровове. И тако да су га закопали синови по ноћи".[509]

Циљ партизанског вођства био је да четнике приволе да пређу у партизанске редове или да их униште. У селу Липовцу, код Челинца, дошло је 5. марта до сукоба козарских пролетера са четницима Лазара Лазе Тешановића. Том приликом тешко је рањен Младен Стојановић, који је био највећи ауторитет српским устаницима на Козари.[510] Козарачки пролетери ушли су 25. марта 1942. године у састав Пролетерског батаљона. Пролетерски батаљон чинили су Козарачка, Подгрмечка и Дрварска пролетерска чета, укупно око 250 бораца.[511]

Након што су четници (31. март / 1. април) напали рањене пролетере у школи у селу Јошавка, код Челинца, те исто вече убили и Младена Стојановића, који се налазио у једној кући у Јошавци на лијечењу (у подацима о његовом убиству има контрадикторности и историчари нису још рекли коначну ријеч), партизанска команда почетком априла покреће велики напад на четничку територију. Ударне партизанске јединице са Козаре и Грмеча, у јачини од 1.150 добро наоружаних бораца (350 са Козаре, 800 са Грмеча), два мјесеца су разбијали четничке формације и настојали да четничке територије и села ставе под своју управу.[512] Тим снагама треба придодати и поменуту пролетерску чету у јачини од око 250 бораца, која је већ у марту 1942. дјеловала на четничкој територији. Када овим партизанским снагама додамо и остатак бораца 2. батаљона 4. крајишког народноослободилачког партизанског одреда (већина бораца овога одреда прешла је у првим мјесецима 1942. године на страну четника), који је тада имао око 120 бораца,[513] долазимо до закључка да је на четничку територију (околина Челинца, Бање Луке и планине Мањаче) нападало око 1.520 добро наоружаних и организованих партизана. Четници су углавном избјегавали сукоб са партизанима, што се види и из партизанских извјештаја: „Иначе непријатељ не покушава нигдје да да отпор. Желе преговоре, њихова се војска колеба и неће с нашима да се туче".[514]

Недостатак људства, због одласка козарских партизана у борбу против четника, осјетио се на терену Козаре. О томе је Штаб Другог КНОП

[509] Б. Радаковић, „Свједочење Сретка Кукића", у: *Годишњак за истраживање геноцида*, Београд–Крагујевац, 2019, 363–364.

[510] О. Стишовић, „Формирање Ударног противчетничког козарачког батаљона и његов борбени пут до завршетка козарске офанзиве", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања,* IV, Београд 1978, 18.

[511] Б. Вуковић, „Козарска пролетерска чета дијелила је судбину пролетерских батаљона", у: *Козара у народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, II, Београд, 1971, 377–378.

[512] D. Ćurguz, M. Vignjević, *Drugi krajiški narodnooslobodilački partizanski (kozarski) odred „Mladen Stojanović"*, 487–496.

[513] Исто, 493.

[514] „Drugarskim štabovima 1, 4, čete, zamj. Komandanta i Kom. Mjesta Kozarac", Štab II bataljona, 7–IV–1942, Меморијални музеј на Мраковици Ф2/113.

одреда извјештавао Оперативни штаб за Босанску Крајину почетком маја 1942. године:

„Штаб Одреда додијелио је 15 карабина 4-ој чети II бат. а остатак 3. чети IV. бат. /Маријка/, да би се бар донекле поправило бројно стање тих чета ослабљених одиласком наших снага из тих чета у Ударни батаљон. Тих 15 карабина и осталих 30 нијесу могли заштитити тај крај јер су касно стигли, пошто је – на свега један дан прије њиховог доласка – спаљено између 300–400 кућа наших сигурних и најбогатијих села од стране непријатељске војске".[515]

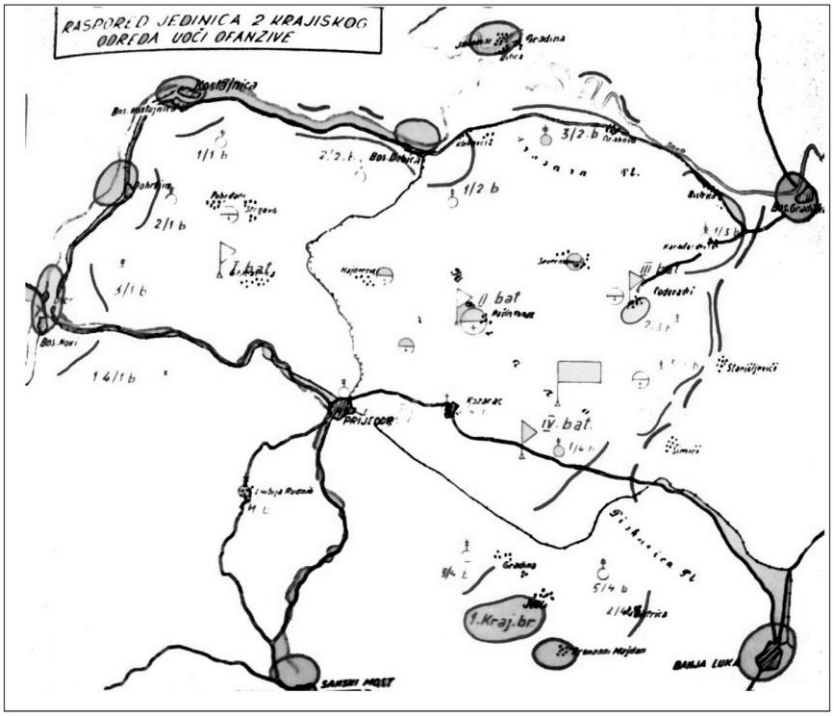

Карта на којој се види офанзива партизана на четничку територију пред хрватско-њемачку офанзиву на Козару (M. Pekić, D. Ćurguz, *Bitka na Kozari*, Prijedor 1974)

Ова партизанска офанзива на четничку територију, која је након поменутих области обухватила и централну Босну, трајала је до првих дана мјесеца јуна. Партизанске противчетничке снаге враћају се на Козару неколико дана прије почетка велике хрватско-њемачке офанзиве на ову планину. Сукоб између два српска покрета отпора, партизана и четника, олакшао је положај усташама у Ивањској и широм НДХ, а српски народ повео путем братоубилачког рата.

[515] „Drugarskom Operativnom Štabu za Bosansku Krajinu", Štab II K.N.O.P.O „Dr. Mladen Stojanović", Na položaju 4. maj 1942. god, Меморијални музеј на Мраковици, Ф2/174а.

У априлу 1942. године усташе из Ивањске су починиле злочин над Србима у селу Верићи, у Бањалучком срезу. Из Верића су их истјерале снаге 4. батаљона 2. КНОП одреда. Партизан Милан Мандић упамтио је стравичан призор који су затекли након протјеривања усташа из овог села:

„Наишао сам са групом бораца поред сиромашније сељачке кућице у Радуљима. Нешто се чуло, некакав неразумљив глас, као да се неко дави, крклја. Застао сам и погледао кроз отвор малог прозора и примијетио стравичну слику. Сва у крви лежала је жена. Још је давала знаке живота. Била је сва избодена ножевима. Заклана је и крв је још текла. Једногодишње дијете ручицама је претраживало крвава мајчина прса. Тешко је било посматрати ово мало људско створење како крвавим ручицама по исеченим мајчиним грудима тражи дојку. Умјесто мајчиног млијека текла је мајчина крв. Плакало је и тражило да сиса... Оставило је то на нас борце веома тежак утисак. Нисмо могли да схватимо да су то могли да учине људи над другим људским бићима... Послије одбијања усташа према Ивањској, узели смо дијете и предали га другој породици на чување.“[516]

Дан пред почетак велике хрватско-њемачке офанзиве на Козару усташе из Ивањске, под вођством Јуре Томића, терорисале су, пљачкале и одводиле Србе из села Бистрице.[517] Тај дан усташе су убиле 31 Србина, три одвели са собом, учинили „313 паљевина, 228 пљачки“.[518] Већ сутрадан усташе из Ивањске, под командом Јуре Томића, учествују у офанзиви на Козару. Ивањска је била једна од полазних тачака хрватско-њемачких снага у великој офанзиви на Козару од 10. јуна до 18. јула 1942. године:

„Овога дана (10. јуна – примј. аутора) почета је из Ивањске, под заповједништвом Fuhrungstaba westbosnien, акција за ослобођење Приједора и за опкољавање партизанских снага у Козари, које би се потом требале уништити. Акција је почела у 05.00 сати у слиедећем распореду: Главна снага са оклопном скупином, надирала је цестом Ивањска – Приједор, са задаћом брзог заузимања Приједора...“[519]

Хрватско-њемачке снаге су већ првог дана офанзиве овладале путем и жељезницом између Ивањске и Приједора, а истог дана, у брзом надирању кроз слабо осигуране устаничке редове, заузеле су и град Приједор. Да би што јаче стегли обруч око Козаре, хрватско-њемачке снаге приступиле су чишћењу терена јужно од поменутог пута и жељезнице. На том сектору

[516] М. Мандић, „Злочин усташа у селу Верићима“, у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања*, IV, Београд 1978, 435–436.
[517] Изјаве свједока у кривичном предмету против Јуре Томића, АБиХ, ЗКУЗ, К. 169, инв. бр. 10.843/2, 10.844/2, 10.845/2, 10.846/2, 10.847/2.
[518] АБиХ, ЗКУЗ, К. 8, Одлука о утврђивању злочина окупатора и њихових помагача, злочинац Јуре Томић, ЗКУЗ, инв. бр. 776.
[519] „Бојна релација Бањалучког здруга за мјесец јуни 1942. године“, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа*, IV, књ. 6, Београд 1953, 366.

налазиле су се снаге Прве КНОУ бригаде (у рејону села Бистрица – Јелићка – Бронзани Мајдан). Са друге стране, команда Прве КНОУ бригаде наредила је својим батаљонима (осим Првог батаљона, који је остао на том простору и 13. јуна нападао Сасину у Срезу Сански Мост) да се 11. јуна пробију у Козару како би помогли партизанске снаге које су се налазиле у планини. Отежавајућа околност по партизане Прве КНОУ бригаде била је слаба информисаност о непријатељу. Команда није знала да су хрватско-њемачке снаге већ заузеле Пискавицу и да су се добро утврдиле у њој, а издала је наређење да се преко Пискавице изврши пробој у Козару:

„За читаво вријеме колико је бригада на овом терену водила борбе нисмо имали добре и вјеродостојне податке о снагама непријатеља, а посебно у борбама на Пискавици. Чак нисмо ни знали да је непријатељ овладао Пискавицом и да се, иако на брзину, доста добро утврдио и организовао фронт према бригади. У таквој ситуацији ипак смо са бригадом кренули датим правцима под претпоставком да нећемо ни наићи на непријатеља, не бар на тако јаке снаге на које смо наишли. Ове непријатељске снаге су припадале групи 'Фриц', а дјелимично и Првој домобранско-усташкој пјешадијској дивизији."[520]

Партизани су 12. јуна око девет часова кренули у пробој на Козару преко Пискавице. Слабо организован партизански напад сручио се на „бројно и технички јаче снаге непријатеља". Развила се немилосрдна борба и током дана, иако слабији, партизани су успјешно ломили отпор непријатеља у Пискавици. Око 15 часова непријатељ је „почео масовно да се предаје". У задњи час преостале непријатељске снаге спасава тенковски батаљон 202. њемачког оклопног пука, који је изненадио и потиснуо партизане, наносећи им значајне губитке:

„Видећи да им је стигла помоћ, маса непријатељских војника, која се већ била предала, поново је прихватила одбачено оружје, скочила у ровове и отворила ураганску ватру по јединицама бригаде. Немајући средстава за борбу против непријатељских тенкова, изложени на брисаном простору убитачној ватри која је грцала из челичних грдосија и ватри непријатељске пешадије, батаљони бригаде били су приморани да се повлаче и у повлачењу су имали осјетне губитке".[521]

Српски устаници и цивили на Козари били су десетковани током хрватско-њемачке офанзиве. На Козари је у љето 1942. године у пуној снази и страхоти дошао до изражаја план о истребљењу српског народа на простору НДХ. Био је то геноцид. Ивањска је била једна од карика тога геноцида, а њени становници учесници у извршењу злочина. Након офанзиве, до краја 1942. године, око Ивањске није било већих борби између

[520] S. Rauš, B. Arsenić, D. Karan, „Piskavica – veliki okršaji, žrtve i iskustva", у: *Prva krajiška udarna proleterska brigada – sjećanje boraca*, Prijedor 1981, 143–144.
[521] Исто, 144.

српских устаника и усташа. Српско становништво и устаници у ширем рејону око Ивањске били су ликвидирани, протјерани, затворени у логорима смрти или немоћни за било какав озбиљнији отпор.

Током друге половине 1942. године запажени су покушаји четника да спасу што се спасити могло након офанзиве на Козару. У селима гдје су имали свој утицај четници су настојали пописати Србе страдале у геноциду и спријечити даљњу пљачку и убиства српских цивила. Хрватске власти у Омарској извјештавају 9. августа 1942. године Котарску област у Приједору о раду четника на своме терену:

„Напрема дневним извјештајима који стижу из десет села ове општине, тј. од кнјазова (повјереника села) видљиво је да четници врше попис младића од 18–22 године, те од 22–40 и од 40–50 година. (...) Кнјазу села Омарска наређено је под пов. бројем: 37/42 од 2. августа 1942. имаде овај посао свршити као остали девет кнјазова у овој општини. Друго, имаде кнјаз налог да попише све поубијане Србе, од стране усташа или Хрватске војске. Тако исто да попише сво имање поништено од усташа или Хрватске војске и све оне који се налазе у логору на разним мјестима. Предње се доставља ради знања и обавјести Госп. Сатнику Барабашу, који се налази у Логору у Приједору. (...) Подесно би било да данас дође у Омарску г. сатник Барабаш са мотор-терзином до опћине ради извида на лицу мјеста и да види налоге од четника”.[522]

На инсистирање четника многи Срби су пуштени из логора у Приједору (логор „Циглана”), тако је само из села Бистрице пуштено око 700 српских цивила.[523]

Током новембра 1942. године четници су упозоравали хрватске власти да су четничке снаге спремне да се обрачунају са свим пљачкашким и злочиначким појединцима и јединицама НДХ. Штаб четничког пука „Мањача” писао је 9. новембра 1942. године хрватским властима у Приједору:

„Данас ми је моја патрола предала г. Баче Мату и Вершића Марка, који су упућени у српска села Буснове, Томашицу и Гаћане (Срез Приједор – примј. аутора), тиме да тамо пописују неке залихе жита. Наслову напомињем да се у тим селима извршени пописи вишкова житарица и биће подјељени по оним селима и оним људима који су хрватске власти и усташке власти опљачкале, а која су то села ваљда вам је то познато, и у њима сте показали 'хиљаду година хрватске културе'. Напомињем, да ће сваки

[522] „Допис Општине Омарска од 9. августа 1942. Котарској области у Приједору” у: В. Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, друго издање, Приједор, 2020, 245–246, фуснота 614.

[523] В. Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, друго издање, Приједор, 2020, 245.

онај који пође са сличним намјерама прије него се подмире опљачкани Срби бити сматран као пљачкаш српског народа и према њему ће се поступати према четничким прописима – законима. Ако будете употријебили силу одговорићу силом, па коме опанци коме обојци, а четници када бране свој народ не боје се смрти. Вук. Ј. Марчетић".[524]

Почетком 1943. године у Ивањској је било око 500 усташа.[525] На простору Козаре су се током јануара 1943. године налазиле снаге Прве, Друге и Пете КНОУ бригаде. Два батаљона Прве КНОУ бригаде извршили су 10. јануара 1943. године напад на усташе и домобране у Омарској. Приликом тога напада разрушили су и пругу између Ивањске и Омарске.[526] Партизански и домобрански извјештаји противрјечни су око броја страдалих домобрана у Омарској. Домбрански извјештај наводи да су погинула два и рањена три домобрана, а убијена четири партизана. Партизански извјештај каже да је „непријатељ имао велике губитке" и да је рањено 15 партизана.[527] Напад на Омарску изведен је под тешким временским условима: „Кренули смо у напад по великом снијегу и мјесечини. Насред једне чистине испред Омарске испријечио нам се велики бетонски бункер. Покушавали смо неколико пута да му прићемо, како бисмо кроз отворе убацили бомбе унутра. Међутим, снијег и мјесечина су ишли наруку непријатељу... У тим покушајима да се примакнемо бункеру погинуло је и рањено неколико наших другова".[528]

Током читаве 1943. године српски устаници нису смогли снаге за озбиљнији напад на усташе у Ивањској. Ивањска је била добро утврђена, усташка посада јака, а становништво одано усташком покрету и НДХ. Повремено су партизани вршили нападе на хрватске војне формације на ширем подручју око Ивањске. Тако су партизани Другог батаљона Козарског НОП одреда 27. августа извршили напад на 6. сатнију 7. ловачке

[524] „Извјештај Жупске редарствене области у Бањалуци, Тај. 3026/42, управитеља редарства др Иве Громеса, Уреду опћег опуномоћеника владе НДХ Бањалука, од 15. студеног (новембра) 1942" у: В. Адамовић, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, друго издање, Приједор 2020, 246, фуснота 614.

[525] „Izvještaj Štaba Četvrte divizije od 20. januara 1943. god. Štabu Prvog bosanskog NOU korpusa o rezultatu borbi na teritoriji Karana i Kozare", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 9, Beograd 1954, 227.

[526] „Bojna relacija Drugog domobranskog zbora za mjesec januar 1943. godine", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 9, Beograd 1954, 496.

[527] „Izvještaj Štaba Prvog bosanskog NOU korpusa od 12. januara 1943. god. Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije o borbama Pete divizije na Manjači i kod Omarske, o rušenju komunikacija i o uspostavljanju veze sa slavonskim jedinicama", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 9, Beograd 1954, 129.

[528] P. R. Štrbac, „Pred bunkerom u Omarskoj", у: *Prva krajiška udarna proleterska brigada – sjećanje boraca*, Prijedor 1981, 406.

пуковније из Сарајева. Заробљена су 92 домобрана, шест водника, један заставник и један натпоручник. Сви домобрани су изразили жељу да уђу у партизанске редове у мјестима свога рођења и пуштени су кућама.[529] Овај случај дезертирања домобрана забиљежен је и у хрватских војним изворима: „Против частника који су пребјегли партизанима поведени су извиди од стране мјеродавних предпостављеника и ратних судова".[530] Није познато да ли су се сви домобрани придружили партизанима у мјестима гдје су рођени или су се вратили у домобране.

Август 1943. године на ширем рејону око Ивањске није прошао без међусобних сукоба српских устаника партизана и четника. Партизани на читавом потезу од Приједора до Бање Луке врше нападе на четничке снаге по српским селима: „Снаге VIII бригаде оперисаће и вршити чишћење на сектору лијево од сектора VI бригаде према пруз Бања Лука – Приједор – Пискавица – Бронзани Мајдан – Перван. Приликом чишћења четничких банди на поменутом сектору повремено вршити чишћење непријатељских упоришта на пруз Бања Лука – Приједор, као и ометати непријатељски саобраћај".[531]

Припремајући акцију за ослобођење Санског Моста,[532] Штаб Четврте КНОУ дивизије наређује Штабу Једанаесте КНОУ бригаде да у садејству са снагама Козарског НОП одреда, почев од 17. октобра, крене са нападима на хрватске и њемачке снаге на релацији од Ивањске до Босанског Новог.[533] Уочивши груписање партизанских снага и борбе са домобранима и усташама изнад Приједора и Козарца и рушење пруге на дијелу правца Козарац–Ивањска, хрватске војне власти из Приједора шаљу извјештај команданту 373. њемачке дивизије Алдријану у Бању Луку. Овај закључује да партизани спремају напад на Приједор и наређује команди 202. тенковског батаљона да Трећу тенковску чету хитно упути из Бихаћа у Приједор. Из Бање Луке је за Приједор упућен Први батаљон њемачког 384. пука.[534]

Њемачки батаљон стигао је возом у Ивањску 18. октобра и након искрцавања и прикупљања информација о стању на путу према Приједору,

---

[529] „Izvještaj Štaba Kozarskog NOP odreda od 29. avgusta 1943. god. Štabu Grmečke grupe NOP odreda o akcijama izvedenim kod Blagaja i Prijedora", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 16, Beograd 1956, 292.

[530] „Opšta bojna relacija o akcijama ustaško-domobranskih jedinica na teritoriji Trećeg zbornog područja za avgust 1943. godine", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 16, Beograd 1956, 533.

[531] „Naređenje Štaba Četvrte NOU divizije od 23. avgusta 1943. god. Štabu Šeste i Osme krajiške brigade za čišćenje terena između Vrbasa i Sane", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 16, Beograd 1956, 195.

[532] Сански Мост је ослобођен 21. октобра 1943. године. B. J. Bokan, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, III, Sanski Most 1980, 164–178.

[533] D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 108.

[534] Исто, 111–112.

упутио се са још око стотину домобрана и усташа из Ивањске цестом према Приједору. Око поднева ова колона стигла је у рејон села Бистрице. Ради одмора застали су у Верића пољу. Сељаци из Бистрице јавили су команди 2. батаљона 11. КНОУ бригаде гдје се налазе Нијемци и усташко-домобранске снаге. Други батаљон је брзим нападом изненадио непријатеља на Верића пољу, нанијевши му велике губитке. Убијено је између 60 и 80 непријатељских војника, највише Нијемаца, и заробљено између 8 и 15 домобрана, међу којима и један Италијан. Остатак хрватско-њемачких снага повукао се у Ивањску. У наставку борбених дејстава партизани су ликвидирали домобранску посаду на жељезничкој станици у Пискавици и заробили 36 домобрана. На дијелу пруге од Козарца до Ивањске спаљени су сви непријатељски бункери.[535] Исте ноћи 18/19. октобар на неколико мјеста срушена је пруга између Омарске и Козарца. Уништено је 6 бункера и заробљено 6 домобрана. Из Ивањске је у исто вријеме кренула једна већа формација усташа и Нијемаца. Њих су дочекале снаге 4. батаљона 11. КНОУ бригаде, приморавши их да се врате назад у Ивањску. У борби је убијено 12 усташа и Нијемаца, а 15 рањено.[536]

До краја 1943. године није више било озбиљнијих борби око Ивањске. Главне борбе водиле су се око рушења пруге Приједор – Бања Лука. У покретима из Бање Луке и Ивањске према Приједору Нијемци су као сигурнију опцију користили пут Приједор – Бања Лука. Ипак, и на путу су били нападани од партизанских засједа. Тако је један дио снага XI бригаде у селу Верићи направио засједу. Из засједе је 7. децембра нападнута колона Нијемаца у снази од 1.000 до 1.200 војника. Битка је трајала читав дан и колона се уз значајне губитке успјела пробити до села Ламовита. У Ламовитој Нијемце дочекује 3. батаљон 11. КНОУ бригаде и ту им наноси додатне губитке. Нијемци се повлаче у Омарску, одакле су сутрадан возом кренули за Приједор. Према партизанским изворима, Нијемци су у ове двије битке имали преко 100 погинулих и преко 130 рањених војника.[537]

---

[535] „Izvještaj Štaba Četvrte divizije od 23. oktobra 1943. god. Štabu Petog NOU korpusa o oslobođenju Sanskog Mosta I Piskavice", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 18, Beograd, 1958, 325; „Izvještaj Štaba Četvrte NOU divizije Štabu Petog korpusa NOV Jugoslavije o borbama i pokretima jedinica u Bosanskoj Krajini od 16. do 28. oktobra 1943. godine", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 19, Beograd 1959, 37.

[536] „Izvještaj Štaba Četvrte NOU divizije Štabu Petog korpusa NOV Jugoslavije o borbama i pokretima jedinica u Bosanskoj Krajini od 16. do 28. oktobra 1943. godine", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 19, Beograd 1959, 37.

[537] „Izvještaj Štaba Četvrte NOU divizije Štabu Petog korpusa NOVJ o borbama na teritoriji Bosanske Krajine u vremenu od 29. novembra do 13. decembra 1943. godine", y: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 20, Beograd 1960, 325–326.

Крајем децембра 1943. године партизанска врховна команда планирала је напад на Бању Луку и Босанску Градишку. Био је то покушај да се олакша положај партизанских снага у долини ријеке Дрине, на које су навалиивале снаге Друге оклопне њемачке армије. У то вријеме Црвена армија је потискивала Нијемце и њихове савезнике на Источном фронту и постепено се приближивала границама Србије. Комунистичко вођство је имало за циљ да партизанске јединице продру у Србију и ослабе њемачке одбрамбене линије на простору Србије, али и да дочекају Црвену армију у Србији и тиме осигурају власт КПЈ на простору Србије, а тиме и читаве Југославије:

„И Врховни командант НОВ и ПОЈ је крајем 1943. процјенио да је најважнији стратегијски задатак подједнако из политичких и војних разлога што прије ојачати НОП у Србији и у вези с тим наредио штабовима 2. и 3. корпуса и штабу 5. крајишке дивизије да се под сваку цијену одрже у долини Дрине и буду спремни за продор у Србију".[538]

У плановима за напад на хрватско-њемачке снаге у Бањој Луци, Ивањска је била незаобилазна као једно од најјачих усташких упоришта у Бањалучком срезу. У њој се крајем 1943. године налазило између 700 и 800 усташа и домобрана.[539] Партизански напад на Бању Луку почео је 31. 12. 1943 / 1. 1. 1944. године. Први батаљон Пете КНОУ бригаде 31. децембра 1943. године, око 22 часа, брзим нападом освојио је непријатељско упориште у римокатоличком самостану у Трапистима у непосредној близини града Бање Луке. Овладали су и околним зградама у Трапистима:

„Ту ноћ смо упали у кућу управника Пиваре... Затекли смо у кући управника и још неке госте. Чекали су нову годину. Представио сам му се. Био се грдно уплашио. Ту ћу наћи и једну Приједорчанку, познаницу, и њеног мужа који је држао кантину, а чији је брат био усташа. Међутим, нисмо га дирали. Управник нам је показао неке усташке новине у којима је била расписана потјерница за неким комунистима, међу којима се помиње име Ранка Шипке, моје и још неких другова. Називали су нас јудама, србокомунистима и сл."[540]

Ипак, партизани нису успјели на вријеме овладати мостом у Трапистима и непријатељу је ускоро стигло појачање са тенковима, те су се 1. јануара 1944. године партизанске снаге морале повући. Напад на Бању Луку ни са осталих праваца није био успјешан и највећи град у Босанској Крајини остао је и даље у рукама хрватско-њемачких снага.

---

[538] D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 166.

[539] „Izvještaj Štaba Treće brigade od 4. januara 1944. Štabu Šeste NOU divizije o akcijama na aerodromu Ljeskovac – Zalužani", у: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 74.

[540] Ј. Марјановић, „Напад на непријатељски гарнизон Бању Луку уочи Нове 1943/44. године", у: *Козара у Народноослободилачком рату – Записи и сјећања,* VI, Београд, 1978, 169.

Пред напад на Бању Луку два батаљона из састава Треће личке пролетерске бригаде држала су положај на цести Ивањска – Бања Лука, са задатком спречавања продора непријатеља из правца Ивањске према Бањој Луци.[541] Наређено им је да одвоје један дио својих снага и у садејству са снагама Санског одреда изврше „демонстративан напад на непријатељско упориште Ивањску" и, по могућности, ликвидирају положај усташа и домобрана у Ивањској.[542] Један дио усташа и домобрана заробљен је док је код својих кућа чекао Нову годину:

„Док смо ишли на одредиште за напад, пролазили смо кроз много села на прилазу Бања Луци. По селима се управо дочекивала Нова година и у кућама смо затицали много слављеника, међу којима и доста војника (усташа и домобрана), који су за ту прилику добили одсуство. Столови су били пуни печења, колача, вина и других намирница. Многи су већ били доста пијани. Не може се ни замислити њихово изненађење и запрепашћење када су видели како у собе улазе наоружани партизани. Било је том приликом и врло смешних сцена. Многи од усташа и домобрана су мислили да је све то шала па су чак дизали чаше и наздрављали партизанима. Наравно, сви су такви били заробљеници."[543]

Остатак Треће личке пролетерске бригаде имао је задатак да нападне и заузме аеродром у Залужанима. Овај напад није био успјешан. Парти-

---

[541] У „Првој бањалучкој операцији", како је названа операција партизанских снага у „долини Гомјенице, Сане и доњег тока Врбаса", учествовале су ове јединице, подијељене у пет група: „Прва група, састава 3. личка бригада 6. личке дивизије, 6. крајишка бригада 4. крајишке дивизије, 13. крајишка бригада 10. дивизије, Сански одред и 1. артиљеријски дивизион под командом штаба 4. крајишке дивизије напада град са западне и сјеверозападне стране до аеродрома Залужани укључно истовременим демонстративним дејством на непријатељско упориште Ивањску".

Друга група, састава 5. козарачка, 12. крајишка и 14. средњобосанска бригада под командом штаба 11. крајишке дивизије напада град са југоисточне, источне и сјевероисточне стране, укључно и ваљско упориште Клашнице.

Трећа група, састава 3. крајишка пролетерска бригада 1. пролетерске дивизије, Ударни НОП одред и 2. артиљеријски дивизион под командом Штаба 3. крајишке пролетерске бригаде напада на град са јужне и југозападне стране.

Четврта група, састава 11. козарачка бригада, 1. батаљон 8. крајишке бригаде, Градишкољевчански одред и 1. батерија топова напада Босанску Градишку, а демонстративно Тополу и Босански Александровац.

Пета група, састава 8. крајишка бригада, Подгрмечки одред, Козарски одред, једна батерија топова напада демонстративно Приједор, руши пругу Омарска–Приједор и Приједор – Босански Нови". D. Karasijević, Đ. Milinović, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, 167, фуснота 191.

[542] „Zapovijest Štaba Četvrte divizije – Prve grupe od 29. decembra 1943. god. Štabovima potčinjenih jedinica za napad na Banju Luku i aerodrom 'Ljeskovac' kod Zalužana", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 20, Beograd 1960, 527.

[543] И. Лесић, „Новогодишња 'честитка'" у: *Трећа личка пролетерска бригада – Сећања бораца*, Београд, 1991, 211–212.

занске снаге биле су рано примијећене и одбијене даље од аеродрома. Из Ивањске је 1. јануара кренуло 200 усташа и домобрана на положаје два батаљона Личке бригаде на путу између Ивањске и Бање Луке. Партизани су прихватили борбу и поменуте снаге из Ивањске одбили назад. Непријатељ је има око 10 мртвих, а партизани једног мртвог и једног рањеног војника. Одмах сутрадан 150 усташа из Ивањске напало је на снаге Шесте личке бригаде на брду Бобији. И овог пут били су одбијени и враћени назад.[544]

Напад на Бању Луку и усташка утврђења у селима око града показао је да партизани још немају довољно снага а ни умијећа да освоје овако велико хрватско-њемачко утврђење. Непријатељ је имао велику надмоћ у авијацији, тенковима и артиљеријском наоружању. Након што је напад пропао, а усљед доласка нових непријатељских снага у Бању Луку, партизанске јединице су се морале размјестити на нове положаје, како би се заштитиле од могућег контранапада. Такође су морале осигурати да хрватско-њемачке снаге не крену у већи напад на Козару или према Санском Мосту.[545] До краја јануара око Ивањске су вођене повремене борбе, али без већих успјеха за било коју од зарађених страна.

Током прве половине 1944. године Хрвати и Нијемци фокусирали су се на осигуравање жељезничког саобраћаја између Бање Луке и Приједора и даље према Босанском Новом. Партизани су углавном контролисали српска села око Ивањске, али саму Ивањску, у којој је становништво било одано усташком поретку, нису могли освојити. Мање борбе на прузи Бања Лука – Приједор биле су честе. Ноћу између 16. и 17. марта, на дијелу пруге између Омарске и Пискавице, партизани су поставили засједу и минирали пругу. На мину је ту ноћ наишао оклопни воз, којем је експлозија мине преврнула локомотиву, а већи дио хрватских и њемачких војника ликвидиран у борби или заробљен. Дио непријатељских војника остао је код воза, пружајући отпор све док нису стигла два нова воза са појачањем, који су поправили пругу и одвукли оклопни вагон: „Двије сатније пјешадије која је пошла у помоћ влаку из Ивањске разбијене су и враћене у нереду назад у своје полазне базе”.[546]

---

[544] „Izvještaj Štaba Treće brigade od 4. januara 1944. Štabu Šeste NOU divizije o akcijama na aerodromu Ljeskovac – Zalužani”, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 76–77.

[545] „Zapovijest Štaba Četvrte NOU divizije od 3. januara 1944. potčinjenim jedinicama za raspored i dejstvo na području Bronzanog Majdana, Ivanjske i Prijedora”, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 21, Beograd 1960, 52.

[546] „Izvještaj Štaba Osme krajiške brigade od 19. marta 1944. Štabu Četvrte NOU divizije o napadu na oklopni voz na željezničkoj pruzi Omarska – Piskavica”, *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 23, Beograd 1962, 410–411.

У другој половини априла 1944. године партизанске снаге врше шири напад на непријатељска упоришта у Босанској Крајини. На простору између Бање Луке и Приједора нападају на Приједор, Ивањску и Мишин Хан и на више мјеста руше пругу између Бање Луке и Босанског Новог. Ови напади нису имали неког већег успјеха. Показало се и да су партизанске снаге слабо информисане о приликама у Ивањској, коју су напале 19. априла: „XIII бригада врши напад на упоришта Ивањска и Мишин Хан. До јаче борбе није дошло. Дошло је само до мањих сукоба са милицијом те тако до самог напада уопште није дошло. Разлог потпуно непознавање прилика и посаде у упориштима." Већ сутрадан из Ивањске 80 усташа и домобрана напада на партизанске положаје, али бивају одбијени.[547]

У љето 1944. године били су чести сукоба између партизанских снага и усташа из Ивањске на ширем рејону између Ивањске и Козарца. Партизани су 21. јуна заузели мање усташко упориште на Крњину, око шест километара сјеверозападно од Ивањске.[548] Већ 25. јуна партизани освајају и усташко упориште у селу Матошевци, око седам километара јужно од Ивањске. Из Матошеваца усташка милиција бјежи у Ивањску.[549] Партизани Тимарског одреда сукобили су се 8. јула са усташком милицијом у Пезића Пољу (заселак Ивањске). Од око 45 милиционара, ликвидирана су четири, док су остали побјегли у Ивањску. У Пезића Пољу партизани су се снабдјели животним намирницама конфискованим од усташких породица. Напад на усташе у Пезића Пољу поновљен је 19. јула и опет су милиционари били приморани да се повуку у Ивањску.[550] Крајем јула 1944. године на простору између Ивањске и села Шимића једна чета 4. батаљона 11. КНОУ бригаде дочекала је усташку милицију из Шимића. Усташе су кренуле са цивилима из Шимића да жању жито, али су их партизани спријечили у том науму. Ликвидирано је шест усташких милиционара, остали су побјегли назад у Шимиће.[551]

---

[547] „Izvještaj Štaba 39. NOU divizije od 30. aprila 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvu divizije od 12. do 30. aprila", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 24, Beograd 1963, 470.

[548] „Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 24. juna 1944. o borbama protiv jedinica NOV i POJ u Bosni", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 26, Beograd 1967, 551.

[549] „Izvještaj Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 25. juna 1944. o borbama protiv jedinica NOV i POJ u Bosni", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 26, Beograd 1967, 553.

[550] „Izvještaj Štaba 4. divizije do 10. avgusta 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima u Bosanskoj Krajini u julu", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 28, Beograd 1967, 212, 218.

[551] „Izvještaj Štaba 11. krajiške brigade od 31. jula 1944. Štabu 4. NOU divizije o dejstvima na prostoru oko Prijedora i Kozarca u julu", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 27, Beograd 1967, 550.

Крајем љета 1944. године рат се ближио крају. Није било сумње да ће Њемци и њихови савезници бити губитничка страна у том великом свјетском сукобу. Ипак, усташе из Ивањске нису посустајале у одбрани својих положаја и нападу на партизане и српска села. Првих дана септембра воде се спорадичне борбе око Ивањске. Тако су 5. септембра два батаљона Петнаесте КНОУ бригаде у борби око Ивањске ликвидирала 14 усташа.[552] На ширем простору око Ивањске падала су усташка упоришта. У првој половини јула пада Козарац код Приједора. Сам Приједор ослобођен је 7. септембра 1944. године. Током операције за ослобођење Приједора правац од Бање Луке и Ивањске према Приједору затварала је 15. КНОУ бригада, спречавајући могуће појачање непријатељу из Бање Луке. У Пискавици је као резерва 15. бригади био 4. батаљон 13. КНОУ бригаде.[553]

Средином септембра партизанске снаге врше припреме и груписања за напад на Бању Луку. Прије напада на сам град настоје да заузму што више усташких и домобранских упоришта око Бање Луке и тиме ослабе непријатељске позиције и граду. У првој половини септембра води се неколико борби са усташама и домобранима из Ивањске. Домобрански гарнизон из Ивањске, који је „сачињавала 1. домобранска бојна" (око 600 војника), прешао је 13. септембра на страну партизана.[554] Након два дана борби са преосталим усташама у Ивањској, ово мјесто ослобађају снаге 4. батаљона 8. КНОУ бригаде.[555] Иако су ушли у Ивањску, партизани нису потпуно ликвидирали усташе који су се крили по шумама или се представљали као цивили и били код својих кућа у Ивањској. На хрватско становништво нису имали скоро никакав утицај и оно је партизане гледало као непријатеље и српску војску. Један дио усташа из Ивањске се повукао према Бањој Луци.

Напад на Бању Луку почео је 18. септембра око 22 часа. Партизанске јединице су се силовито пробиле у град и већ 19. септембра у раним јутарњим сатима водили борбе са хрватским и њемачким снагама у центру града. До краја 20. септембра партизани су овладали читавом Бањом Луком, осим тврђаве Кастел, у којој су се утврдили остаци Њемаца и усташа. Према партизанским изворима, губици хрватских и њемачких сна-

[552] „Saopštenje Štaba 5. korpusa od 7. septembra 1944. o borbenim dejstvima potčinjenih jedinica", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 200.

[553] „Zapovijest Štaba 5. korpusa NOVJ od 5. septembra 1944. štabovima potčinjenih jedinica za napad na Prijedor", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 151, фуснота 32.

[554] „Izvještaj Štaba 5. korpusa od 8. novembra 1944. Vrhovnom štabu NOV i POJ o dejstvima u septembru na području srednje i zapadne Bosne", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 30, Beograd 1968, 414.

[555] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 7. oktobra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o dejstvima na sektoru Prijedor – Banja Luka", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 30, Beograd 1968, 131–132.

га током борбе за Бању Луку били су сљедећи: „Убијено и рањено 3000 непријатељских војника и официра, већим дијелом Њемаца, усташа и СС – полиције. Заробљено је 4000, од тога 300 Њемаца, 800 усташа и СС – полиције".[556] Ипак, 27. септембра хрватско-њемачке снаге крећу у контраудар са двије борбене групе. Од Босанске Градишке нападала је борбена група „Панвиц",[557] а од Дервенте борбена група „Рудно".[558] Већ 28. септембра ове борбене групе су продрле у Бању Луку и поново је ставиле под контролу хрватско-њемачких снага. Њих су у тврђави Кастел дочекали Нијемци и усташе који су издржали партизанску опсаду.[559]

Након што су вратили контролу над Бањом Луком, хрватско-њемачке снаге већ 29. септембра, са три тенка и 26 камиона војске, продиру у Ивањску. Партизани на том сектору били су изненађени овим нападом, тако да је непријатељ заробио партизанску архиву и доста војног материјала. Ипак, око 16 часова истог дана хрватско-њемачке снаге враћају се у Бању Луку, а на тај сектор долазе партизани из Шесте и Осме КНОУ бригаде.[560]

Иако су ивањске усташе у септембру 1944. године биле поражене, дух и идеја усташтва остали су у Ивањској живи до краја рата, па и након што се рат званично завршио. Усташке групе још су биле у и око Ивањске. У Ивањској су многи сељаци били усташки јатаци. Није их напуштала нада да ће Ивањску опет ставити под своју контролу и вјеровали су да ће усташе из Бање Луке смоћи снаге да поврате Ивањску. Овакво је било стање у Ивањској крајем марта 1945. године:

„У хрватској Ивањској опет усташе из Б. Луке преко оних скојима држе везу говоре, да ће они доћи ускоро на Ивањску, да ће правити офанзиву итд., што смо ми почели мјере раскринкавања усташтва, доказујући чињеницама њихов неизбјежни слом као и фашизма уопће... Новоформи-

---

[556] „Saopštenje Štaba 5. korpusa NOVJ od 25. septembra 1944. Štabu 39. divizije o rezultatima borbe za Banju Luku", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 457.

[557] Борбена група „Панвиц", названа тако по команданту Прве козачке дивизије Хелмуту фон Панвицу (Helmut fon Pannwitz), у свом саставу имала је Трећи, Четврти и Шести пук Прве козачке дивизије, Брзи батаљон Четвртог полицијског пука из Самобора, њемачко-домобрански Наставни батаљон из Загреба и један усташки батаљон из Јасеновца. – „Zapovijest Štaba Grenadirskog jurišnog puka borbene grupe 'Rudno' od 25. septembra 1944. za napad na Prnjavor", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 29, Beograd 1968, 642, фуснота 8.

[558] Борбена група „Рудно" у свом саставу имала је Штаб јуришне бригаде, Јуришни пук (без једне чете), Први батаљон Четвртог пука 'Бранденбург' (без једне чете), пола вода извиђачких тенкова, пола колоне мостовног трена (понтонирска јединица рода инжињера) и Прву тешку пољску хаубичку батерију Тринаесте СС „Ханџар" дивизије. Исто, 645.

[559] „Izvještaj Štaba 4. divizije od 2. oktobra 1944. Štabu 5. korpusa NOVJ o ulasku neprijatelja u Banju Luku", *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, IV, knj. 30, Beograd 1968, 51–52.

[560] Исто, 52–53.

рани одбори НОФа у хрв. Ивањској још се нису укопчали у рад, изузев одбора у срп. Ивањској који понешто ради.”[561]

Видимо да ни крајем рата хрватско становништво Ивањске није благонаклоно гледало на нову власт. Борбе са усташким групама наставиће се и након званичног краја рата. Многа хрватска домаћинства из Ивањске, Шимића и других села, која су била усташка упоришта, располагала су опљачканом српском имовином и након рата. Било је случајева, према причању свједока, да Срби нису смјели тражити своју отету имовину и када би је препознали код неког туђина:

„Ја 1946. године, ишли ми гањати оне зеленаше. Остаци четника, усташа, Њемаца, разне војске. Ишли преко Пискавице, вратили се преко Шимића. И наиђем тамо на Гугуновој главици на човјека чува двије краве. Видим ја, сједи он и карабин пред њим држи. И ја позно своју краву. Ја вабну (зовну – Б. Р.) њу 'Перова дођи вамо'. Она погледа, рикну, и дође мени. Каже, још само једном ако речеш неће ти требати. Хрват. Али ја радио с тим људима у шуми, нисам 'ћео да правим невоље. Не знам гдје ће ме ко дочекати, иза букве убити. И тако то и остало.”[562]

[561] „Sresko povjerenstvo za B. Luku, 29-III-45, Drugarskom O.K. KPJ za B. Luku, Petnaesto-dnevni izvještaj od 15. III do 28. III 45. g.”, Меморијални музеј на Мраковици, Ф5/189.

[562] Б. Радаковић, „Свједочење Сретка Кукића” у: *Годишњак за истраживање геноцида*, Београд–Крагујевац, 2019, 367.

ЗАКЉУЧАК

Свако од обрађених усташких упоришта у тексту има међусобне сличности и посебности које су зависиле од више фактора. Већина обрађених упоришта била су у муслиманским селима. Хрватска села су знатно малобројнија, па самим тим мање је било Хрвата усташа на подручју Козаре и Поткозарја. Основне сличности јесу да су сва упоришта до пред крај рата пружала отпор српским устаничким снагама, да су учествовали у масовним злочинима над Србима, да је веома мали број становника тих села пришао српским устаничким редовима итд. Неке од посебности су: моменат почетка масовног истребљења српског народа, у неким упориштима злочини почињу у љето 1941. године, у другима крајем 1941. или почетком 1942. године; нека упоришта пружају јак отпор српским устаницима од почетка и успијевају да одоле устаничким нападима, док друга већ крајем 1941. бивају освојена од стране устаника, али након неког времена опет се враћају под усташку контролу; нека упоришта су за Нијемце била веома важна, па су у њима држали јаче своје посаде уз усташке и домобранске снаге, а друга упоришта су се борила углавном својим снагама уз помоћ других јединица НДХ; поједина упоришта су била компактнија и чвршћа, а друга су током рата више пута прелазила из руку усташа у руке партизана и обрнуто итд.

Већ у првим мјесецима постојања НДХ на простору Среза Приједор, нарочито у Козарцу, формиране су усташке јединице или „дивље усташе" које убрзо почињу са злостављањем српског становништва. Први „резултат" таквог односа биће илиндански талас покоља српског становништва на простору Босанске Крајине. У томе су учешће узеле и усташе из Козарца. На локалитету Заједнице, на најбруталнији начин, ликвидирали су неколико стотина Срба.

Козарац је илустративан примјер како је једна већински муслиманска средина у Босанској Крајини гледала на политику НДХ, геноцид над Србима и антифашистичку борбу. Слично је било и у многим другим муслиманским срединама, попут Орахове код Градишке (Босанска Градишка), Сухаче код Новог Града (Босански Нови), Старог Мајдана код Санског Моста, Отоке код Босанске Крупе, Цазина, Бужима, Велике Кладуше, Санице код Кључа, Кулен Вакуфа итд. До данас неповјерење између Срба и муслимана (данас Бошњака) на подручју око Козарца није изгубило на интезитету.

Занимљиво питање јесте и однос љубијских рудара према устанку и Комунистичкој партији Југославије. Иако се комунистичка литература након Другог свјетског рата хвалила својим утицајем међу рударима и

рударским штрајковима у вријеме Краљевине Југославије, рат је показао да је њихов утицај био занемарљив. О томе свједочи и распуштање ћелије КПЈ у Љубији након првог ослобођења 17. маја 1942. године. Показало се да су националне и вјерске супротности као и изражена србофобија муслиманских и хрватских елита (политичких и вјерских) али и значајног броја становништва, били снажнији од радничке солидарности, комунистичког интернационализма и идеје „братства и јединства." Вијекови вјерске и сталешке нетрпељивости, побједа српске војске у Првом свјетском рату и након тога укидање феудализма на простору данашње БиХ, гдје су већински феудалци били муслимани а кметови хришћани (највише Срби) и формирање заједничке државе под влашћу српске династије, вјерски фанатизам римокатоличких а посебно муслиманских маса, експлодирао је на подручју Љубије и читаве Босанске Крајине у геноцид над српским становништвом.

На примјерима Козарца и Љубије може се пратити и развој муслиманских и хрватских милиција током Другог свјетског рата на подручју Босанске Крајине. Како се рат ближио крају и што је извјеснији био пораз НДХ и Нијемаца, умјесто да слабе, милиције су више јачале. Слично се дешавало и у другим областима Босанске Крајине. То нам говори о непомирљивом односу према партизанима, који су сматрани српском војском међу муслиманским и хрватским масама са подручја општина Козарца и Љубије. Покушај комуниста и партизанских команданата да увјере муслимане и Хрвате да су партизани војска свих народа у Босанској Крајини није уродио плодом до пред крај рата, а у многим мјестима ни након рата.

На примјеру Сухаче и осталих муслиманских села око ње, можемо анализирати и улогу муслиманског становништва тога подручја у геноциду над Србима у НДХ и ставу према антифашистичкој (антиусташкој) борби. Из приложених извора, свједочанстава и литературе видимо да су муслимани Сухаче и шире околине масовно прихватили НДХ као своју државу. Осим неких изузетака, слично стање је било на читавом подручју среза Босански Нови. Наиме, усташе се нису могле много ослонити на Хрвате због њихове малобројности у том срезу. Хрвата је на попису 1931. било свега 1.861 (4,80%). Иако се за десет година (1931–1941) од поменутог пописа повећао број Хрвата у Босанском Новом, он опет није био значајан.

Муслиманско становништво било је малобројније од српског, али ипак довољно да уз Хрвате буду кичма НДХ у Срезу Босански Нови. Њихов број од око 6.110 (15,77%) на попису 1931. године, до 1941. вјероватно је нарастао на близу10.000. Пошто су Срби стављени ван закона, а били су далеко најбројнији, водећу улогу имали су представници муслиманског становништва, тј. најбројнијег становништва којег је признавала НДХ. Зато није тачна оцјена многих аутора из времена комунистичке Југославије да је почетна усташка политика придобијања муслиманског ста-

новништва пропала и да „усташки режим се нашао изолиран и угрожен." Још мање су тачне теорије аутора из Федерације БиХ (једног од ентитета државне заједнице Босне и Херцеговине) да су муслимани углавном били неутрални, да су се борили за голи опстанак против четника, па и партизана, и да су масовно били на страни антифашизма. Примјер Сухаче, уз многе друге, оповргава ове теорије.

За разлику од осталих усташких упоришта описаних у тексту, Орахова се у неким сегментима разликује. Иако су усташе запосјеле Орахову већ 12. априла 1941. године, у самом селу током те године није било много страдања српског становништва. Срби из Орахове нису доживјели масовни Илиндански покољ. Разлог томе, можда, треба тражити у удаљености тога већинског муслиманског села од усташких градских центара у Босанској Градишци и Босанској Дубици, а ни војне снаге НДХ у овим градовима нису биле у то вријеме довољно јаке због апсолутно већинског српског становништва у тим срезовима. Комплекс логора Јасеновац, који се налазило релативно близу Орахове, на славонској обали ријеке Саве, почео је са радом у августу 1941. године. Усташке снаге из Јасеновца су током рата вршиле покоље и на козарској обали ријеке Саве, али нису биле довољно јаке да те злочине чине током друге половине 1941. године. У томе их је онемогућио и устанак српског народа на Козари.

Са друге стране, Орахова је прво веће муслиманско село на подручју Козаре из којега су усташе протјеране од стране партизана и у којем су муслимански сељаци упознати са партизанском борбом. Однос између партизана и муслимана Орахове, док су партизани држали Орахову, био је углавном толерантан и партизанима је приступило неколико десетина муслимана. То је било најмасовније ступање муслимана у партизанске редове на подручју Козаре током прве двије године рата.

Ипак, убрзо након што су усташе поново овладале Ораховом, муслиманско становништво је масовно пришло усташама. Доказ томе је и масовно напуштање Орахове од стране муслимана, након што су партизани по други пут заузелу Орахову 4. јуна 1942. године и њихов одлазак са усташама преко Саве, иако су усташе свега неколико дана држале Орахову.

Да муслимани Орахове нису искрено прихватили идеју о заједничкој борби са Србима против НДХ и Нијемаца, свједочи нам и понашање орача из Орахове који су орали у српским селима 1943. и 1944. године. Након што су завршили послове око орања, враћали би се у Орахову по усташе и заједно са њима вршили злочине над Србима у селима гдје су помагали око орања. Комунистичка пропаганда је у свом пропагандном материјалу хвалила помоћ орача из Орахове, али је пропустила да истакне злочине у којима су ти исти орачи учествовали. Ово је један од најјаснијих и најстрашнијих примјера сулудог форсирања идеје „братства и јединства" од стране комуниста на Козари. Тврдоглаво се покушавало привући мусли-

манско становништво масовније у партизане и приволити комунистичким идејама, а све то су платили крвљу недужни српски сељаци. До краја рата Орахова је остала ван борбе српског народа за слободу и није марила за идеје „братства и јединства".

Хрватско становништво Ивањске дочекало је са одушевљењем оснивање Независне Државе Хрватске. Потхрањивано србофобијом и вјерским фанатизмом од стране својих политичара, интелектуалаца и црквених великодостојника, усмјереним против православља, масе хрватског становништва на територијама на којима су биле настањене у Краљевини Југославији нису могли развити имунитет на усташку идеологију. Тако је било и са хрватским сељацима у Ивањској. Они су неколико година прије почетка Другог свјетског рата на просторима Југославије имали организовану тајну усташку организацију.

Након формирања НДХ и првих антисрпских прописа који су Србе ставили ван закона, дојучерашњи комшијски односи Хрвата и Срба у Ивањској и околини замијенили су терор, пљачка и, напосљетку, геноцид над српским становништвом. У свему томе добровољно и у масама учествовали су Хрвати из Ивањске. Ликвидације Срба вршиле су униформисане усташе са војним наоружањем, али и људи у цивилним одијелима и са сеоским алаткама које су им послужиле као страшно оружје за обрачун са дојучерашњим комшијама.

Илиндански покољи српског становништва, који су спроведени на простору читаве НДХ почетком августа 1941, организовани су и на простору Ивањске, али у нешто мањем обиму. Ипак, усташе из Ивањске током поменутих покоља били су активни злочинци и у околним српским селима. Најмасовнији покољи српског становништва у Ивањској и сусједној Бистрици извршени су у првој половини фебруара 1942. године. Окосницу тог злочина чиниле су усташе из Ивањске. Ивањске усташе учествују и у уништењу српског становништва у селима Дракулић, Мотике и Шарговац, 7. фебруара 1942. године. Ти злочини нам указују да нешто мањи обим Илиндањског покоља у Ивањској не треба приписати „хуманости" ивањских усташа, него неком другом разлогу. Можда тај разлог лежи у малобројности српског станивништва у Ивањској, па су надмоћне усташе тај посао оставили за касније, а посветили су се пљачки и злочинима у околним српским селима. Српски сељаци у Ивањској били су лојални усташким властима, па је и то утицало на усташе да не крену одмах у рјешавање српског питања у своме селу.

Након покоља у фебруару 1942. године и након офанзиве на Козару у љето исте године, на простор Ивањске и Бистрице долазе четничке формације и међу српским становништвом шире свој утицај. Након масовних покоља српског становништва четници избјегавају директне сукобе са хрватским снагама и Нијемцима, а заузврат траже и добијају гаранције да више неће бити покоља српског становништва. Ипак, након тих гаранција

било је случајева када је четничка команда морала да пријети хрватским властима да ће извршити одмазду због пљачке српских села и да тражи да се заробљени Срби пусте из логора и врате у села под четничком контролом.

Велико зло које је задесило српске устанике на ширем подручју око Ивањске била је подјела на партизане и четнике. Убрзо је било дошло и до њиховог директног сукоба на терену, што је олакшавало усташки положај у Ивањској. Пошто су четници имали споразуме са Нијемцима и НДХ о ненападању и борби против комунизма, четничка села била су поштеђена масовних страдања цивилног становништва. Овдје није било говора о некаквом савезништву, него о потезима условљеним ситуацијом на терену. На тај начин преостало српско становништво у Ивањској, Бистрици и другим селима под четничком контролом до краја рата било је поштеђено организованих усташких крвавих експедиција.

Снага усташке идеје у Ивањској показала се крајем рата. Иако су Нијемци и НДХ били пред сломом, хрватско становништво Ивањске није добровољно прихватило партизане након што су ушли у Ивањску 15. септембра 1944. године. Оно се надало да ће усташе из Бање Луке да изврше контранапад и врате Ивањску под своју контролу. У Ивањској је било и много прикривених усташа који су се крили под маском цивила. Чак и након рата око Ивањске су трајале борбе и потјере за усташама које су још пружале отпор. Усташка идеја била је у Ивањској третирана као национални штит хрватског народа и сидриште хрватске националне мисли и духа.

Историја страдања и отпора српског народа на Козари и Поткозарју обилато је коришћена у пропагандне сврхе КПЈ током и након Другог свјетског рата. Овако злоупотребљен српски устанак на Козари против НДХ претворен је у један од митова „братства и јединства" у који се није смјело дирати. Након уништења СФРЈ тај мит развио се у неколико праваца. Код југоносталгичара Козара је са својим Спомен-подручјем на Мраковици остала један од симбола борбе против фашизма, симбол братства и јединства те емотивно сјећање на заједничку државу Јужних Словена. Са друге стране, многи југоносталгичари су заборавили, или нису никад ни научили, да је Козара прије свега дио српске историје страдања и борбе. Тако није немогуће да нпр. поједини туристи из Словеније који посјете Меморијални музеј на Мраковици, а који су некад били учесници на некој од омладинских радних акција на Козари током СФРЈ, приговоре стручном особљу музеја да је за њега ћирилица један вид српског национализма. Овим дотични туристи изражавају своје негодовање због тога што испод музејских експоната, поред ћириличних и латиничних енглеских објашњења, нема и објашњења писаних латиницом на штокавском нарјечју.

Југоносталгичари из Хрватске и Федерације БиХ, исто као и шовинисти са тих простора, сматрају непримјереним истицање српских жртава и заслуга српског народа за побједу над НДХ и Нијемцима у Другом свјет-

ском рату. Нарочито тешко примају к знању истицање идентитета усташа на подручју данашње Босне и Херцеговине и рушење њихових заблуда у вези са карактером устанка на Козари и Босанској Крајини. Друга крајност су поједини српски национал-шовинисти или искључиви поборници четничког покрета отпора који Козару гледају као комунистичку базу, одакле се кретало у братоубилачке походе на четничке територије. Обе ове крајности резултат су неодговорне политике и нестручног приступа историји Козаре у Другом свјетском рату, током комунистичке Југославије, али и у постјугословенском периоду, што сеже до наших дана. Зато велика одговорност лежи на данашњим и будућим српским историчарима са обје стране Дрине.

Трећа крајност јесте неоусташко виђење историје Другог свјетског рата на овим просторима, а нарочито на подручју данашње Босне и Херцеговине. Филоусташке снаге у Хрватској, БиХ и иностранству данас воде активно борбу на пољу културе сјећања и памћења. Називи улица по усташким или СС припадницима у Федерацији БиХ, србофобне теорије у медијима, публицистици па и неким стручним радовима у Хрватској и Федерацији БиХ, дио су рата које воде филоусташки кругови на овим просторима. Друга страна те медаље јесу историчари и институције у наведеним земљама, па и одређени кругови у Србији и Републици Српској који настављају да бране догму о устанку свих народа Босанске Крајине, о скоро једнаком учешћу тих народа у партизанским јединицама, стављају знак једнакости између усташа и четника, бране непогрешивост КПЈ и слично. Са свим овим предрасудама и заблудама српски историчари треба да се суоче и изборе снагом необоривих аргумената, да бар до половине овога вијека створимо српску историографију Другог свјетског рата на простору српских земаља.

РЕЦЕНЗИЈЕ

Рецензија рукописа Бориса Радаковића
Усташка упоришта под Козаром током Другог свјетског рата

Борис Радаковић, професор историје из Приједора, кустос Меморијалног музеја у Националном парку Козара, у свом рукопису о усташким упориштима под планином Козаром током Другог свјетског рата обрађује изузетно значајну тему, која је смишљено била занемарена у српској и југословенској историографији током социјалистичке Југославије, а за чију је обраду, очигледно, било потребно сазријевање новог нараштаја историчара у Републици Српској, потпуно растерећеног било каквих идеолошких стега. Користећи релевантне изворе и литературу, Борис Радаковић веома аргументовано и објективно пише о усташким упориштима на подручју Приједора, Новог Града, Градишке и Бањалуке, односно о учешћу локалног муслиманског и хрватског становништва у геноциду над Србима у НДХ и њиховој борби против устанка и ослободилачке борбе српског народа (1941–1945). Колега Радаковић сагледава и подјелу на партизане и четнике међу српским устаницима и почетак српског грађанског рата на подручју Козаре, затим улогу Комунистичке партије Југославије, а посебно њено претварање масовне народне побуне у организовани политички покрет. Из рукописа колеге Радаковића произлази да је хрватско становништво, сасвим природно, у великој већини прихватило НДХ као сопствену државу, а тиме и њену политику, да је то исто учинило и муслиманско становништво, али више из нетрпељивости према Србима него из љубави према хрватској држави. Хрвати и муслимани са подручја Козаре који су се током рата придружили партизанским јединицама, то су већином учинили у другој половини или крајем рата. Аутор је писао и о хрватско-њемачкој офанзиви на српске устаничке одреде на Козари 1942, у чему су улогу имала и регионална усташка упоришта. Сасвим очекивано, проф. Радаковић на више мјеста у свом рукопису помиње Козарску епопеју 1942, један од најзначајнијих догађаја у историји Срба у Босанској Крајини. Рукопис Бориса Радаковића веома је значајан за регионалну историју подручја Козаре, за историју геноцида над Србима у НДХ и за историју устанка и ослободилачког рата Срба (1941–1945). Ван сваке сумње, то је један од најбољих рукописа о Другом свјетском рату у Босанској Крајини написан посљедњих година, па и деценија. Прочитавши Радаковићев рукопис, који је лишен беспотребног идеализовања, чиме су раније обиловале књиге о Козари и рату на њеном подручју, читалац ће сазнати читав низ нових чињеница и доћи до увјерења да је немогуће разумјети југословенски рат

(1991–1995) без познавања Другог свјетског рата на истом подручју. Стога је ово рукопис који се бави и историјским коријенима Републике Српске. Због свих наведених чињеница, најсрдачније препоручујем да рукопис Бориса Радаковића *Усташка упоришта под Козаром током Другог свјетског рата* буде објављен као научна монографија.

Проф. др Горан Латиновић
Универзитет у Бањој Луци

Рецензија рукописа Бориса Радаковића „Усташка упоришта у Босанској Крајини током Другог свјетског рата“

Од завршетка Другог светског рата и нестанка Независне Државе Хрватске (1941–1945) прошло је 75 година; од почетка крвавог грађанског рата у распаду комунистичке Југославије (1991–1995) прошло је 30 година. У међувремену, унутар историјске науке међу Србима није настала основа за нови поглед у историографији који би, у првом реду, покренуо преиспитивање основног схватања заблуде о јужнословенској држави, која је два пута пливала у крви, у највећем обиму српског народа, а нарочито на анализу српско-српских односа јер се то у нарочитој форми – кроз расплуђеност народа – продужава до дана данашњег.

Грађански рат унутар српског народа био је по својим последицама и у посебним формама толико фаталан да је утицао и на процес распада Југославије 1991–1995. године. Тај рат ишао је упоредо са клеронацистичким пројектом Независне Државе Хрватске о уништењу српске цивилизације на простору западно од реке Дрине.

Југословенска историографија је у свом већем делу била у служби комунистичке политике оличене у пароли „братство-јединство”, која је подразумевала обавезну симетрију (Павелић–Недић, усташе–четници) и заборав злочина који су починили припадници хрватског народа над српским. Први покушај да се српско питање издвоји и посебно третира у научноистраживачкој форми веже се за Веселина Ђуретића и његову књигу *Савезници и југословенска ратна драма*, објављеној 1984. године, која представља прекретницу у тумачењу Другог светског рата.

Први конкретан научноистраживачки рад о српско-српским односима у контексту збивања у Независној Држави Хрватској јесте рад историчара Бориса Радаковића, који то разјашњава кроз преиспитивање збивања ратних година. Мада је наслов конкретан, садржај текста разјашњава бројне друге недоумице, па заслужује да се пажљиво чита и анализира. Наиме, мада је основна тема активност припадника усташких упоришта у руралним насељима Босанске Крајине према комшијама – припадницима српског народа – ипак је српско-српски однос, у првом реду идеологија, која избија у први план у односу на очување биолошке супстанце народа, доминантна тема у Радаковићевом тексту. Његове чињенице и тумачење, ма колико оне биле болне, указују да, поред истраживања шовинистичког пројекта припадника хрватске политичке елите према српском народу, чија је реализација провођена у Независној Држави Хрватској, унутарсрпски односи имају катастрофалне последице по српски народ у толикој мери да се због тога никада неће опоравити.

Овај рад може да буде посебна врста узорка нових научноистраживачких пројеката не само на збивања на територији Независне Државе Хрватске већ и на просторима оног што знамо као Војноокупациону територију Србије.

Проф. др Вељко Ђурић Мишина
Музеј жртава геноцида, Београд

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Необјављена грађа

Меморијални музеј на Мраковици
Архив Републике Српске
Фонд Окружни суд Бања Лука
Фонд Среска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Приједор.
Архив Босне и Херцеговине
Фонд Земаљска комисија за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Објављена грађа

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год, IV, књ. 3, Београд 1952.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1942. год, IV, књ. 4, Београд 1952.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год, IV, knj. 5, Београд 1953.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год, IV, 6, Београд 1953.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год, IV, knj. 6, Београд 1953.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год, IV, knj. 8, Београд 1954.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1943 год, IV, knj. 10, Београд 1954.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа – Борбе у Босни и Херцеговини 1943 год, IV, knj. 17, Београд 1956.

Радаковић, Борис, „Свједочење Сретка Кукића" у: *Годишњак за истраживање геноцида*, Београд–Крагујевац 2019.

Свједочење Самуела Кабиља дато 21. априла 1997. године у Београду, за амерички Холокауст Меморијални Музеј у Вашингтону, за збирку Џефа и Тоби Хер (Jeff and Toby Herr collection). Разговор водио Јаша Алмули, новинар из Београда.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, I, Beograd 1937.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1942. god, IV, knj. 7, Beograd 1953.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije – Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, IV, knj. 9, Beograd 1954.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije – Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, IV, knj. 16, Beograd 1956.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, IV, knj. 18, Beograd 1958.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, IV, knj. 19, Beograd 1959.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god, IV, knj. 20, Beograd 1960.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 21, Beograd 1960.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 23, Beograd 1962.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 24, Beograd 1963.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944 god, IV, knj. 25, Beograd 1965.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 26, Beograd 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 27, Beograd 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 28, Beograd 1967.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 29, Beograd 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 30, Beograd 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1944. god, IV, knj. 32, Beograd 1968.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1945. god, IV, knj. 33, Beograd 1970.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini 1945. god, IV, knj. 34, Beograd 1974.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Borbe u Bosni i Hercegovini, IV, knj. 35, Beograd 1974.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije – Dokumenti Nemačkog rajha, XII, knj. 2, Beograd 1976.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda – Dokumenti Nemačkog rajha 1944–1945 god, XII, knj. 4, Beograd 1979.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu – Zbornik dokumenata, I, knj. 1, Zločini Nezavisne države Hrvatske, 1941–1942, Beograd 1993.

Штампа

Политика, Београд

Интернет извори

https://www.bosnasrebrena.ba/
https://www.biskupija-banjaluka.org/
http://www.vojska.net/

https://www.muzejgenocida.rs/
http://www.jovandespotovic.com/

ЛИТЕРАТУРА

Адамовић, Ведрана, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, Приједор 2018.

Адамовић, Ведрана, *Године страдања 1941/42. – НДХ и њени злочини над српским народом у Приједору и околини 1941/42: Прилог проучавању злочина геноцида над српским народом у Поткозарју*, друго издање, Приједор 2020.

Адамовић, Ведрана, „Илиндански покољ у Приједору 1941. године", *Топола*, часопис ЈУ Спомен-подручја Доња Градина, V, Доња Градина 2019.

Бокан, Бранко, *Скривене намјере*, Београд – Бања Лука 2001.

Дробац, Десимир, *Општина Нови Град кроз историју*, Нови Град 2004.

Јанковић, Марко, *Дубички 20. вијек*, Бања Лука 2018.

Лозо, Предраг, „Геноцид над Србима у НДХ, култура памћења и идентитети у Републици Српској", у: *Стање и перспективе истраживања у хуманистичким и друштвеним наукама: зборник радова са научног скупа (Бањалука, 13. и 14. новембар 2015. године),* Бања Лука 2016.

Лукајић, Лазар, *Фратри и усташе кољу – Злочини и свједоци*, Београд 2005.

Љубичић, Марина, „Страдање цивилног становништва општине Приједор у периоду од 1941–1942. године", у: *Годишњак Музеја жртава геноцида*, Београд 2014

Љубичић, Марина, „Покољ у селима Паланчиште и Јеловац кроз документе", у: *Топола*, часопис ЈУ Спомен подручја Доња Градина, год. I, св. 1, Козарска Дубица: Доња Градина 2015.

Љубичић, Марина, *Козара, споменик слободе – каталог изложбе*, Приједор 2016.

Мирковић, Јован, *Страдање Српске православне цркве у НДХ*, Београд 2016.

Саџак, Младенко, *Портрет Симе Стојановића – Историја храбрости једне породице*, Бања Лука 2003.

Скоко, Саво, *Антифашистичка Невесињска пушка – Први оружани устанак против фашизма у поробљеној Европи*, Невесиње–Београд, 2012.

Спасојевић, Момчило, Максимовић, Борислав, *Раде Радић – истине и лажи*, Бања Лука 2007.

Страњаковић, Драгослав, *Највећи злочини садашњице – Патња и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској од 1941–1945* , Горњи Милановац – Приштина, 1991.

Стојановић, Сретен, *Сећања на младост 1904–1922*, Београд, 1997.

Babič, Branko Slovenac, *Ljudi i bitke na Kozari*, Banja Luka – Prijedor 1982.

Bašić, Rade, *Doktor Mladen*, Prijedor 1987.

Baškot, Boško, *Opština Prijedor u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945. godine* (neobjavljeno).

Bokan, Branko, „Ustanička 1941. u Podgrmeču", у: *Podgrmeč u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941– 1945*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi, 10, 11. i 12. decembra 1979. godine, Sarajevo 1985.

Bokan, Branko, *Prvi krajiški NOP odred*, Beograd 1988.

Bokan, Branko, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, II, Sanski Most 1980.

Bokan, Branko, *Srez Sanski Most u NOB 1941–1945. godine*, III, Sanski Most 1980.

Borojević, Ljubomir, Samardžija, Dušan, Bašić, Rade, *Peta kozaračka brigada*, Beograd 1973.

Damjanović, Branko, Popović, Savo, *Šesta krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd 1985.

Dimitrijević, Bojan, *Ustaška vojska Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd 2016.

Đaja, Srećko, *Politička realnost Jugoslovenstva (1918–1991) – S posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo–Zagreb 2004.

Gončin, Milorad, *Druga krajiška narodnooslobodilačka udarna brigada*, Beograd 1984.

Gončin, Milorad, Rauš, Stevo, *Prva krajiška udarna proleterska brigada*, Beograd 1981.

Hozić, Advan, Bašić, Rade, Krneta, Vukašin, *Ivica Marušić Ratko*, Prijedor 1987.

Ilić, Ratko, *Opredijeljeni za izdaju*, Sarajevo 1989.

Jokić, Gojko, *Nacionalni park Kozara*, Prijedor 1989.

Karabegović, Osman, *Bosanska Krajina nepresušivi izvor revolucionarnih snaga*, Beograd 1988.

Karasijević, Drago, Milinović, Đuro, *Jedanaesta krajiška NOU brigada*, Bosanska Gradiška 1982.

Kolar-Dimitrijević, Mira, „Rudnik željezne rude 'Ljubija' za vrijeme okupacije", у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945)*, radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980.

Konjević, Mile, „Ustaška propaganda i razvoj ustanka u Podgrmeču", у: *Podgrmeč u Narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941–1945,* Sarajevo 1985.

Lukač, Dušan, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967.

Lukić, Dragoje, *Rat i djeca Kozare*, Beograd 1979.

Mandić, Đuro, *Mozaici Podgrmeča i Kozare*, Beograd 1983.

Marjanović, Joco, „Ustanak na Kozari 1941. godine (prilog izučavanju karakteristika i specifičnosti početka Narodnooslobodilačke borbe na Kozari)", у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945): radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor*, Prijedor 1980.

Miletić, Antun, „Neke mere i dejstva Vermahta na Kozari 1941–1942. godine", у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945),* radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980.

Milutinović, Milovan, *Narodni heroj Rade Kondić* (рукописни примјерак, Меморијални музеј на Мраковици)

Pekić, Mirko, „Potkozarske jedinice na Kozari posle ofanzive 1942. godine", у: *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941–1945),* radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977, Prijedor 1980.

Pekić, Mirko, Ćurguz, Dragutin, *Bitka na Kozari*, Prijedor 1974.

Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992.

Skoko, Savo, *Pokolj hercegovačkih Srba '41*, Beograd 1991.

Velzek, Hrvoje, *Popis imena mjesta u Nezavisnoj državi Hrvatskoj*, Zagreb 1942.

Vukmanović, Svetozar Tempo, *Revolucija koja teče – memoari*, Beograd 1971.

Зборници, монографије и друге публикације

Друг Тито међу Крајишницима, издање Босанског Ударника 1943, репринт издање НИП „Глас", Бања Лука 1972.

Књига сјећања, Доња Градина 2019.

Козара у Народноослободилачком рату, Записи и сјећања, I–VI, Београд 1971–1978.

Крајишке бригаде, главни уредник Драго Мажар, Бања Лука, 1954.

Споменица православних свештеника – жртава фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби, Београд 1960.

Срез Кључ у НОБ, Зборник чланака и сјећања, I, Кључ 1981.

Трећа личка пролетерска бригада, Сећања бораца, Београд 1991.

Шеста крајишка НОУ бригада, Ратна сјећања, Београд 1985.

Bihać je morao biti oslobođen, Bihaćka Republika 4. XI 1942 – 29. I 1943, I, Zbornik članaka, Bihać 1965.

Prva krajiška udarna proleterska brigada, Sjećanje boraca, Prijedor 1981.

Ratne uspomene Koste Nađa – Bihaćka republika, sećanja napisao i za štampu priredio Jovo Popović, Zagreb 1982.

Tko je tko u NDH – Hrvatska 1941.–1945., Zagreb 1997.

Vojnotehnička radionica Vrhovnog štaba NOV i POJ u Grmeču, Zbornik radova i sjećanja, Beograd 1979.

БИЉЕШКА О АУТОРУ

Борис Радаковић је рођен 10. августа 1986. у Приједору. У Приједору је завршио основну и средњу школу. Филозофски факултет, Студијски програм историја, уписао је 2008, а дипломирао 2015. године. Један је од оснивача Удружења студената историје „Др Милан Васић". Током студија учествовао је у више студентских пројеката. Запослен је од 2017. као историчар у Меморијалном музеју на Мраковици.

Библиографија:

„Прилог истраживању грађанског рата у Приједору1992.", *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, Бања Лука 2015, 257–268.

„Преглед дјеловања паравојне формације ХОС за вријеме грађанског рата у Босни и Херцеговини", *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, Бања Лука 2016, 241–250.

„Формирање муслиманских паравојних формација", *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*, Бања Лука 2017, 43–55.

„Хрватске војне и паравојне формације у БиХ 1991–1995." *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*, Бања Лука 2017, 59–75.

„Утицај православне српске цркве на израду стећака и развој епиграфских натписа на њима", *Ноема*, часопис за друштвену и хуманистичку мисао, год. II, бр. 3, Бања Лука, 2017, 39–63.

„Писмо штабова војно-четничких команди 'Карађорђе и Петар Мркоњић' упућено 'хрватским официрима, подофицирима и војницима' од 21. априла 1942.", *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, Бања Лука 2018, 397–401.

„Један документ Обласног комитета КПЈ за Босанску Крајину", *Топола*, часопис ЈУ Спомен подручја Доња Градина, год. IV, св. 4, Козарска Дубица: Доња Градина 2018, 171–179.

„Свједочење Сретка Кукића", *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/2, Београд–Крагујевац 2019, 359–367.

„Усташко упориште у Босанској Крајини: Козарац", *Годишњак за истраживање геноцида*, 12/1, Београд–Крагујевац 2020, 69–90.

САДРЖАЈ

ЗАХВАЛА 5
ПРЕДГОВОР 7
УВОД 15
КОЗАРАЦ КОД ПРИЈЕДОРА 35
ЉУБИЈА КОД ПРИЈЕДОРА 61
СУХАЧА КОД БОСАНСКОГ НОВОГ 95
ОРАХОВА КОД БОСАНСКЕ ГРАДИШКЕ 129
ИВАЊСКА КОД БАЊЕ ЛУКЕ 149
ЗАКЉУЧАК 179
РЕЦЕНЗИЈЕ 185
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 189
БИЉЕШКА О АУТОРУ 197